

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Tüskés Tibor (1930–2009)

KALÁSZ MÁRTON: Búcsú Tüskés Tibortól 1257

ÁGOSTON ZOLTÁN: Följegyezni, megőrizni 1260

*

BERTÓK LÁSZLÓ versei 1265

VASADI PÉTER verse 1267

LÁBASS ENDRE: Bohócemlékiratok (*Joseph Grimaldi és Dickens*) 1269

WILLIAM HAZLITT: Az folyóirat-esszék íróiról (esszé) 1284

GÁRDOS BÁLINT: A társalgás változó művészete (*Az esszé*

műfajának átalakulása az angol romantikában) 1298

GÖMÖRI GYÖRGY versei 1313

MELIORISZ BÉLA versei 1314

KISS TIBOR NOÉ: Inkognitó (*regényrészlet*) 1315

ZÁVADA PÉTER versei 1325

DANYI ZOLTÁN: Párhuzamok, flamingóval (*novella*) 1329

HORVÁTH IDA: Sophie mosolya (*novella*) 1332

MÉHES KÁROLY: Túl élő (*regényrészlet*) 1336

DARÁNYI SÁNDOR versei 1344

SZEIFERT NATÁLIA versei 1345

NECZ DÁNIEL verse 1346

KOMÁROMI GABRIELLA: Lázár Ervin pécsi évei (*részlet egy készülő monográfiából*) 1347

*

GYÖRFFY MIKLÓS: Aktus-orientált párkapcsolatok (*Kukorelly Endre: Ezer és 3*) 1364

KERESZTESI JÓZSEF: Anabazisz (*Bereményi Géza: 150 dalszöveg Cseh Tamás zenéjére*) 1369

GÁLOSI ADRIENNE: „Még látom, amint eltűnik a kanyarban” (*Bán Zsófia: Próbacsomagolás*) 1374

HAVASRÉTI JÓZSEF: Egy új Róheim-könyvről (*Róheim Géza: Ádám álma*) 1378

2009

DECEMBER

A Jelenkor 2009. évi tartalomjegyzéke

*Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.*

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

VIDÉKEN: Debrecenben: SZIGET Egyetemi könyvesbolt.

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Ráday Könyvesház, IX. Ráday u. 27.. – Gondolat Könyvesbolt, V. Károlyi Mihály u. 16. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.

www.jelenkor.net

680,– Ft

JELENKOR

9 770447 642002

0 9 0 1 2

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

12. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

INGO SCHULZE német íróval beszélgetett műveinek magyar fordítója, *Nádori Lídia* november 14-én Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában. A szerző *Adam és Evelyn* című új kötetének megjelenése alkalmából volt a vendége az Európa Kulturális Főváros Pécs 2010 programsorozat *Német-magyar irodalmi párbeszéd* című projektjének, melynek házigazdája a *Jelenkor* folyóirat.

*

HÁZAS NIKOLETTA *A dobozba zárt gondolat – Marcel Duchamp* című kötetét mutatták be a Művészetek és Irodalom Háza *Az irodalomtudomány műhelyei* című sorozatában november 4-én Pécsen. A szerzővel *Havasréti József* és *Bagi Zsolt* beszélgetett.

*

A NŐ, TÜKÖR, ÍRÁS – értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról című könyvet mutatta be a közönségnek V. Gilbert Edit irodalomtörténész, s beszélgetett a szerkesztőkkel, *Varga Virág* irodalomtörténésszel és *Zsávolya Zoltán* íróval.

*

TÁBOR ÁDÁM költő, esszéista volt a vendége a „Bizonyos értelemben” című, Hamvas Bélát megidéző programsorozatnak november 26-án Pécsen, a Mű-

vészetek és Irodalom Házában, ahol Szabó Lajos, Tábor Béla és Hamvas kapcsolatáról beszélgetett a költővel *Ágoston Zoltán*, a *Jelenkor* főszerkesztője.

*

LÁZÁR BALÁZS *Emlékrestaurátor* című verseskötetét mutatta be a közönségnek s beszélgetett a szerzővel Bertók László Kossuth-díjas költő november 12-én Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában.

*

DARVASI LÁSZLÓ *Virágzabálók* című regényének ítélte a kuratórium 2009-ben a Rotary Irodalmi Díjat, melyet a szerző október 9-én vehetett át. A verseny legjobb három irodalmi műve közé Darvasi regénye mellett idén Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* és Boldizsár Ildikó *Királylány születik* című alkotását juttatták be a titkos szavazók.

*

A JELENKOR KIADÓ nyerte el a Belgrádi Könyvvásár és a szerb Kulturális Minisztérium Doszitej Obradovics-díját, amelyet 2007 óta évente ítélnek oda egy-egy külföldi kiadónak „a kortárs szerb irodalom külföldi kiadásában szerzett kivételes érdemeiért”. Az elismerést október 27-én vette át Csordás Gábor, a Jelenkor Kiadó igazgatója.

Szerzőink

Bertók László (1935) – költő, Pécsen él.

Vasadi Péter (1926) – költő, esszéista, Budapesten él.

Lábass Endre (1957) – író, festő, fotóművész, Budapesten él.

William Hazlitt (1778–1830) – angol esszéista, filozófus, kritikus.

Gárdos Bálint (1981) – az ELTE BTK Modern Angol-Amerikai Irodalom doktori programjának hallgatója, Budapesten él.

Gömöri György (1934) – irodalomtörténész, költő, műfordító, Londonban él.

Meliorisz Béla (1950) – költő, tanár, Pécsen él.

Kiss Tibor Noé (1976) – újságíró, Budapesten és Pécsen él.

Závada Péter (1982) – zenész és nyelvtanár, Budapesten él.

Danyi Zoltán (1972) – író, költő, Budapesten él.

Horváth Ida (1980) – író, a PTE BTK hallgatója, Bezdánban (Szerbia) él.

Méhes Károly (1965) – író, költő, újságíró, Pécsen él.

Darányi Sándor (1951) – költő, Budapesten él.

Szeifert Natália (1979) – költő, író, képzőművész, Zircen él.

Necz Dániel (1989) – költő, a Teleki Blanka Gimnázium végzős tanulója, Budapesten él.

Komáromi Gabriella (1941) – irodalomtörténész, Kaposváron él.

Györffy Miklós (1942) – író, műfordító, irodalomtörténész, Szentendrén él.

Keresztesi József (1970) – kritikus, Pécsen él.

Gálosi Adrienne (1965) – esztéta, Pécsen él.

Havasréti József (1964) – kritikus, Pécsen él.

KALÁSZ MÁRTON

Búcsú Tüskés Tibortól

1957 szeptemberében Szigetváron vonatra szálltam, Szentlőrincen bőröndömmel felnyomakodtam a pesti gyorsra. A kipillantás a vonatablakon búcsú is volt, szorongva, életem eddigi színhelyeitől – Szigetvártól, ahol dolgoztam, Pécestől, ahol csodálatos irodalmi közösségben éltem, s szülőhelyemtől, Somberektől. Sásd állomáson váratlanul fölszállt, poggyásza szerint nem búcsúzva, nemzedéktársam, a szintén elsőkötetes költő, László Ibolya. Úgy ült, hogy engem nem vehetett észre, én egészen Budapestig nem adtam életjelet. László Ibolyát mára teljesen elfeledték, méltatlanul. Ő akkortájt jött át Szegedről, a mi baranyai körünkbe, újságíróként Kaposvárra került, majd Szekszárdra. Kiváló publicista volt, verset később alig közölt. Miért nem fedtem föl magam előtte? Ma azt mondanám, be kellett volna vallanom szökésemet, s nem voltam bizonyos benne, hogy értené. Esztendőkkal később mindannyian megkaptuk a szemrehányást, magára hagytuk Pécsét, s főképpen cserbenhagytuk Csorba Győzőt. A hely s a kortárs magyar költészet abszolút tekintélyét. Csakhogy – az úgy-ahogy új otthonra találásunk, a valamelyes országos csitulás után elgondolkodott-e igazán valaki, a Hely (nagy kezdőbetűvel) hagyta-e igazán őt, s kiket, kit? Hisz ha meggondoljuk, az írócsoport, a *Dunántúl* folyóirat szétverése, Szántó Tibor főszerkesztő, Örsi Ferenc letartóztatása után, a soha közléshez nem jutott dilettánsok írószervezet- s folyóirat-indítása közben s után jutott-e eszébe bárkinek, hogy él Pécs városában egy kivételes tekintély, Csorba Győző költő, a megyei könyvtár robotosa, élnek mások, akiből majd egyszer ugyancsak lehet tekintély.

Például a fiatal, mindenki által túl szerénynek vélt tanár: Tüskés Tibor. Aki nek mindannyian, Csorba is, ha Tüskés elszánta közlésre magát, csak jó szóval szolgálhattunk. Tüskés Tiborra sem tartott igényt a kezdő *Jelenkor* újságíró- s „novellista” főszerkesztője (később egy katonai lap őrnagy-munkatársa Budapesten) – enyhe iróniával szólva, mit sem sejtettek akkor a szerkesztő urak, hogy

a folyóirat, amit ők kitaláltak, *Jelenkor* néven igazi orgánummá abban a pillanatban válik, amikor 1959-ben Tüskés Tibor ül a főszerkesztői asztal mögé. A később nagy tekintélyű folyóirat fordulópontja Tüskés nevéhez fűződik – s 1964-ben nem azért kellett átadnia a helyét, tudjuk, mert munkájára alkalmatlannak bizonyult. Ellenkezőleg – mert egy Mészöly Miklós-mű közlésével kiváltotta annak haragját, akit intézményként is úgy hívtunk, Aczél György. Kutakodva, meglehet, nyomára juthatnánk, Pécs miképpen s hol igyekezett volna megvédeni főszerkesztőjét – félve mondom, netán csalódnánk, nincs ilyen nyom. Néhány író háborodott föl, mindenekelőtt legjobb barátja, Fodor András, ő még verset is közölt a botrányos „kivégzésről”. Ha innen tovább követjük Tüskés Tibor életpályáját, láthatjuk, a történetek olyan mélységig mégse rendítették meg, erkölcsé, szellemereje művekkel lendítette tovább – környezete legalább annyit segített, hogy nem hagyta kenyér nélkül. Hosszú ideig középiskolai tanárként dolgozott, később a pécsi Városi Könyvtár, majd a Baranya Megyei Könyvtár tudományos munkatársa volt. Nevéhez fűződik a Pannónia Könyvek sorozatának szerkesztése. S a mellette való hivatalos kiállítás, a József Attila-díj odaítélése 1976-ban, figyelemfölvívás kívánt lenni egy színvonalasan formálódó életműre.

Jó néhányan, azok is, akik korábban elhagyták Pécsét, akkor kerültünk vissza, írásainkkal legalábbis, amikor Tüskés Tibor szerkesztette a *Jelenkort*. Az említett bosszú, amely, úgy gondolom, nem is annyira Tüskésnek, inkább az Aczél által nem kedvelt Mészöly Miklósnak szólt, azzal is járt, hogy utódot kellett találni. Szederkényi Ervin munkáját a feszült hangulat nem könnyítette meg – magam azt tapasztaltam, s erre szeretnék is emlékezni s emlékeztetni, mindenben az elődje iránti tisztelet vezette. Ha azt akkor jó néhányan kétségbe vonták is. Tüskés Tibor is úgy értelmezte, nemegyszer tapasztaltam, viszonyukat.

Tüskés Tibor munkáit aztán mindinkább a sokoldalú érdeklődés jellemzi – esszéi hajszálnyi közelségben vannak a szépirodalomhoz, Pécsről szóló könyve, a *Vallomás a városról*, szinte a szociológus szakértelmét leplezi le szerzőjében. Portrékötetei, akár Pilinszky, akár az általa különösen s okkal kedvelt Kodolányi János pályáját rajzolja meg, a tökéletesen fölkészült, érzékeny irodalomtudós keze munkái. De sorolhatnók itt Rónay György, Weöres Sándor, Csorba Győző, Nagy László, Illyés Gyula elemzését, másfelől egész nemzedékek számbavételét. Martyn Ferenc, Pécs képzőművészeti életének európai jelentőségű alakja, Dél-Dunántúl német kisebbségének népművészete egyaránt könyvnyi tanulmányozásra indította Tüskés Tibort.

Hisz Tüskés Tibor valójában somogyi volt, s gyerekkora egy részét Zalában töltötte. A somogyiak iránti hűséges rokonszenvét nem csupán a Takáts Gyula iránti tisztelet s a Fodor Andrással a költő haláláig tartó barátsága fejezte ki – abban a pillanatban, amikor a kaposvári folyóirat, a *Somogy* jó főszerkesztő híján volt, ő vállalta Pécsről a szükséges jelenlétre szólító munkát, az utazást, a szerzői kör megszervezését. Utóbbi, úgy gondolnám, tekintélye révén nem is lehetett különösen nehéz. Aztán valami oknál fogva ez is véget ért.

De akár Pécsen, akár másutt, mindenki támaszkodhatott Tüskés Tibor rokonszenvére, segítőkészségére. A magam tapasztalatát említhetném, minél inkább nehezedett például munkám az írószövetségben, Tüskés Tibor annál gyakrabban nyitotta rám az ajtót. Szavaiból valamiképp azt hámoztam ki, az ember

egyik legerősebb megtartó érzése, hogy nem hagyják cserben. Vajon tapasztalta-e a saját pályáján ő is eleget? Anélkül, hogy mélyebben ismertem volna Tüskés Tibor szándékait, hiányérzeteit, az utóbbi időben gyakran az fordult meg a fejemben, az őt körülvevő világ egy mulasztást hangoztathatna magában – hol maradt a Tüskés-katedra? Pécssett, bárhol: Tüskés Tibor legelemibb mivoltában nem tanár volt? *Irodalmi nevelés a tanórán kívül*, hangzik egyik korai művének címe; irodalmi nevelés a főiskolai katedráról? Az a *szívkeresés* (ne hangozzék giccsesen), amit esszéiben, tanulmányaiban óhatatlanul észrevehetünk, tanítványi közössége miképpen hat?

Kicsit félve, mégis igazamban bízva mondanám, Tüskés Tibor is a pannon gondolkodás emblematisztikus alakja volt. Történeti érdeklődése s az ebből keletkezett munkái talán sokunknak tanúsítják ezt, hűsége ehhez a világhoz szinte minden megszólalásában tanú rá. Mondható-e, úgy gondolom, igen: szüksége volt mindenkor Pécs légkörére, Pécsnek annál inkább szüksége volt, van s lesz a Tüskés formátumú személyiségekre. S hiszen ezt nem is tagadta soha senki. Megszólalásai a *Jelenkorban* a vidéki szellemi lét lényegét summázták – ha őszinte akarok lenni, bennem, hajdani szökevényben, a visszavágyódás szorongásos érzését támasztották. Ha annyira, mint ő, hinni nem is tudtam; ott, bárhol, mégis nélkülözhetetlenek vagyunk.

Följegyezni, megőrizni

Tüskés Tibor halálára

Most, a halálakor, baljós fényben tűnik föl a tény, hogy – emlékeim szerint – Tüskés Tiborral első alkalommal egy temetésen találkoztam. A nála majd egy évtizeddel fiatalabb Arató Károly pécsi költőt, a *Jelenkor* egykori szerkesztőjét temették falujában, Lánycsókon 1992. szeptemberében, éppen azokban a napokban, amikor új munkatársként a folyóirathoz kerültem. E formális megismerkedéstől azonban nem kevés idő telt el, míg kölcsönös megbecsülésen alapuló valódibb kapcsolat alakult ki köztünk. Hiszen egy évvel később például, amikor a *Jelenkor* alapításának harmincötödik évfordulóját ünneplendő a pécsi városi televízió számára riportfilmet készítettem a lap különböző korszakainak alakítóival, és interjút kértem tőle, a felkérést köszönettel elhárította.

Munkásságának egyik súlypontja a Pécshez kapcsolódó irodalom kutatása volt. Ennek eredményeként született *A pécsi irodalom kistükré* című munkája is, amely a *Jelenkor* '69-'70-es évfolyamaiban megjelent írásából különnyomat formájában 1970-ben látott napvilágot. Ebben Mór pécsi püspöktől Janus Pannoni-
uson, Babitson és Weöresön át a *Jelenkor* létrejöttéig tekintette át időrendben a város széles értelemben vett irodalmát. Itt is, ahogy később, jellemző volt gondolkodására az a hozzáállás, mely az irodalom történetének ismertetése során a szépirodalom mellett az írásosság vallási, történeti, tudományos és egyéb jelenségeit is figyelembe vette, azaz a legszélesebb értelemben vett literatúrát tárgyalta. E körben végtelen mennyiségű adatot gyűjtött össze, jegyzett föl és publikált, nem volt olyan, mások számára talán jelentéktelennek tűnő történeti tény, információ, melyet ne tartott volna érdemesnek arra, hogy a leírás révén az utókornak megőrizze. Nem véletlen, hogy a készülő Pécs Lexikonnak végül ő lett az irodalmi szakszerkesztője.

Ám érdeklődése messze túlhaladta a Pécshez köthető irodalom területét. Tüskés Tibor sok-sok kötetet, folyóirat- és újságcikket publikált a régi és a kortárs irodalom, a társművészetek és a művelődés tárgyköreiben. Ugyanakkor a művek sokasága mindjárt meg is nehezíti az érdemi méltatást. E helyt mindössze utalok munkálkodásának bizonyos vonulataira, így legelőször azokra az íróportrékra, melyeket Illyés Gyuláról, Pilinszky Jánosról, Csorba Győzőről, Kodolányi Jánosról, Nagy Lászlóról és Rónay Györgyről készített. Jó néhány tanulmánykötete is megjelent, mint a *Pannóniai változatok*, *Mérték és mű*, *Triptichon*, *Jelbeszéd*, *Közelítések* címűek. Fontos, és talán tanári működéséből következő csoportját képezik köteteinek a verselemzések, melyek közül a *Versről versre*, *Titokkereső* és *Testvérműzsák* címűeket említem. S az életmű nem elhanyagolható része a szociográfia körében, valószínűleg a két háború közti falukutató irodalom ins-

pirációjára született: ide tartozik a *Nyár, erdő, kakukk*, a *Nagyváros születik* és a *Sorskovácsok*.

Megjelent írásaiból világosan kitetszik, hogy gondolkodását erősen foglalkoztatta a táj mint természeti és kulturális egység mibenléte – Pécs mellett szülőföldje, Somogy, de tágabban a Balaton, a Dunántúl vidéke. A tájhoz való kötődés abban is megnyilvánult, ahogy – a globalizált világban már-már meglepőnek ható módon – az egy vidékről származók összetartozásában hitt. Szerkesztői tevékenységének is egyik bázisát képezte az azonos régióbeliek könnyebb megszólíthatóságának gondolata, melynek háttérében azok egyfajta természetes, ha tetszik, premodern közösségének tapasztalata húzódtott meg. Kapcsolatainak más vonatkozásban a munka képezte az alapját. A szerkesztőt nagyban jellemzik azok a viszonyok, amelyeket a különböző szerzőkkel kialakít. Németh Lászlótól Mészöly Miklósig, Weöres Sándortól Kodolányi Jánosig számtalan íróval, költővel, ismerőssel és baráttal állt levelezésben, s nem túl nagy merészség kijelenteni, hogy levélváltásainak anyaga is példátlan terjedelmű az utóbbi fél évszázadot tekintve, amikor a kommunikáció más formái az irodalmi levelezést lépésről lépésre visszaszorították. Levelezését szigorúan rendben tartotta, s a rendszerezett anyagot a Petőfi Irodalmi Múzeum rendelkezésére bocsátotta.

A barátjával, Fodor Andrással annak haláláig folytatott – önmagában is óriási terjedelmű – levelezésnek a Pannónia Könyvek sorozatában megjelent első kötetéből kaphatunk közelebbi, eleven és persze személyes érzelmekkel-indulatokkal átszínezett képet arról a közegről, ami Tüskést a hatvanas években Pécssett körülvette. Már 1962 tavaszán arról számol be, hogy „egészében az itteni irodalom, a közélet, a légkör, az emberek közti viszony – kátyúba jutott, megromlott”. Az ellenségesnek érzett környezet, melyet részben a hivatalos politika, részben a helyi irodalmárok egy része alkot, többször is a szerkesztői megbízatásról való lemondás közelébe taszítja. A nehézségek ismertetésének sorában aztán egy helyen önkritikus megjegyzésre bukkanunk: „Azt is tudom, hogy a magam kevésbé hajlékony, érdes modora csak rontott a helyzeten”. De barátjának a folyóirat megjelentetésében betöltött szerepéről is tőle magától bírnak hiteles információval. „Amikor itt Pécssett rendre-sorra hol azzal vádoltak, hogy egyrészt a Tüskés nem önálló, itt akárki csinálja is a lapot, minden a Csorba Győző kuckójában és íróasztalán dől el, másrészt, hogy a Tüskés diktátor, aki nem enged másnak bele szólást a szerkesztésbe – magamba csak mosolyogtam, hogy én tulajdonképpen a legtöbbet Neked köszönhetem, a Kortársnál (*szerkesztői lábjegyzet a kötetben* – Helyesen: Csillag) szerzett tapasztalatodnak, gyakorlatodnak, komoly, okos emberségednek, barátságodnak, tanácsaidnak, általad szerzett kapcsolatoknak.” A levelek arról is tanúskodnak, hogy a függetlenített szerkesztői állás létrejöttéig – mely a havi megjelenés kezdete is egyben –, egészen ’63 elejéig, a középiskolai tanári feladatok nyűgével terhelve szerkeszti a lapot. Megrendítő sorokat olvashatunk arról, hogyan örölte fel a munka a magánéletét.

Tüskés Tibor munkásságának minden bizonnyal egyik legjelentősebb szakasza az a néhány év, amikor a *Jelenkor* főszerkesztőjeként tevékenykedett, s úgy vélem, ezt mind az irodalmárok és olvasók, mind saját maga ekként gondolta. Életrajzi jegyzetekben, kötetborítókön a folyóirat szerkesztőjeként eltöltött időt az 1959 és 1964 közötti években jelölte meg. Az impresszumok tanúsága szerint

megbízott főszerkesztőként először az 1960. decemberi lapszámon szerepel a neve. Azt megelőzően, 1959 áprilisától a szinte folyamatosan változó összetételű szerkesztőbizottság tagja volt. S a változást mindjárt érzékelní véljük, amikor azt látjuk, hogy rögtön az első, főszerkesztőként jegyzett szám Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényéből közöl részletet, mely kötetként – nagy küzdelmek, hosszas huzavona után, a francia kiadást követően –, hat évvel később látott napvilágot. E lapszámban olvashatjuk továbbá Csorba Győző, Keresztury Dezső, Takáts Gyula, és a fiatal Beney Zsuzsa, Tornai József és Kalász Márton versei mellett Konrád György tanulmányát *A Thibault családról* vagy Tellér Gyula Kálidásza-fordítását.

Az általa vezetett szerkesztőségből a korábbi, főként politikai alapokon szerveződött grémium tagjai fokozatosan lemorzsolódtak, ám belépett Csorba Győző, s az újonnan alakított szerkesztőbizottságba – természetesen a kornak megfelelő ideológiai korlátok között – az irodalmi szempontokat érvényesítve kerültek be a tagok, mint például Bárdosi Németh János, Pákolitz István vagy Bertha Bulcsu. Hamarosan ifjú tördelő szerkesztőként érkezett a laphoz a városban újságíróként dolgozó Lázár Ervin is.

Shogy mely szerzők írásait közölte Tüskés Tibor *Jelenkora*? Álljon itt 1961 elejétől néhány név: Weöres Sándor, Illyés Gyula, Németh László, Kassák Lajos, Füst Milán, Tersánszky J. Jenő, Déry Tibor, Örkény István, Pilinszky János, Vas István, Mándy Iván, Jékely Zoltán, Kodolányi János, Erdélyi József, Tatay Sándor, Takáts Gyula, Csorba Győző, Veres Péter, Keresztury Dezső, Berda József, Mészöly Miklós, Rába György, Somlyó György, Vasadi Péter. A fordítások között Ivo Andrić-től, Italo Calvinótól, Hans Magnus Enzensbergertől, Tadeusz Rózewiczttől, Zbigniew Herberttől, Ted Hughes-től találunk műveket. A tanulmány rovatban Ungvári Tamás Vas Istvánról, Gera György Tennessee Williamsről, Major Máté Breuer Marcelről, Pernecky Géza Kondor Béláról, Baránszky Jób László Wajdáról, Kawalerowiczről és Polanskiról írt, és folytathatnánk a sort. Réz Pál többször is a dokumentum rovatban közölt leveleket, emlékiratot a saját kommentárjaival, de kritikával is jelentkezett, ahogy Lengyel Balázs, Rajnai László, Ilia Mihály, Szederkényi Ervin, Domokos Mátyás, Fodor András, Rónay György, Angyal Endre, Fogarassy Miklós, Beney Zsuzsa vagy éppen Nagy László.

És természetesen számos írást tett közzé Várkonyi Nándortól, akit szerkesztőként példának tekintett Tüskés Tibor. Várkonyihoz hasonlóan – aki, bár személyes ízlése a népi irodalom felé húzta, ám a *Sorsunk*ban Csorba Győzővel, Weöres Sándorral dolgozott együtt, s Kodolányi és Hamvas Béla összebékítését ambicionálta – Tüskés is megpróbált egyensúlyt teremteni munkásságában a népi és urbánus irodalom között. Így például *Két nemzedék* című kötetében manifest módon helyezte egymás mellé a két különböző irodalomfelfogás alapján alkotó szerzőkről írott tanulmányait. Amikor az általa összeállított *Sorsunk*-antológia előszavában Várkonyit mint szerkesztőt kívánja jellemezni, idézi a fizikus Niels Bohr jelmondatát: „a különbségek nem kizárják, hanem kiegészítik egymást”. A Várkonyi-portré ezen a ponton nyilvánvalóan az önarckép vonásait is hordozza.

Nagyon következetesen publikálta a fiatal szerzők műveit, különösen a pécsi közegből kisarjadó alkotókat segítette a rendszeres megjelenéshez, így mások

mellett Bertha Bulcsut, Lázár Ervint, Bertók Lászlót, Kalász Mártont, Arató Károlyt, Makay Idát vagy Galambosi Lászlót. S ha a máshonnan érkező fiatal költők közt keresgélünk, olyan nevekkal találkozunk, mint Tandori Dezső, Orbán Ottó, Csoóri Sándor, Ágh István, Eörsi István, Várady Szabolcs, Beney Zsuzsa, Horgas Béla. A képzőművészeti anyag javát Martyn Ferenc, Lantos Ferenc, Borsos Miklós, Egry József, Rippl-Rónai, Márfy Ödön, Ferenczy Béni, Kernstock Károly, Szőnyi István, Czóbel Béla, Barcsay Jenő, Bernáth Aurél, Bálint Endre, Keserü Ilona képei, rajzai, olykor írásai képezték. Ám sok olyan névre is bukkanunk a *Jelenkor* akkori évfolyamaiban, akiknek viselői – sajnálatos módon vagy épp megérdemelten – ma már a feledés homályába vesztek, másokról lexikonok, irodalomtörténeti kézikönyvek mélyén találunk egy-egy adatot. Ez a jelenség azonban a folyóiratok normális működéséhez tartozik: nem minden maradandó, ami közlésre kerül, még a legkiválóbb lapok esetében sem.

„Méltósággal lépsz le” – írta Tüskés Tibornak leváltása idején egyik levelében Mészöly Miklós. Akadtak szerzők, akikkel barátságos viszonyban állt, de Mészölyvel való kapcsolata központi jelentőségű volt életének egy fontos szakaszában. Számos írását tette közzé néhány év alatt, az író a lap meghatározó szerzőjévé vált, s ha az nem is igaz, hogy miatta távolították el – ezt Tüskés mindig akkurátusan leszögezte –, de Mészöly *Az ablakmosó* című drámája, illetve a hozzá írt szerzői kommentár lehetett az utolsó csepp a pohárban a kultúra állami ellenőrei számára, amikor Tüskés menesztését elhatározták. 1964 márciusában Lázár Ervin helyére ideológiailag megbízható ember került a redakcióba, s innentől már csak felelős szerkesztőként jegyzi a lapot Tüskés, egészen szeptemberig. Ez az utolsó lapszám, amelyen ekként szerepel a neve. Kétségtelen, hogy távozása után hamarosan elhagyta a szerkesztőséget Csorba Győző, majd Bertha Bulcsu is. Előbbi csak a hetvenes évek második felében tért vissza, amikor végképp megbizonyosodott arról, hogy a *Jelenkor* Szederkényi Ervin szerkesztésében is a kortárs magyar irodalom legjavát akarja közölni. Maga Tüskés menesztése után nem sokkal, már 1965-ben kéziratot adott a Szederkényi-féle lapnak. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy mint minden szellemi teljesítményt, lehetséges és érdemes vitatni Tüskés Tibor életművét, s benne szerkesztői munkásságát, koncepcióját és gyakorlatát – hiszen ez a kultúra elevenségének lényegi feltétele –, ám elvitatni a *Jelenkor* országos jelentőségű lappá válásában szerzett érdemeit méltánytalanság volna.

A hetvenes évek második felében a megyei könyvtárban helyezkedett el, s 1984-től az ő irányításával indult útjára a Pannónia Könyvek sorozata. 1991-ig olyan művek kiadását kezdeményezte, mint például Hamvas Béla *Szellem és egzisztencia* című, a *Sorsunk*-béli írásait összegyűjtő esszékötet, amely az éppen csak oldódó, évtizedekre befagyasztott Hamvas-közlések egyik első fecskéje volt. Említhetnénk továbbá az egykor Hamvas által szerkesztett *Európai műhely* szövegeinek vagy Thienemann Tivadar 1931-es *Irodalomtörténeti alapgondolatok* című munkájának újrakiadását. Az ilyen és hasonló kötetek megjelentetésével hosszú idő után újból elérhetővé tett olyan szellemi javakat, melyek az államszocializmus politikailag irányított könyvkiadásában nem juthattak nyilvánossághoz. 1993-tól 2000-ig a *Somogy* című folyóiratot szerkesztette, ahol ismét koncepciózus munkát végzett, kiterjedt kapcsolatrendszerével számos országos rangú

alkotót nyert meg a kaposvári lap számára. S nem szabad megfeledkezni a szerkesztői tevékenységéhez hasonló jelentőségű tanári működéséről, hiszen a *Jelenkor* előtt és utána is az irodalom tanításának legendás alakjaként tisztelték. Munkásságának e része nem a nyomtatásban őrződött meg, hanem a tanítványok sokaságának emlékezetében. Az e körből származó információk szerint különböző generációk tartották nagyra őt, s kedvelték meg a tárgyat. Tüskés Tibor élete végéig tanult és tanított. Az írás és tanítás révén sajátította el a világot, s a tudás továbbadásának jelentősége, pátosza hatotta át minden gesztusát.

Írásom elején említést tettem a kilencvenes évek eleji megismerkedésünkről, s utaltam rá: éreztem rajta a lap későbbi munkatársai iránt táplált bizalmatlanságot. Azt gyanítom, egész életében nem heverte ki a sérelmet, amit a főszerkesztői posztról való eltávolítása jelentett, noha kivételes munkabírással, kitartással dolgozott tovább, s igyekezett derűsnek, de legalábbis rendíthetetlennek mutatkozni. A későbbiekben lépésről lépésre oldódott a viszonyunk, mert érzékelhette, hogy tőlem és kollégáimtól nem kell tartania. Az utóbbi évtizedben néhány hónaponként meg-megjelent a szerkesztőségben. Néha kéziratait hozta, melyeket jókedvű beszélgetés keretében adott át. Évente nem is egy írását publikálta a lap: Makay Idáról, Weöres Sándorról, Rajnai Lászlóról, Beney Zsuzsáról vagy épp levelezését Mészöly Miklóssal, Fodor Andrással, Kassák Lajossal. S az utóbbi egy-két évben sajnos két nekrológot is ő jegyzett, mégpedig barátaiét: Lázár Ervinét és Takáts Gyuláét.

A *Jelenkor* folyóirat megalapításának ötvenedik évfordulóján, 2008. októberében még részt tudott venni a Pécsen rendezett ünnepi esten, ahol a szerzői felolvasások előtt pódiumbeszélgetésen kérdeztem a korábbi szerkesztők közül őt és Csuhai Istvánt. Éppoly energikusan, tartással beszélt, mint évekkel korábban. A nyolcvanadik születésnapjára a *Jelenkornak* szánt kéziratot még megírta, ám megjelenését már nem érthette meg. A lap és a munkatársak köre nem feledkezik meg a nyolcvanadik évfordulóról, a jövő év június 30-áról. Ahogy őt magát, a *Jelenkor* első meghatározó főszerkesztőjét is megőrizzük emlékezetünkben.

Arról írna, míg el nem felejtí

*Arról írna, míg el nem felejtí,
hogy ezt is, azt is elfelejtí,
s hogy abban is mennyi selejtí,
amit lyukas elméje nem ejt ki.*

*De akkor miért? Miféle program,
hogy nekilódul, s mégse fut?
Mitől lüktet a gyalogút,
ha sehová se vezet, csak ott van?*

*Honnan az inger, a még s a vissza,
ha mint a sárga villogó
pulzál, s a vers csak arra jó,
hogy a kudarcot háziasítsa?*

Azt mondja bélagy, hogy a belekben

*Azt mondja, bélagy, hogy a belekben
ott is van egy agy. Valami tudós.
S kommunikálnak egymással, ketten
döntik el azt is, ha a krumpli sós.*

*Nem úgy ám, hogy fölül a központ,
s az történik lent, mit a feji agy
(hatalom vagy mi) keményen megmond,
hogy alul csupán végrehajtanak,*

*papír van róla, hogy ha a has fáj,
miért lótsz-futsz, vedd el a fejed,
hogy amíg észre nem tér az altáj,
az egész testnek annyi, cseszheted.*

„Kötelesség jól érezni magam”

*„Kötelesség jól érezni magam”,
mondja, miközben talpig zárva van,
minden kérdésre kapásból felel,
s ha nincs igaza, akkor felel.*

*Csalafintaság? Küldetéstudat?
Hogy te meg egy száználmas ürge vagy?
Azért a cidri, kétség, nyavalya,
mert sose voltál a helyzet ura?*

*Ennyi lenne csak? Hogy holnaptól, és
megszűnik a primitív lüktetés,
a jaj, az én, a zsarnoki nyafi,
s elkezded magadat megváltani?*

Rézbőrű asszony feketében

Uriah Heepnek

A csibcsa-inkák ezüsttálon datolyával s arany ékszerekkel fogadták a partra szálló spanyolokat. Ezek, amint kitapostak a vízből, a gazdag ajándékot vasállványos nyílpuskáikból vesszőzáppal viszonozták. (1495–1497)

*Rózsaszín-talpú, majdnem
fekete asszony tart lefelé
a tengerparton, hosszú
tollak hátracsapva boglya-
hajában, mint őseinek,
talpai meg-megvillannak,
belelép a sekély vízbe,
áll a karcsú, fekete csönd
a bokáig érő sastoll-
kapuban, aranytól lángol
a pirkadat a sötétkék
szemhatáron, sokujjú
pálmalevélbe fésülnek az
első sugarak, fekete ingben
az asszony, meztelen vállig
a karja, gyönyörű rézbőrű
ikon, gyöngéden fog egy
kis, mélyzöld koszorút,
narancsvörös szalagjait
szél libegteti, bogyófürtök
pirosozzák az örökzöldet,
szertartásosan csúsztatja
a tengervízre, kissé meg-
lőki, ráfordul koszorúra
a szél, s bukdácsol befelé
ez a megfont, földöntúli,
szerelmes ölelés, ring,
távolodik, gyűrűnyi csak,
most érkezik egy irgalmas*

*cápa, sebesen szeli a vizet,
a kivégzett sugárzásért
elfogadja az emlékezetet,
s foga közt a jaj-koronával
lemerül, bűneitől mint
megsúlyosodott szív;
pedig ártatlan.*

BOHÓCEMLÉKIRATOK

Joseph Grimaldi és Dickens

Egy idegen ember életrajza saját életünk legutolsó percéig meglepetéseket tartogat. Ennek példája a következő mese.

Valamelyik nap egy Dickens koráról írott angol könyvben¹ furaszép kis rézmetszetet leltem. Grimaldi utolsó fellépését örököltette meg a kép. A jegyzetekből kiderült, hogy a metszet eredetileg a *Memoires of Grimaldi* című, 1838-ban megjelent könyv egyik illusztrációja, és George Cruikshank² volt a rajzolója, Dickens egyik elvarázsolt illusztrátora. Részben épp miatta akartam gyerekkoromban rézkarcoló lenni: egyszerre szomorúnak és nagyon vidámnak éreztem a rajzait.

A képen, gyertyákkal megvilágított színpad közepén, egy bohóc ül pettyes ruhában, a múltban, és énekel – ha jól látom a reprodukciót. A közönség meg teli torokból kacag, önfeledten szórakozik –, ezért jöttek el. A zenekari árokban muzsikál pár zenész, a proscéniumpáholy ezúttal üres. Így találkoztam először a bohóc Grimaldival.

Cruikshank metszetén azonban nem látszik pár lényeges, színes elem: Joey – ahogy a Clownt becézték – hófehérre festett arccal ült a színpadon, jobb és bal arcára meg két nagy vörös félholdat festett a függönyök mögött, mielőtt a színpadra kiment. Mondják is: Joey az arcfestés úttörője volt! Dickens és más viktoriánus angol írók képzelt hőseinek arcát Cruikshank metszeteiről ismerjük, különös érzés egy valóban élt, egykor hús-vér embert látnunk a híres illusztrátor metszetén – hát életünket is lehet illusztrálni ezek szerint...?³

Grimaldi 1779-ben született – talján neve ellenére nem a festői Itáliában, hanem London füstös, ködös városában –, gyermekként lépett a gyertyafényes deszkákra – kétéves korától már a londoni Sadler's Wells színpadán táncolt –, háromévesen hivatásos pantomimművésznek állt. Először heti egy fontot keresett, a következő esztendőben már kettőt, végül hetente hármat és így tovább – népszerűsége növekedett.⁴ A Covent Gardenben a *Harlequin és Lúdanyó, avagy az aranytojás* címmel futott műsora kilencvenkét éjszakán át,

¹ *Charles Dickens and Early Victorian England*, R. J. Cruikshank, Sir Isaac Pitman and Sons, LTD, London, 1949. 223. o.

² George Cruikshank (1792–1878) már jó nevű művész volt – a Grimm-mesék illusztrátora, és az írónál húsz évvel idősebb –, amikor felkérték Dickens *Boz* néven kiadott, első könyvének illusztrálására. A *Sketches by Boz. Illustrative of Every-Day Life, and Every-Day People* aztán éppen Charles Dickens (1812–1870) huszonnegyedik születésnapján, 1836. február 7-én jelent meg. Dickens későbbi írásaiba lassacskán belopóztak a cruikshanki hangulatok, a metszetek fura alakjai életre keltek az író álmaiban – néha Cruikshank illusztrátora lett.

³ George Cruikshank életrajzát John Camden Hotten írta meg a viktoriánus korban, két kötetben.

⁴ „He shone with unimpeded brilliance” – írta egy kritikus. Egy másik elámult előadásán: „Pástétomárusnak öltözött, felnyitott egy osztrigát, igáslovat hajtott, bárányt imitált, megmarkolt egy tűzforró piszkavasat... mindezeket a szertelenségig élethűen adta elő!” – e képekből előttem Grimaldi egy ős performance-színésznek tűnik, különösen tetszik, amikor valakire azt mondják: *extravagantly natural*.

ez összesen több mint 20 ezer fontot hozott – a színház tulajdonosának. E darabokban egyáltalán nem beszéltek, színtiszta pantomimek voltak. (Mint ez Grimaldi búcsúbeszédéből is kiderül). Grimaldi később fellépett a *Harlequin és Cinderella* című darabban, és voltak híres dalai is:

„Egy almanénike
kinn a piactéren
Sült almákat árult,
jó forrót a télen.

S bár az anyókéának
almája jól fogyott,
a forró almája,
ő maga vacogott.

Gondolta, nem nagy bűn,
ha a csaposnak int,
s hogy átmelegedjen,
lenyom egy jó nagy...”

– ezeket közönsége vele együtt énekelte – különösen vidáman kiabálták világgá a ki-mondatlan szót...

1837-ben halt meg a bohóc, ötvennyolc évig élt. – Grimaldi elment, és nem hagyott örököszt – írta egy korabeli újság –, félünk, hogy a pantomim szelleme eltűnt vele. Dickens meg ezt írta: Grimaldival a Clown elhagyta a színpadot, s bár még gyakran hallunk felőle, sosem lesz többé látható.

Mint nemsokára megtudtam, Joseph Grimaldi memoárjait éppen Charles Dickens szerkesztette egybe – akkor még baráti – kiadója felkérésére.⁵ Richard Bentley a *Pickwick Papers* 1836-os hatalmas sikere után hívta meg lapjához az író, és nem is kellett csalódnia, 1837–39 között a *Bentley's Miscellany* hasábjain indult útjára folytatásokban a *Twist Olivér*. Nos, Mr. Bentley az éppen ekkor, 1837. május 31-én elhunyt híres bohóc, Grimaldi emlékirataiban is üzletet szimatolt, és a papírok rendezésére felkérte Dickenst. Mint Dickens első komoly életrajzírója, barátja, John Forster írja: „A memoárokat már előzőleg ellátta valaki életrajzi jegyzetekkel, de ezt még okvetlenül stilizálni kellett, mert bár maguk a történetek remekesek, csapnivalóan voltak megírva.”⁶ – Kell egy igazi író, ha életünk rosszul van megírva! Akkor aztán önéletrajzunk másvalaki életművének része lesz. Grimaldi emlékezései például manapság úgy jelennek meg: Charles Dickens: *Memoirs of Joseph Grimaldi* – mintha valami kitalált Twist Olivér lenne szegény Joey.

Nézzük kissé részletesebben e bohócemlékiratok történetét.

„Joseph Grimaldi 1836-ra, ötvennyolcadik születésnapjára készült el négyszáz oldalnyi, többnyire diktált önéletrajzával. Rá kellett azonban ébrednie, hogy a vaskos kézirat jelen állapotában kiadhatatlan – ‘rendkívül terjedelmes’ – jegyezte meg később Dickens.

⁵ Grimaldi emlékiratai először két kötetben jelentek meg: *Memoirs of Joseph Grimaldi, Edited by „BOZ.” With illustrations by George Cruikshank*, London: Richard Bentley, New Burlington Street. Kötetenként hat illusztrációval és egy-egy címképpel. Léteztek egykötetes kiadások is, az első: Richard Bentley, London, 1846. I vol, későbbi kiadások: George Routledge & Sons, Ltd. London, 1888, illetve egy reprint, Elibron Classics, London, 2000.

⁶ *The Life of Charles Dickens. By John Forster*. 6 vols. Leipzig, Bernhard Tauchnitz 1872–74 (I.v. p.176–178.) E könyvet Angliában is 1872–74 közt adták ki, pár évvel Dickens halála után.

Rögtön javasolták, keressen egy jó munkatársat, és ő három hónap múlva el is jutott a termékeny zsurnaliszta zugíróhoz, Thomas Egerton Wilkshez, akit megbízott, ellenőrizze, javítsa ki és írja át az anyagot. A Grub Street-i irodalmi napszámos elvállalta, hogy a bevétel feléért december 1-jére előkészíti a kötetet a kiadásra, de Grimaldi meghalt két hónapon belül, így Wilksnek a munkát egyedül kellett befejeznie. Nem csak durván vágott belőle és tömörítette, de a Bohóctól hallott anekdotákat is betoldott ide-oda, anélkül, hogy képes lett volna azokat ellenőrizni, és azt sem különítette el egyértelműen, mit írt Grimaldi, és mit toldott ő az emlékiratokba. Mindezen túl, elég vitatható módon, az egész szöveget átírta függő beszédbe, így aztán a Bohóc alig néhányszor szólalhat meg első személyben.

Wilks szeptemberre készült el az *Emlékirattal*, és rögtön felajánlotta kiadásra Richard Bentley-nek. Bár a kézirat vacakul volt szerkesztve, és még mindig szörnyen terjengős maradt, Bentley kapott rajta így is, Grimaldi hagyatéki végrehajtójától, Richard Hughes-tól megszerezte a jogokat, és felkérte Charles Dickenst, szerkessze át rendesen.

Dickens ekkor alig huszonöt éves volt, de már messze túlhaladta Wilkset álneven írt darabjainak *Sketches by Boz* címen előző évben megjelent válogatott kiadásával és a *Pickwick Klub*-sorozatával, mikor pedig Bentley megkereste a Grimaldi-Wilks-kézirattal, már a *Twist Olivér* is megjelenőben volt az újonnan indított *Bentley's Miscellany* havi számaiban, amit Dickens szerkesztett.

Dickens először vonakodott elvállalni a munkát. 1837. október 30-án ezt írta Bentleynek:

‘Átgondoltam az ügyet, s megint átnéztem az anyagot is. Nagyon rosszul van összetákolva, és annyi fecsegéssel van tele, hogy félek, nem tudom elvállalni oly feltételekkel, melyek önnek is megfelelnének. Először is háromszáz fontot kérnék, az eladástól függetlenül, ezenkívül biztosítékot arra nézve, hogy a könyvet nem árulják majd sorozatként szétdarabolva.’

Bentley azonban tántoríthatatlan volt; belement Dickens feltételeibe, megelőlegezte neki a háromszáz fontot a költségek után maradó bevétel felére; erre Dickens november végén aláírta a szerződést, vállalva, hogy két hónap leforgása alatt előáll az új szövegváltozattal két kötet terjedelemben, *post octavo*⁷ kéziratlapokon. (Bentley ezenkívül még Richard Hughes-nak is kifizetett nyolcvanöt fontot a jogokért.)

Dickens rögtön nekiugrott az anyagnak, hajtotta a határidő. Egy héttel a szerződés aláírása után ezt írta: ‘Azt hiszem, mindent kihoztam Mr. Wilks rettentő fecsegéséből, amit csak lehetett.’ Két nap múlva meg ezt: ‘A Grimaldi a vártnál sokkal jobb lett az átírás után.’

Január 5-ére elkészült a szöveggel, leszámítva a nyitó és a záró fejezeteket. A szerzőhöz hasonlóan Dickens is főként diktálta a szöveget, John Forster, Dickens biográfusa írja, hogy gyakran találta Dickens papáját ‘a titkári teendőktől lelkesült állapotban.’ Meglehet, Forsternek igaza van, mikor azt mondja, ‘abból az életrajzból Dickens egyetlen sort sem írt’, ez mégsem jelenti azt, hogy az alapján édesapja műve lenne. Az olvasók, miként egykor, most is egyből megérik a jellegzetes dickensi hangulatot már az első sorok után. A regényíró el is meséli módszerét egy levélben, melyet Grimaldi Szent György Kórház-beli orvosának, Dr. J. A. Wilsonnak írt:

‘Nagyon örülök, hogy nem rontottam e jóember megítélésén, hisz én másvalaki leírását szerkesztettem csupán, s csak némely történetét meséltem el a magam mód-

⁷ A *post octavo* egy könyvméret, mely Angliában (körülvágatlanul) 5x8 inch – azaz 13x20 cm méretű lapokat jelent, Amerikában lehet kicsit nagyobb.

ján, ám így is szíven ütött a jószívűség számtalan jele, mely az egész könyvben mindenütt megtalálható, s végigszínezi azt.'

Joseph Grimaldi emlékiratai néhány hét múlva, 1838 februárjában megjelentek 'Boz'⁸ szerkesztésében, jegyzetek nélkül. 1846-ban új kiadás jelent meg Charles Whitehead jegyzeteivel. Ő negyvenkét éves volt az *Emlékiratok* első megjelenésekor. Regény- és dráma-íróként s mint ígéretes ifjú költő rövid életű sikert aratott *Jack Ketch önéletrajza* címen névtelenül kiadott humoreszkiájával 1834-ben, és *Richard Savage* című regénye is hozott számára némi elismerést. Dickens közeli barátja volt, ő ajánlotta neki a munkát, melyből végül a *Pickwick Klub* született. Whitehead később alkoholista lett, 1857-ben Ausztráliába vándorolt, és ott halt meg nagy nyomorban.

Úgy tűnik, se Dickens, se Whitehead soha nem nézték meg Grimaldi eredeti kézíratait, melyek Hughesnál maradtak, csupán a Wilks által szerkesztett anyag alapján dolgoztak mindketten. Dickens 'lelkesült lángolója' ahhoz már nyilvánvalóan nem volt elég nagy, hogy tekintetet vessen az eredetire is, vagy legalább megkísérelje leírni a bohóc Grimaldit és pantomimjeit. Nem meglepő hát, hogy egy szemlélő végül azt írta: úgy látszik, Dickens soha nem látta Grimaldit. A regényíró valóban tízéves volt csupán, mikor Grimaldi visszavonult, ám mégis vette a fáradságot, és egy a *Bentley's Miscellany*-nak szánt, ám publikálatlanul maradt levelében válaszolt a vádra. Azt írta, hogy 1819-ben vagy tán 1820-ban vidékről felutaztak megnézni Grimaldit, 'kinek tiszteletére, mint mondják, nagy komolyan csapkodtam össze a két praclimat', s hogy 1823-ban is látta Grimaldit játszani – bár ez legfeljebb egyszeri fellépés lehetett, valami jótékonysági est, hiszen a Bohóc már csak párszor lépett fel visszavonulása, 1822 után.

Eredeti kézírata eltűnt szem elől, miután 1874-ben száz guinea-ért elkelt egy londoni árverésen – oly árért, mely részben a több mint hatvan mellékelt arcképnek, eredeti belépőjegyeknek, rajzoknak és színpadképeknek tulajdonítható. A katalógus így zengte be: 'Ez a legeredetibb, leghűbb életrajz, amit valaha írtak, csodálatosan bohócos és gyermeki-en egyszerű – ám a két jeles szerkesztő, akik harmincöt év előtt a nyomda számára előkészítették, nem érdeklődtek utána. Pedig a Bohóc oly komolyan vette a tollat is, mint hivatását, a bohóckodást.'⁹

⁸ „Tollnévvel tört be. Még senki se tud Dickensről, amikor már országszerte nevetnek Boz *Vázlatain*; a kezdő Jókai Móricz is Boz és nem Dickens karcaiból és humoreszkiáiból tanul. (...) Legkisebbik testvéröccsét becézték ezen a néven. Érzelmes családi olvasmányuk volt *A wakefieldi lelkesz*, Mosesnek hívják a kisiút a regényben, gyermekszájon Bosesre lágyult a Moses, Boses leköpött Bozra.” (Cs. Szabó László: „Dickens napló”, *Nagyvilág*, XXV. évfolyam 5. szám, 1980. május) „Boz” *Twist Olivér* című regénye – Gondol Dániel 1843-ban megjelent fordításában – Petőfi kedves olvasmánya volt. A következő sorok állnak e háromkötetes kis könyv elején: „Mintegy hét év előtt egy huszonöt esztendő, derült arcú és nyílt homlokú ifju, egymásután majd valamennyi könyvárusát és kiadóját meglátogató Londonnak, a városok e mesés óriásának. Zsebében meglehetősen terjedelmű iratcsomó kiadó után sohajtozott, mennyire tudniillik az iratcsomók sohajtani képesek, de a kemény szívű kiadók csak vállat vonítottak, s nem akartak keresztpái lenni a szegény elmeszülöttnek, ámbár kivétel nélkül hizelgő szókkal kísérték a fölolvastott mutatóványokat. (...) És ezen ifju Dickens Károly volt, az eladott kézirat pedig a nagyhirű 'Pickwickkiratok' nyolc füzetét foglalá magában, mellyek rögtön olly roppant hatást szültek, hogy csakhamar 100.000 példányban terjedtek el (...) számos tollrajzzal Cruikshank és Phiz (Seymour) ügyes rajzolóktól, mellyek a munka becsét s kelendőségét nagy mértékben emelték. 1837-ben 'Memoirs of Clown Grimaldi' jelentek meg 2 kötetben, mellyek igen sok érdekes adatot közlenek az angol színészi életből.” Vagyis már ekkor Dickens regényei közt sorolták fel Grimaldi emlékiratait. (Bár „Phiz” és Seymour kissé összezemosódnak itt.)

⁹ Charles Dickens: *Memoirs of Grimaldi*, Pushkin Press, London, 2008. (p.353–357, *Afterword* by Richard Findlater, ford.: L. E.)

Megszerettem a metszetről megismert Grimaldit, örültem, amikor megtudtam, hogy végre újra kiadták emlékiratait. Gyorsan ellenőriztem: a Bohócot jól képzeltem el? Íme, egy-két feldobált és elkapott kislabda az előadásból.

„Joseph Grimaldi atyai nagyapja, a francia és az olasz közönség előtt egyaránt jól ismert táncos, aki oly csuda erős és fürgé volt, hogy Vaslábúnak is nevezték, egy éjszaka akkorát ugrott a színpadon, hogy Puff, lelkesültségében leverte az egyik színpadi ajtó felett lógó kandelábert, aminek szerteröpülő szilánkjai némileg megsebeztek orcáján a török követet, ki pechjére a színpadi bokszban foglalt helyet. A felséges francia Udvarnak kellett exkuzálnia, és erre a Vaslábút is felszólították, s ezt ő meg is tette alázatosan, töredelmesen: Pardon, hatalmas ugrásomért, Excellenciás uram.”

„Az első Grimaldi, ki feltűnt Angliában, ezen emlékiratok hősének atyja, a Vaslábúnak fia volt. Ő 1760-ban érkezett Angliába, és Charlotte királyné udvari fogorvosa lett. Genovában született, s már jóval régebben, hazájában is nevet szerzett magának e mesterség terén. Igazán nem mondhatjuk túl gyakran, hogy valaki egyszerre fogász és táncmester legyen, ám ő elég ügyesen művelte mindkettőt, bár... az utóbbit talántán mégis jobban, hisz a fogászatot feledve végül is teljesen a táncitanításra adta magát. Ebben aztán sikert sikerre halmozott Mr. Grimaldi, így érthető, hogy nemsokára már a híres Drury Lane és Sadler’s Wells színházak balett mestere lett – továbbá *primo buffo*! E sokoldalúságával a közönségnél, de még a királyi családnál is kedveltté tette magát hamar. Nem csak becsületes, de nagyon jótékony ember hírében állt, mindig segített a nagyszámú elesetteken, nyomorultakon, kik valami segítségért fordultak hozzá. Rádásul sose volt részeges! – ez meg igazán ritka virtus az újabb idők színművészei között.”

„Grimaldink zseniális és józan atyjának azért akadt egypár elég furcsa dolga: bérelt például egy telkecskét Lambethben, ennek egy részét szép érzékkel virágoskertnek kerítette el, ám mivel e telkszerzés a tél legzimankósabb közepén esett, ő meg türelmetlen alkat volt kívánni, míg vándorogva eljő a tavasz, tavaszra nyár, és így tovább, s a kis kert végre saját rendje szerint, a maga egészen egyszerűen kivárhatatlan lassúságával virágba borul, hát fogta magát, teliültette művirágokkal az egészet, és fákat is ültetett, ahová jónak gondolta, mondanunk sem kell, műfák voltak azok, műgyümölcsökkel tele.”

„Idősebb Grimaldinak a művirágkert mellett volt még pár apró furcsasága, mit feljegyeztek. Például arról volt nevezetes, hogy a hónap tizennegyedik napjától kifejezetten rettegett. Minden hónap minden tizennegyedikétől. Ahogy ez a baljós, félelmetes nap megálíthatatlanul közeledett, ő egyre idegesebb lett, nyugtalanság öntötte el, ám ahogy elmúltott ama tizennegyedike, egy csapásra a régi ember lett megint – Ó! – mondta tört angolságával –, egy holnapra megint biztonságban vagyok.’ Azt már nem is kell mondanunk, hogy ebből aztán baljós egybeesések kerekedtek ki, annyi viszont valóban tény, hogy amikor az öreg Grimaldi meghalt, éppen március tizennegyedike volt, s hogy szintén tizennegyedikén született, keresztelték, és házasodott.”

„Távrolról sem ezek voltak azonban egyedüli különösségei. Valami morbid módon érzékeny és melankolikus volt, és a haláltól szinte leírhatatlanul rettegett. Temetőekben barangolt, órákon át járta a sírkerteket, a holtak lehetséges betegségein spekulálgatott, elképzelte halálos ágyukat, számolgatta, hányat temethettek el élve valami ájulás után, e kép rémisztette meg leginkább, e szörnyű lehetőség egész életén át kísértette, egészen megszállta képzeletét. Ez vezette arra a különös végakaratra is, hogy halála után, a koporsó lezárása előtt testétől válasszák el a fejét, és a maga idején több tanú jelenlétében meg is

esett az operáció. Érdekes körülmény, hogy a halál, mely az idősebb Grimaldi elméjét nyomasztó képekkel és rémes lidércekkel szállta meg, s mely szabad óráiban sosem hiányzott gondolatai közül, egyúttal humoros pantomimjeinek állandó és lehető legnépszerűbb tárgya volt. Egyéb jól ismert darabok között például a Csontváz és a Bohóc jelenete is az ő invenciója, ez akkoriban fölöttébb népszerű volt, s alkalmanként előveszik még ma is.”

„Ugyanő volt, aki a Lord George Gordon-féle zendülés idején (1780-ban), mikor a népek, hogy a csőcselék vad dühétől megvédjék házuakat, felírták a kapujukra: *‘Nem kellenek pá-pisták!’*, abból a megfontolásból, hogy véletlenül se bántsa meg egyik ideges felet se, házára ezt írta fel: *‘Nem kell semmilyen vallás, egyáltalán!’* – jó nagy böhöm betűkkel ez állt a Little Russell Streeten, a háza kapuján. Az idea fényesen bevált, de hogy mi a csoda mentette meg a ház urát, a felirat humora, vagy hogy a tömeg egyszerűen nem ment abba az utcába, titok marad.”

„1779-ben, abban az évben, amikor David Garrick (a nagy színész) meghalt, Joseph Grimaldi, *‘Old Joe’* Clear-Marketben, a Stanhope Streeten megszületett. Azt a városrészt akkoriban, mint még ma is, kedvelték a színházi népek, nyilván a színházak közelsége miatt. Joe születésekor hatvanéves volt az excentrikus papa, de még mindig táncmester és bohóc, úgyhogy nemsokára magával vitte a Régi Drury Lane színházba egyéves és tizenegy hónapos fiát, aki ekkor hajolt meg először, és először ekkor bukfencezett. A *Robinson Crusoe* című híres pantomimet adták, melyben az édesapa volt a Hajótörött Tengerész, kifizia meg a Kicsi Clown.

A gyerek sikere tökéletes volt, azonnal alkalmazták is heti tizenöt shillingre rügő csodálatos fizetéssel, s az elkövetkező évek során folyamatosan új és egyre jelentősebb szerepeket kapott. A függöny mögött is éppolyan kedvenc lett, mint a függöny előtt, a Zöld Szobának nevezett színházi klubban hamar *‘Ügyes Kicsi Joe’* lett a neve, és aztán már csak Joe-nak hívták élete utolsó napjáig.

Grimaldi először 1782-ben lépett fel a Sadler’s Wells színpadán, egy majom fázasztó szerepében, s ebben is oly sikert aratott, mint előbb Clownként, a Drury Lane-ben. E színházban is egyből az állandó társulat tagja lett, és (egyetlen szezón kivételével) az is maradt, végig, míg a hivatását művelte, sok éven át. Most, hogy megszerzett – helyesebben édesapja szerzett neki – két állást, s így minden este két helyen is fel kellett lépnie gyors egymásutánban, már komolyan kellett dolgoznia. Mindez egy felnőtt férfinak is fázasztó lett volna, nemhogy egy kisfiúnak.”

„Már említettük, Grimaldi édesapja különös figura volt, így aztán nevelésében is sajátosan, sőt inkább talán kellemtelenül külön. Kisfiát betanította sok fantasztikus trükkre, bohócna dresszírozta, majomnak, minden egyébként, mi a színpad deszkáin bohókás és humoros, úgyhogy lassacskán a Zöld Szobában is éppúgy elszórakoztatta mókás ugrabugrálásaival, bukfenceivel a klubban üldögélő színészeket, mint a nézősereget odakint, a gyertyákkal fényesen kivilágított színpadon. Mindezeket pedig folyton ellenőrizte a szigorú atya, aki ha a legcsekélyebb hibát találta is az előadásban, rögtön készen állt a büntetéssel – egy kiadós verés, hajcibálás, sarokba hajtás. Ahogy a papa eltűnt, a könnyek is eltűntek vele együtt, tovább folytak a fura grimaszolások, ugrabugrálások, melyek majd oly népszerűek lettek, s amiket élő ember meg nem állíthatott, kivéve, ha azt kiáltotta hirtelen: *‘Joe, Joe, itt van édesapád!’*, mire a fiú a sarokba menekült, és a régi sírásban tört ki, mintha sose hagyta volna abba.

Szép lassan szokássá vált akkoriban, hogy akár jött a félelmetes papa, akár nem, vala-

ki bekiabált a színpadra, és Joe rögtön a sarokba menekült, s mivel ezt Joe hamar észre vette, és a tréfát a valósággal már sokszor összekeverte, az előbbieknél is durvább veréseket kapott atyjától, akit később kéziratában 'szigorú, de kiváló szülő'-ként aposztrofált.

Az egyik ilyen alkalommal, mikor Joe kedvenc szerepében tündökölt, a *Robinson Crusoe*-ban játszotta a Kicsi Clownt, és arcomskáját éppen apja mintájára pingálták ki a vicces hatás részeként, valami hibát vétett, mire az öregúr a Zöld Szobába ráncigálta, a szokott magányos sarokba állította, és lelkére kötötte, egy inchet se mozduljon onnan, különben rettenetesen kikap.¹⁰

Derby grófja,¹¹ kinek akkoriban szokása volt a Zöld Szobában üldögegni, éppen belépett erre a jelenetre, s látván a magányosan álldogáló, helyzetéhez képest furán öltözött, kipingált arcú kisfiút, jóságosan magához intette őt.

– Helló, öcsi, ide hozzám izibe.

Joe meglepett, csudálkozó arcot vágott, de ahol volt, ott maradt. A gróf szívből nevetett, és körbenézett magyarázatért.

– Nem mozdulhat onnan, uram – mondta Miss Farren, kihez a grófot akkoriban érzékeny szálak fűzték, s akit a későbbiekben nőül is vett –, ha csak megmozdul, az apjától rettentően kikap.

– Valóban? – így a gróf –, mire Joe, ha lehet, még furább grimaszt vágott a sarokban, mint az előbbie.

– Én pedig azt hiszem – mondta erre a gróf –, hogy ez a fiúcska nem is fél annyira a veréstől, mint hiszitek. Jöjjön ide, Sir!

Azzal elővett egy félkoronást, és a fiú, jól ismerve az érme értékét, kiugrott a sarokból, egy pantomimes villámsebes mozdulatával elkapta a pénzt, s hopp, máris ugrott volna vissza a sarokba... ha a gróf a karját nem kapja el.

– Na, Joe – mondta neki a gróf –, fogd a parókádat, és hajítsd a tűzbe, és akkor ni, itt van, kapsz még egy félkoronást.

Még ki se mondta, már úgy is történt, paróka le, tűzbe vele, általános kacagás, a gyerekek mindkét markában egy-egy félkoronás... ám ekkor a gróf kicsit megjedve, mert elgondolkodott a következményeken, a piszkavassal gyorsan kikotorta a tűzből a kormos kis parókát... erre lépett be a bős atya a Hajótörött Tengerész jelmezében. Az volt Joe szerencséje csupán, hogy a gróf azonnal, emberségesen mindent kitálalt, máskülönben meglehet, hogy a haragvó atya nyomban a tűzbe veti Kicsi Joe-t a kicsi paróka után.

Ahogy szokott, az esemény nem maradhatott kiadós verés nélkül, mire persze Joe keservesen zokogott, és a könnyek végigfolytak festett arcán, elmaszatolva az 'inch-vastag'

¹⁰ Na, ezt aztán soha nem hittem volna, hogy szigorú édesapámnak még ebben is igaza lesz egyszer, húsz évvel halála után, hogy meglássam, majd a verés és sarokba állítás is hasznomra válik egyszer! – hát, amikor kinyitottam ezt a Grimaldi-féle *Bohócemlékiratot*, és megtaláltam benne a sarokba állítást, elsírtam magam, nem szégyellem, és arra gondoltam, lám, a sok verés, sarokba állítás a régi kis bohóchoz milyen közel hozott. A verés minden vérségi köteléknél közelebb rokonokat szerezhet nekünk. – Egyszer még megköszönöd, fiam. – Igen. Köszönöm. (Nekem sem volt szabad elmozdulnom, épp csak itthon nem inchben, hanem milliméterben határozták meg a tilalmakat. Ezek a sziget és a kontinens apró, de lényegi különbségei. Ha édesanyám odajött hozzám, amíg a szőlőmintás cserépkályha mellett, a sarkomban álltam, és én kiléptem helyemről, iszonyúan kikaptam. Néha, ha pechemre reggel követtem el a hatalmas bűnömet, sötétedésig egy helyben kellett állnom, apám néha odakukkantott, nem támaszkodom-e – tilos volt a kályhához dőlnöm, úgyhogy szép lassan megtanultam állva aludni, és közben – néha – álmodtam is.)

¹¹ *Earl of Derby* – a normann eredetű Ferrers grófok egy további címe, melyet Burke *Peerage*-a szerint 1138-ban adományoztak először nekik. Az *Emlékiratokban* Edwardról, a 12. grófról esik említés, ő alapította az epsomi derbyt, a fent említett színésznő, Elizabeth Farren pedig a második felesége volt.

sminket. Nem sokkal ezután színpadra szólították, és atyja, ki még mindig dühös volt, nem vette észre, milyen kinézettel lépett mögötte színpadra a manó, míg csak az általános derűltségből gyanakodni nem kezdett, hogy valami baj lehet, és észrevette a groteszk kis ábrázatot. Még dühösebbé válva, mint az előbb, egyből a gyerekeknek esett, püfölni kezdte, az meg üvöltött, ahogy a torkán kifért. A közönség mindezt valami kapitálisan nagy poénnak vette, kacagott, hogy a nézőtér belerázkódott, és mint megírták a másnap reggeli lapok: remek volt látni egy gyereket ilyen természetességgel játszani, és mindez az atya tanári tehetségének mily hatalmas dicsérete!”

„A Sadler’s Wellsben hamarosan éppoly kedvenc lett Grimaldi, mint a Drury Lane-ben. King, a komédiás, ki az előbbi teátrumnak fő tulajdonosa, az utóbbinak meg vezető színésze volt, kezdetől fogva gondját viselte, s alkalmanként adott a gyerekeknek egy-egy guinea-t hintalóra, kis taligára, egyéb ilyesmi játékokra, melyek a kisfiúk fantáziáját elbűvölik. Az első darab előadásakor, melyben Grimaldi a Sadler’s Wellsben fellépett, egyből elérte első zajos sikerét, ám csak a jó szerencse óvta meg attól, hogy ez az előadás egyúttal ne színházi pályafutása végét jelentse. Majmot alakított éppen, és végig a Clownt (édesapját) kellett követnie a darab folyamán. Az egyik jelenetben a Clown elkapta a majmocska grabancát, láncra kötötte, és jó erősen megpörgette maga körül, körbe-körbe-körbe, úgy kartávolságnyira. Egyik este aztán, mikor az előadás ennél a jelenetnél járt, eltörött a lánc, és a kis majom, szerencsére a legkisebb sérülés nélkül, jó messzire elröpült, egyenest egy idős gentleman ölébe, ki eladdig élénk érdeklődéssel csücsült.

A korabeli színházi élet szereplői közt figyelemmel kísérték Joe első lépéseit a híres kötél-táncosok is, Mr. és Mrs. Redigé, kiket *Le Petit Diable* és *La Belle Espagnole* néven ismeretek akkoriban. Gyakran adtak neki egy-egy guinea-t – vegyen magának a komoly kis színész igazi gyerekjátékokat is. Apja azonban legtöbbször egyszerűen elkobozta ezeket az összegeket, egy dobozkába rakta, melyre kívülről felírta a fia nevét, aztán gondosan bezárta a dobozt, majd a kulcsot a kisfiúnak adta, e szavak kíséretében: ‘Emlékezzél, Joe, ez a te örökséged, maj’ ha én meghalok.’ Aztán a papával együtt szép csöndben, nyomtalanul eltűnt az örökség, de még a doboz is, mint végül kiderült.”

„1783 karácsonyán Grimaldi megint fellépett a Drury Lane színpadán, méghozzá a *Hurly Burly* című pantomimben szerepelt. E darab folyamán azonban nem csak a régi, jól bevált majomszerepét kellett játszania, de egy kandúrmacskát is – ám ez utóbbi karakter alakítása során balesetet szenvedett. Gyors felgyógyulását az ember egyszerűen nem tudta másra vélni: lám, oly tökéletesen azonosult a szerepével, hogy még mindig maradt nyolc élete. Olyan vacakul volt összeférlve a macskajelmeze, hogy jóformán egyáltalán nem látott ki mögüle,¹² ezért aztán zsupsz, belezuhant a színházi süllyesztőbe – mely éppen nyitva volt, mivel egy forrást jelképezett –, s ő vagy negyvenlábnyt lefelé bukfencezett, kulcsontját törve, s mindenütt alaposan összevissza ütve magát.”

¹² A Házszínházban (a húsz éven át működő pesti vándorszínházban) egy alkalommal megpróbáltam beszerezni egy valódi medvejelmezt, mivel azonban, mint szomorúan értesültem, e szőrös kosztümből hazánkban már csak egy van – miképpen a rettyezáti Mackóurak is messze tűntek –, meg kellett elégednem egy méretemre megfelelő játékmaci-jelmezzel: pingponglabda-orr, durván felvarrt, lógó cernán szemek. Nos, alattuk kellett volna kilátnom az est folyamán, két kis hálón át, de ezek olyannyira elpiszkolódtak az évek során, hogy semmit nem láttam, ráadásul, léven lázas beteg, folyt rólam a víz a játékmaci-bőrben. Mikor eljött a pillanatom, a belépőm, akkor figyelmesen oldalba rúgtak, erre én kicammogtam a pástra, ott azonban rögtön belerúgtam egy Trabant lökhárítójába, és már-már kétségbeesetten felüvöltöttem volna... ha... nem vagyok jól dresszírozva én is... így hát, mi más maradt, fájdalomamban-dühömben brummogtam egy hatalmasat – mint később kiderült, egészen szép sikerrel.

„A család akkoriban papa, mama, Joe, John Baptist, három-négy szolgálólány és egy színes férfiú volt – ez utóbbi személy inasként működött, és Fekete Samu névre hallgatott. Papa nagyon is vendégszerető volt, ugyanis utált egyedül lenni. Bizonyos alkalmakkor, főként karácsonyeste mindenkit meghívott, ilyenkor aztán a vendégek elkápráztatására előszedték a finom porcelánszervizeket és a drága ezüst étkészleteket is. Az egyik ilyen karácsonyi délután, amikor már az ebédlőt díszítették, és minden elképzelhető eleganciával kicsinosították, a két kisfiú a Fekete Samuhoz csatlakozott, és a mesebeli díszítéseket csodálva boldogságukban áradoztak.

– Ó – mondta egyszer csak Samu valamely előbbi megjegyzést túllícitálva –, e sok csoda mind az ifiuraké lesz, ha az öreg Gazda meghal (when old Massa die).

A gyerekek megütődtek ezen a megjegyzésen, különösen John, a kisebbik, kinek, lévén még apróság, a halálról halvány fogalma sem volt, így aztán a legnagyobb lelki nyugalommal megjegyezte, hogy ő bizony valóban örülne, ha hamar övé lenne mindez a sok csoda.

A dologról aztán többet nem beszéltek. Fekete Samu ment a dolgára, a gyerekek meg játszani, senki sem gondolt többet a dologgal, kivéve a papát, ki mindent hallott, mert véletlenül éppen ott állt a szoba ajtaja mögött. Néhány napig töprengett a történeteken, míg végül, hogy kitudja fiainak igazi érzéseit, sajátos tervet agyalt ki, s mivel amúgy is állandóan foglalkoztatta a halál gondolata, elhatározta, hogy holtnak tette magát.¹³ Hanyatt feküdt hát a szalonban, egy lepedővel betakartatta magát, elsötétítetett, és behúzatta a függönyöket, hogy a félhomályos teremben meglegyenek a halál összes látványos kellékei. Mikor mindez megvolt, s a szolgálknak is kiadta a megfelelő utasításokat, szólt, hogy hívják be a fiúkat, mert hirtelen meghalt az édesapjuk. Ők lélekszakadva berohantak a szobába, ahol feküdt, apjuk meg kíváncsian várt, fiai szívében valójában mi lakik.

Mikor Joe-t bevezették a félhomályos szobába, elég összezavartak voltak az érzései, de valami hamar azt súgta neki, hogy édesapja nem halott. Sok mindenféle apró jelből következtetett erre, a legfőbb tán az volt, hogy apját még az imént is a legjobb egészségben látta, meg aztán Samu is gyanúsán pislogott-kacsingatott, és ahogy a halotti leplet figyelmesen szemlélte, apja is mintha még lélegzett volna. Rövid töprengés után rájött, milyen remek alkalma adódott, zokogásban tört ki a legmélyebb bánat jeleként, majd a földre vetette magát, és ott hempergett könnyek között.

A kis John még sokkal tapasztalatlanabb volt, mint Joe, nem volt olyan gyanakvó, és

¹³ Ez iszonyú. Nem javaslok senkinek, apám kipróbálta rajtam. Ősz volt, az 1960-as évek eleje, ő a *Robin Hoodot* olvasta fel nekem, aztán abbahagyta az olvasást – most menj játszani, Samu. Úgyhogy én átmentem a nagyszobába, ő meg ott maradt a mamám szobájában, hanyatt feküdt az ágyon, és kicsit pihent. Édesanyám a konyhában süített valami finomillatú süteményt, talán rácsosat, azt nagyon szerettem, málnalekvár volt benne, a tetején meg tésztából keresztet és rájuk szórva dió. Eltelt valamennyi idő, akkor visszamentem a kishálóba, és észrevettem, hogy édesapám nem mozdul, nem vesz levegőt. Már nem tudom, miből gondoltam, hogy nem él, de azt gondoltam, és ettől szinte megfagytam, annyira megijedtem. Odafutottam hozzá, tényleg nem mozgott, közelről néztem, nem mosolyodik-e el, de nem. Néztem az arcát, lehet, hogy igazából akkor, abban az első, tettett halálában jegyeztem meg őt. Kirohantam a konyhába, befutottam a gőzbe, az illatba, ott állt mosolyogva a mamám – na mi van, kicsim, mitől vagy így megijedve? – Gyere gyorsan, apa meghalt – kiabáltam neki sírva –, ő még mosolygott, de azért láttam rajta, hogy elsápadt, ezt is örökre megjegyeztem, letette a kanalat, konyharuhát, és gyorsan jött a szobába velem. Édesapám közben nyilván levegőt vett, kinevette magát, addigra megint mozdulatlan volt, de mivel megint eltelt egy kis idő, és mivel nem ő volt a *His Master's Voice* bakelitlemezről a gyöngyhalász, egyszer csak levegőt kellett vennie. Ekkor a mamám fellélegzett, leszidta alaposan, majd megcsókolta fiatal édesapámat – megijesztettél, te bolond. Ez volt az utolsó csókjuk életükben, amire emlékszem.

mivel apja halálát látva semmi más nem jutott eszébe, csak hogy végre megszabadult a veréstől és a tanulástól (mit igen utált), meg hogy most már tényleg az övé lesz az ebédlőből az összes gyönyörű tányér, táncra perdült, és ugrabugrálva örömdalt énekelt.

– Ó, te kegyetlen fiú – teremtette le Joe, további könnyeket préselve ki –, hát semmi szeretet nem szorult beléd drága atyánk iránt?! Ó, mit adnék érte, ha életben látnám megint!

– Sose bánd – válaszolta kisöccse –, ne légy olyan ütődött, hogy itt zokogsz, hiszen mostantól fogva a kakukkos óra csakis a miénk.

Ez már igazán több volt, mint amit a halott elviselhetett, fölegyenesedett az ágyon, felkelt, széthúzta a sötétítőt, és nekilátott kegyetlenül elagyabugyálni a kisebbik fiát. Joe meg ezenközben, lévén bizonytalan saját sorsa felől, a lakás legtávolabbi zugába, a szepince sarkába bújott, ahol jó négy óra múlva mély álomban találta őt a Fekete Samu, s rögvést atyjához vitte, ki már régóta izgatottan kereste égen-földön a legkedvesebb kisfiát, aki őt igazán, szívből szereti.”

„Egy alkalommal, mikor előre nem látható körülmények folytán Joe kénytelen volt a szokásosnál tovább a Sadler’s Wellsben időzni, ő és Mr. Fairbrother (a jól ismert színházi nyomdász édesapja), ki hozzá hasonlóan mindkét színházban alkalmazásban állt, együtt indultak el este a Sadler’s Wellsből át a Drury Lane-be, mivel pedig késésben voltak, hát futottak a munkába, ha pedig futottak, akkor már mérték órájukon az időt, mely mint kiderült, kerek nyolc perc volt csupán, mint Grimaldi megjegyzi, akkoriban igazi rekord. Egy következő éjszakán, mikor a Drury Lane társulata az Italian Opera House-ban lépett fel, Haymarketben, mivel a régi épületet lerombolták, az új meg épülőfélben volt, Mr. Fairbrother és Grimaldi – mondanunk sem kell, időhiányból – ismét kipróbálhatták fürgeségüket, a Sadler’s Wellsből elrohantak az Operaházba tizennégy perc alatt – egyetlen incidens adódott csupán: széleseben nekirohantak egy néninek, és faképnél hagyták szegényt a földön – nem volt idejük segíteni. Mikor aztán Grimaldi fellépése véget ért az Operában (épp csak a *Cymon* felvonulásában kellett egy kicsit fel-alá menetelnie), egyedül visszaroht a Sadler’s Wellsbe tizenhárom perc alatt, és még éppen időben érkezett, hogy gyorsan a bohócruhába ugorjon a következő pantomimjelenethez.”

„Mindeme sűrű elfoglaltságok mellett Grimaldinak szabadideje is maradt, azt pedig galambjai etetésével és rovargyűjtéssel töltötte el. Ez utóbbit oly tökélyre fejlesztette, hogy nem kevesebb mint négyezer darab lepkéből álló kabinetje volt, melyeket összegyűjteni rengeteg idejébe, még több anyagi áldozatába került. Öregkorában külön örömeire szolgált, mikor ezekre a hősi lepkészikőkre visszaemlékezett. Gyakran felidézett magában egy surrey-i vidéket, ahol rendkívül ritka lepkefaj tenyésztett, a Camberwell Beauty, melyből jó sokat összegyűjtött 1794 júniusában, mikor szokásuk szerint, évente először megjelennek.”¹⁴

„Esténkét a Sadler’s Wellsben lépett föl, úgyhogy meg kellett várnia, míg az ő jelenetére kerül a sor, aztán rögtön rohant hazafelé, bekapott némi vacsorát, és röviddel éjjél előtt már úton is volt gyalogosan Dartford felé, Londontól tizenöt mérföldnyire. Hajnali öt óra körül érkezett oda, felzargatta Brooks nevezetű barátját, ki a közelben lakott, kicsit kifújta magát, megreggelizett, és máris szedte a lábát a mező felé. Nem járt túl nagy sikerrel,

¹⁴ Komoly angol lepkéskönyvek e passzusokért fel is vették Grimaldi nevét a nevezetes angol lepkegyűjtők sorába, azzal a megjegyzéssel, hogy a Grimaldi lepkegyűjtéséről szóló beszámolóért Dickensnek hála. Nem tudom, honnan vették, hogy ezt Dickens toldotta az emlékiratokba, hiszen azok eredetijét nemhogy ők nem látták, de maga Dickens sem látta sosem.

egyetlen árva Dartford Blue¹⁵ lepkét sikerült elkapnia és üvegbe raknia, de ezzel is maradéktalanul elégedetten tért vissza barátjához. Egy óra körül búcsút intett Brooksnek, gyalog hazaindult, ötre Londonba érkezett, megmosakodott, ivott egy teát, és máris rohant a Sadler's Wellsbe.

Nem volt veszteni való idő – a Dartford Blue évi első megjelenése már nyilvánvaló volt – hamar oda kellett ismét gyalogolnia, ha több példányt akart szerezni, így aztán még azon az éjszakán, ahogy a pantomim lement, megvacsorált, ivott egy teát, és gyalog Dartfordba indult megint. Ezúttal sokkal nagyobb szerencsével járt, négy tucat Dartford Blue-t fogott, rohant vissza a barátjához, szépen elhelyezte őket – ez fontos művelet, abból áll, hogy a rovarokat olyan helyzetben rögzítik, melyben legjobban kiadják természetes szépségüket –, csomagjában a lepkékkel ismét visszaindult Londonba gyalog, délután négy tájban oda is ért, megfürdött, sebtében harapott valamit, aztán már ment is a színházba az esti előadásra, ahol jelenése volt.”¹⁶

„Mivel húsvétig nem volt fellépése, Grimaldi elfogadott egy munkát a dublini Astley's Teátrumban, melyet az imént vettek bérbe egy rövid időre Charles és Tomas Dibdin urak. A Sadler's Wells társulatának nagy részét alkalmazták, Bolognát és a nejét is – Grimaldinak heti tizennégy guinea-t ajánlottak egy hétre, feleségének kettőt, a szezon végén egy jótékonyági előadás tiszta bevételének felét, meg az összes útiköltség térítését földön és tengeren.

[1805] November kilencedikén Grimaldi utoljára még fellépett a Drury Lane-ben, a *Terpsichore* című darabban Pán szerepében. Másnap hajnalban már útra is keltek feleségével Dublin felé, a gyöngécske kisfiú otthon maradt. Fárasztó útjuk volt Holyheadig, onnan meg egy merő vihar Dublinig – végig az úton betegség, unalom és vacogás. Mr. és Mrs. Charles Dibdin fogadta őket kedvesen, aztán elfoglalták szállásukat Mr. Davis házánál, a Peter Streeten. Hétfőn, november tizennyolcadikán a színház megnyitott, és aztán egy darabig minden a legnagyobb rendben haladt, legalábbis, amíg kitartott a jó idő, ám rögtön az esős évszak beköszöntekor a direktor legnagyobb rémületére azt vette észre, hogy a színház lerobant teteje átereszti a vizet. Végül aztán egy este, december vége felé, épp az előadás alatt jött egy jó nagy zuhó, és a szó szoros értelmében elűzte a közönséget. A víz patakokban ömlött a földszintre és a bokszkokba, a legelszántabb nézők esernyőket nyitottak, mások nagykabátokba és sálakba bugyolálták magukat, de aztán már olyan erővel dőlt a színpadra is a víz, hogy a színészek jobbnak látták elmenekülni. Pár perc múlva az egész színpad vízben úszott, teljesen átáztak a díszletek, a földszint olyan volt, mint egy tó, a galériákon meg a bokszkokban zubogott a víz. Eme előre nem látható körülmény a szó valódi és átvitt értelmében is a sárba dőngölte az előadást, ebből nem volt kiút. Ettől fogva egyetlen éjszaka kivételével a nézőtér az ürességtől kongott. Minden jól bevált színházi trükköt bedobtak, de a vizet nem tudták távol tartani, és nem tudták becsalogatni a tömeget. A tető teljes kijavítása szóba se jöhetett, mivel Dibdinék csak rövid időre bérelték a helyet, mindössze márciusig, és a javítások költségei elvittek volna legalább kétszáz fontot, az egész bevételüket.”

„Bradbury inkább bukfacező bohóc volt, semmint valami nagy komikus, így persze csodálatos és veszélyes bukfacekből egész repertoárral rendelkezett. A függöny tetejéről a

¹⁵ A *Dartford Blue* nem szerepel a 13 kötetes *Oxford Dictionary*-ben és a 10 kötetes *Century Dictionary*-ben sem! – viszont az ún. *Adonis Blue* igen, az meg állítólag ugyanaz. Mint egy kedves ismerősöm tudatta velem, a *Boglárkalepkét* hívják *Blue*-nak az angolok, és ez a lepke vélhetően a *Lycaenidae* család *Polyommata*-alcsaládjába tartozó *Lycaena Bellargus* lehet – „ők legalábbis otthon így nevezik”. Maguk között.

¹⁶ Charles Dickens: *Memoirs of Joseph Grimaldi*, Pushkin Press, London, 2008. (részletek, ford.: L. E.)

színpadra vetette magát, és voltak még sok egyéb ilyenfajta trükkjei. Hogy pedig ezeket a mutatványokat ép bőrrel túlélje, előadás előtt mindig jó hosszan öltözködött, és testének legtörékenyebb részeire nem kevesebb mint kilenc párnát kötözött. Egyet a feje köré, egyet vállai köré, egyet csípője körül, kettőt könyökeire, kettőt térdeire, sarkára is kettőt. Ekképpen felvértezve aztán akárhová zuhanhatott, bárminek szörnyen nekiüthette magát, összevissza gurulhatott-hempereghetett, a legszörnyűbb, életveszélyes bakugrások alatt kutya baja sem esett. Grimaldi éppen ellenkezőleg, sohasem kötözött magára párnákat egész életében! [Képzeljük el mindezt az eredeti memoár stílusában, egyes szám első személyben: – Én sosem kötöztem magamra holmi hitvány párnákat... kérem!] Finomabb, összetettebb volt ennél az ő bohócalakítása, s azért mégis mulatságosabb.”

„Március tizennegyedikén [1807-ben] Grimaldi engedélyt kapott Mr. Kemble-től egy a sógornője számára rendezett jótékonyági előadáson a birminghami színházban játszani, mely akkortájt Mr. Macreadynek, a nagy tragikus színész apjának igazgatása alatt állt. Rögvest, hogy megérkezett, és lerakodott a hotelben, a lehető legszívélyesebben üdvözölte őt Mr. Macready, és egyből azt proponálta, mért is ne maradna Grimaldi még egy-két-három estécskére a jótékonyági est után? És a lehető legkedvezőbb feltételekkel állt elő. Ilyesmi eshetőségekre felkészülve Grimaldi jó előre megkérdezte otthon, vajon miféle előadásokra készül a Covent Garden a következő néhány nap folyamán. Mivel pedig arról értesült, hogy nem lesz rá otthon égető szükség legalább egy héten át, s a remek birminghami ajánlat elfogadására amúgy is erősen hajlott, hamar megegyeztek Macreadyvel. Reggeli után azonban, mikor elsétáltak a színház próbáira, Grimaldi hatalmas hiányosságot észlelt a ‘properties’, azaz a színházi kellékek terén, sehol nem volt semmi ‘trükk’, és tökéletesen hiányoztak a pantomim egyéb nélkülözhetetlen tárgyi kellékei is. Egy ideig hiába kutatva bármi ez irányban felhasználható dolgokat, végül az igazgatónak is szóvá tette az ügyet.

– Micsoda!? Kellékek?! – hördült fel az öregúr – Na ez remek! A maga londoni színházában biztosan egy csomó ilyen cucc akad, míg mi, nyomorult vidékiek már egynek is örülünk, ja, a vidék, de hagyjuk, mondja, mit akar, és nyugodjék meg, idehozzuk magának, hogy boldog legyen. Gyere, Vili, ugorj le a piacra, azt vegyél egy kismalacot, egy libát meg két kacsát. Grimaldi úúú ‘kelléket’ akar, legyen meg az öröme.’

A gyerkőc vigyorgott, kapta a pénzt, és elhúzott a piacra. Grimaldi meg elgondolkodott, hogy a derék igazgatónak végül is igaza lehet, és nekilátott átgondolni a hat pantomim-előadást, melyek majd méltón lezárják az estét. Míg ő így elfoglalta magát, rohant az idő, s odakint egyszerre nagy kiabálás hallatszott, hangos röhögés. A küldönc a piacról visszaérkezett, és megbízatását hűségesen végrehajtva valóban vásárolt egy kismalacot, egy libát és kettő darab kacsát, mindegyik teljes mértékben élt, úgyhogy Mr. Macready utasításának megfelelően a színház immár ‘kellékekkel’ is rendelkezett.

Grimaldi akceptálta a háziállatokat, hálás köszönetet mondott, és nem sokat vacakolt, rögtön saját terveinek végrehajtásához kezdett. Úgy intézte, hogy a pantomimben szereplő öregember és a kislány lépjenek be azonnal a függöny felvonása után, mintha csak a piacról jönnének éppen, míg ő maga mint Clown, illetve a szolgájuk, utánuk baktatott, cipelve csomagjaikat. Viseltes libériát húzott magára, tök nagy zsebekkel, fejébe ormóttan háromszögű kalapot nyomott, mindezt persze saját bohócruhája fölé. Hátán nagy, sárga- és fehérrepákkal teli fonott kosarat cipelt, kabátzsebeibe meg egy-egy szegény kacsát gyömöszölt – kétoldalt kilógott a nyakuk, ahogy a zsebekből kíváncsian hápogva kikukucskáltak –, egyik hóna alá kapta a malacot, az visított, ahogy a torkán kifért, másik hóna alatt meg a halálra vált színházi kellékliba gágogott. Ily módon felszerelve jelent meg a nagyérdemű előtt, nyertő kacagást kiváltva.”

Itt most nem folytatom tovább – mondjuk, véget ért a szezon. Bár szívem szerint lefordítanám az egész bohócemlékiratot, inkább még megmutatom, hogy emlékezett gyerekkorára e könyv előszavában Dickens.

„Jó pár éve már, hogy először csodáltuk meg a bohócokat, és olthatatlan vágyat éreztünk megtudni, vajon mi a csudát csinálhatnak két pantomim között, mikor épp nincsenek a színpadon. Mi gyerekek számtalan kérdéssel zaklattuk folyton a rokonainkat és barátainkat e fura népség felől; – vajon kolbászok és hasonló termékek iránti vágyuk tényleg olyan olthatatlan-e, s ha netán igen, ki veszi nekik e finomságokat; vajon elkapják-e őket, mikor elcsenik mások holmiját, vagy mindenki mindig megbocsát nekik, mert tudja, hogy ez vicc csupán; miért néznek ki ilyen csodálatosan, és vajon hol lakik a Bohóc; és egyáltalán: Bohócnak születnek, vagy csak fokozatosan válnak Bohóccá, ahogy felnőttek lesznek? Ezzel és ezer más hasonló dologgal kapcsolatban kielégíthetetlen volt a kíváncsiságunk. És nem csak a Bohócokra terjedtek ki spekulációink: a Harlekinek, Pantalónék és Columbinák is erősen foglalkoztattak minket, élő személynek hittük mindegyiket, akik az egész esztendő során épp ugyanilyenek. Mily gyakran vágytunk arra, hogy ó, bárcsak a Pantalone lenne a keresztapánk! és mennyit ábrándoztunk arról, hogy minden emberi boldogságok legtejeje lenne feleségül venni egy Columbinát!

Az élvezetek – a pantomim tízezermillió öröme – elárasztanak most minket, még az a pantomim is, mely Richardson teliaggatott kocsijaiban jött le vásárok idején az unalmas kisvárosba, hol szerencsénk volt gyerekeskedni, s mely ekkor kisfiúk egész díszsorfalával fogadta őket – annyi fodorral, amennyit csak ki bírtak fehéríteni, oly fehér mancsokkal, ahogy csak le bírták síkálni –, ott álltak mind a déli verőfényben, bámulni a csudát.

Megint szívünkben érezzük a büszkeséget, hogy ott tolonghattunk a dobogón, míg a kis ajtónálló átadta a huszonnégy darab kilencpennyst egy erős férfinak, aki a gót boltozat alatt állt, tarka lámpafüzérrel a feje fölött. Vethettünk egyetlen röpke (sajna, túlságosan is rövid!) pillantást a zöld napernyős ladyre, meg egy másikra, ki egy lábon egyensúlyozta magát egy elegáns, bár eléggé pacás kinézetű fehér ló hátán a szomszéd bódé előtt; aztán szemünk megint tágra nyílt a csodálkozástól, és szívünk erősen dobogott, mikor a saját kartonjegyünket láttuk magának Harlekinnek kezében, aki tetőtől talpig csillogó flitterekkel borítva, ragyogó színesen egy-két bátorító szót is méltóztatott odavetni nekünk, amint a bódéba léptünk!

De mi volt ez – még ez is – a benti csudákhoz képest, mikor a fűrészpör- és narancshéj-illatban, melyek még a violaillatnál is sokkalta édesebbek a fiatal orroknak, véget ért az első jelenet, a szerelmespár boldogságban egyesült, a Szellem megbékült, a Bárót megölték, és minden jóra fordult – ez volt maga a pantomim! Milyen szavak írhatnák le a nyitójelenet mély szomorúságát, melyben leleplezték a bűvös könyvei fölé görnyedő ravasz Mágust, ki egy gyönyörű fiatal lányt tartott láncra fűzve! – vagy miként tudnánk kifejezni rettegésünket, azt látva, hogy mikor bűvhatalmát legyőzték a felsőbb erők, a szörnyeteg... egyszerre csak... Bohóccá változik! Mit számított, hogy a dobogó három yard széles, négy yard mély volt csupán? *mi* ezt sose vettük észre. (...)”¹⁷

Említettem, Cruikshank metszetén Grimaldi széken ül. Ennek az ábrázolásnak oka van. 1823-ra a folyamatos munka – esténként két előadás, néha három – annyira tönkretette lábait, hogy járni sem tudott. 1782-től 1820-ig, a harmincyolc esztendő során, míg a Sadler’s Well’s-ben dolgozott, Grimaldi csupán egyetlen szezont hagyott ki, az 1817-es évadot. Negyvenöt évesen tehát kénytelenségből visszavonult, és így, mivel már nem

¹⁷ Charles Dickens: *Memoirs of Joseph Grimaldi*, Elibron Classics, 2005. *Introductory Chapter*, Dickens, Doughty Street, February 1838. (részlet, ford.: L. E.)

tudta összetáncolni a kenyerét, hamarosan egy fillérje sem maradt. A szakma azonban nem hagyta magára, a Drury Lane Színházi Alapítványtól évi száz font évjáradékot kapott, sőt 1828-ban jótékonyági estet¹⁸ is rendeztek megsegítésére két régi színházában. A nézőtér ismét zsúfolásig megtelt, mint régen. Nem csak éltek tehát belőle a direktorok, de betegségében is támogatták régi alkalmazottjukat, ki egy életen át nekik dolgozott.

A Sadler's Wellsben március 17-én, a Drury Lane-ben pedig június 27-én volt a búcsúest. Az utóbbi előadás belépőjegyén a következő volt olvasható:

„Mr. Grimaldi Javára Rendezett Búcsú Előadás 1828. június 27-én pénteken, előadásra kerül *Jonatán Angliában*, mely után *Zenei Egyveleg* következik, ezt követi *A Fogadott Gyermekek*, végül az est zárásaképpen a *Harlekin-tréfa*, melyben Mr. Grimaldi Clownt játszik egy jelenetben, dalokat énekel, és elmondja *Búcsúbeszédét*.”

Ekkor tehát végre megtudtam, pontosan mit ábrázol a rézkarc, melyen először láttam Grimaldit.

„Nagyban segítette az előadást, hogy a Covent Garden előző éjjel bezárt; a pit [a földszint hátsó része] és a galériák már zsúfolásig telve voltak nem egész félórával az ajtók megnyitása után, a bokszok egyből jól fogytak, s féláron éppúgy megteltek, mint a nézőtér többi része. A záró részben Grimaldi eljátszotta a jelenetét, de mert már képtelen volt állni, végül egy széken ülve fejezte be. Ám még e szomorú állapotában is megőrizte régi humorát, vidám ujjongásra s kacagásra készítette a publikumot. A dal is 'jól ment' színházi nyelven szólva; s végül, mikor a pantomim a végére ért, Grimaldi saját ruhájában lépett a közönség elé, tapsvihar kíséretében. Amint a nézőtér elcsöndesült, és ő is eléggé összeszedte magát, odalépett egészen a színpadszegély fényei elé, és elérzékenyülését, amennyire lehet, leküzdvé a következő szavakat mondta el.

'Hölgyeim, Uraim: a Clown ruhájával együtt a Clown hallgatagságát is letéve most pár szót szólhatok önökhöz. Korán kerültem a színházi életbe, és időnk előtt hagyom el. Negyvennyolc év szaladt el csupán fejem felett – mégis olyan gyorsan futok lefelé az élet hegyoldalán, mint az Öregebbik Joe – John Anderson.¹⁹ Miként a nagyravágyó próbaénekes, túlzásba estem én is, és most, öregezen fizetem meg az árát. Ha még mindig szokdeldni támad kedvem, az már szinte a testről tudomást sem véve esik, hiszen lábaim már gyöngébbek, mint gondolom. Négy éve már, hogy utoljára ugrándoztam a színpadon – elcsentem az utolsó osztrigát – megfőztem utolsó kolbászsomat – és visszavonultam. Nem vagyok már olyan jól eleresztve, mint a bohóckodásom idején, azt meg kell vallanom. Mert akkor, merem állítani, néhányan emlékezhettek is, csirke volt az egyik zsebemben, másikban a hozzá való mártás, bizony.

¹⁸ Ilyen, úgynevezett *benefit*-előadásokat a londoni színházak művészei egész pályafutásuk során élvezhettek akkoriban, ugyanis egy-egy évad során három-négy alkalommal kaptak bizonyos számú jegyet, melyek bevétele őket illette az előadás után. Ezekre az estékre a színészek elhívták vendégművészeknek a lehető legnépszerűbb kollégáikat, hogy jelenlétükkel ők is növeljék a darab vonzerejét. E kérésekre nem csak illett, de – ha az ember hasonló esetben viszonzást várt – ésszerű is volt igent mondani. Grimaldinak ilyesből egy alkalommal kellemetlen „cirkusza” kerekedett, egy kollégájának *benefit*-előadásán nem vállalta a fellépést, mivel a felkínált szerep nem felelt meg neki, és évtizedes sértődés lett a dolog vége.

¹⁹ „John Anderson, szívem, John, / kezdetben, valaha / hajad koromsötét volt / s a homlokod sima. / Ráncos ma homlokod, John, / hajad leng deresen, / de áldás ősz fejedre, / John Anderson, szívem. / / John Anderson, szívem, John, / együtt vágunk a hegynek, / volt víg napunk elég, John, / szép emlék két öregnek. / Lefelé ballagunk már / kéz-kézben csöndesen, / s lent együtt pihenünk majd, / John Anderson, szívem.” (Szabó Lőrinc fordítása)

Ma este megint magamra öltöttem a tarkabarka jelmezt egy rövidke időre – és amikor le akartam húzni, éreztem, hogy egészen a bőrömhöz ragadt, s az öreg csörgők és a sapka is bánatosan csilingeltek, ahogy örökre búcsút vettem tőlük.

Mint az önök jelenlétében mindig, most is megtisztelve érzem magam – életem utolsó közönsége előtt –, e jószívű gyülekezet annyira megcáfolja a gonosz mondást, hogy egy kedvencnek nincsenek barátai. Mert a jó szándékot, mely önöket ma este elhozta ide, legmelegebb és leghálásabb szívvel fogadom, s úgy hiszem, hogy Joseph Grimaldi most kétszeresen is búcsút vesz önöktől, Hölgyeim és Uraim: míg szája búcsúszavakat mond, szeme elhomályosul.

Búcsúzom! Önök és szeretteik örökké élvezzék mind a legnagyobb földi jót – az egészséget, ezt kívánja hű és lekötelezett szolgáljuk.

Isten áldja Mindannyiukat!"

*

Estét Pentonville-ben, a *Cornwall Márkijához* címzett fogadóban töltötte ezután a bohóc – a kandallónál melegedett, iszogatót, esténként házigazdája, George Cook vitte haza a háta.²⁰

Elgondolkodom: saját emlékiratai szerint Grimaldi még alig tudott járni, és már táncolnia kellett. Akkor viszont ez az életrajz igazán szomorún szimmetrikus: alig lépegetett, amikor a színpadra vitték, és már nem tudott járni, vagy alig csoszogott, amikor otthagyták azt. Lehet, hogy csak táncolni tudott? Rájövök, hogy minden tréfától függetlenül ez a szimmetria színigaz: élete során Joseph Grimaldi áthaladt a színpadon.

Senki nem hagyja ki következő meséjét, de tényleg annyira jellemző, hogy én sem mellőzhetem.

Egy nap nagyon, de nagyon bús ember lépett be a híres londoni orvos rendelőjébe, és segítséget kért lélekölő, halálos bánata ellen. Az orvos nézegette egy darabig a páciens, elgondolkodott, majd a következő tanácsot adta: – Drága uram, de hát miért nem megy el a színházba megnézni Grimaldit, a világ legmókásabb bohócát?! Akkor majd jókedve kerekedik. – Ujújúj, doktor úr, ne is mondja... – sóhajtotta a bús páciens –, hiszen... én vagyok Grimaldi.

²⁰ A kelet-londoni Dalston Szentháromság templomába évente eljárnak a nagyváros bohócái – 1946 óta minden évben istentiszteletet tartanak ott Grimaldi emlékezetére február első vasárnapján, utána odakint az utcán játszanak a közönség előtt – és ha visszagondolunk az idősebb Grimaldi házára egykor kiírt feliratra, ez azért mindenképpen tanulságos eset.

AZ FOLYÓIRAT-ESSZÉK ÍRÓIRÓL¹

„Tsak úgy gyakoroljad véges böltsessed’,
Hogy vele visgálhasd belső mesterséged’.”²

Most arról az írásmódról fogok beszélni, amelyet esszé sorozataink írói mindig is oly nagy sikerrel műveltek. Ennek lényege, hogy az elme minden tehetségével és erejével az emberi dolgoknak azon vegyes halmaza felé fordul, amelyet nem fed le egyetlen művészet, tudomány vagy mesterség sem, de a szerzőnek mégis tudomása van róla, és „közelről érinti az emberek ténykedését és érzéseit.”³ *Quicquid agunt homines nostri farrago libelli*⁴ – az irodalom eme területének ez az általános mottója. Nem szól se ásványokról, se kövületekről, se a növények különféle hatásairól, se a bolygók vonzásáról; nem kontárkodik bele a hit ügyeibe, vagy a filozófusok rendszereibe, és nem szárnyal föl a lélek esszenciái közé. Megmarad a férfiak és a nők ismerős világában, följegyzí a cselekedeteiket, megvizsgálja azok mozgatórugóit, s közszemlére teszi a szeszélyességüket; leírja az emberek egyéni és kimeríthetetlenül változatos foglalatosságait, miközben nevet az abszurditásukon, és megmutatja a következetlenségüket, vagyis az a feladata, „hogy tükröt tartson mintegy a természetnek; hogy felmutassa az erénynek önábrázatát, a gúnynak önnön képét, és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát.”⁵ Jegyzőkönyvet vezet a fellépésünkről, az arckifejezésünkről, a szavainkról, a gondolatainkról és a tetteinkről; megmutatja, hogy mik vagyunk, és hogy mik nem; mint egy színházban, megnézhetjük benne az emberi élet egész játékát, és azáltal, hogy felvilágosult nézőivé válunk e sokszínű jeleneteknek, képessé tesz (már amennyire ez lehetséges), hogy többé-kevésbé értelmesen cselekedjünk abban a darabban, amelyben szerepet kell játszsanunk. „Az elméletnek itt... az élet / Gyakorlati fele [a] mestere.”⁶ Ez ismereteink gyarapításának legjobb és legtermészetesebb módja. Az erkölcsök és a kulturált érintkezés terén a természetfilozófia kísérleti módszeréhez hasonlítható, amely élesen különbözik a dogmatikus megközelítésmódtól. Nem a tiltás és a kiátkozás durva eszközeivel él, hanem finom megkülönböztetéseket és nyitott gondolati építményeket alkalmaz. Általános magyarázatokat a részletekre ügyelve fogalmaz meg, elméleteket ritkán alkot, és akkor is csak számos tény alapján. Nem akar kénye-kedve szerint mindent feketének vagy fehérnek mutatni, ha-

¹ Az íráseredeti címe „On the Periodical Essayists.” A fordítás Hazlitt műveinek standard összkiadása alapján, az abban található kommentárok felhasználásával készült (P.P. Howe [szerk.]: *The Complete Works of William Hazlitt*, J.M. Dent, London, 1930–34. 21 kötet. vi. 91–105.). A Hazlitt-előadás fordítása a 71770 és a 79197 számú OTKA pályázatok keretében készült, Péter Ágnes és Kállay Géza szakmai irányítása alatt. Mindkettejüknek, valamint Vince Máténak köszönettel tartozom a segítségükért.

² „*The proper study of mankind is man* [az emberi nemhez az ember tanulmányozása illik]. Alexander Pope: *An Essay on Man* II. 1–2. Bessenyei György fordításában: *Az embernek próbája*, Második levél.

³ Hazlitt itt Francis Baconnak az *Esszé*hez írt dedikációjából idéz.

⁴ „Mit csak az ember tett... annak mind keveréke a könyvem.” Juvenalis: *Szatírák*, I.1. 84–6., Mura-közi Gyula fordítása; ez volt Steele mottója a *Tatler*-ben.

⁵ Shakespeare: *Hamlet*, III. 2., Arany János fordítása.

⁶ Shakespeare: *V. Henrik*, I. 1., Németh László fordítása.

nem a köztes színárnyalatokat is felviszi a vásznára (hiszen többségük egyáltalán nem árt a képnek); úgy látja ugyanis, hogy „életünk szövete vegyes fonalból áll össze, jóból és rosszból.”⁷ Azt vizsgálja, milyen az ember élete most, és milyen volt korábban, hogy ez alapján mutathassa meg, milyennek kellene lennie. Követi az udvarokba és a katonai táborokba, a városokba és a falvakba, az egyszerű szórakozás és a tudós viták helyszíneire; követi az előítélet és a tudatlanság, a kifinomultság és a barbárság árnyalatain keresztül; követi a magányos rejtékhelyekre és a népes felvonulásokra, követi gyengeségeibe és kicsinyességeibe, ígéreteibe és tetteibe – s csak ezután tesz kísérletet, hogy megkülönböztesse egymástól a helyest és a helytelent, vagy egyik dolgot a másiktól. Másképp hogyan is tehetné?

Quid sit pulchrum, quid turpe, quid utile, quid non,
Plenius et melius Chrysippo et Crantore dicit.⁸

A szerzők, akikről beszélek, ha nem erkölcsfilozófusok, akkor az erkölcsök történetírói, ami még jobb is, ha pedig egyesítik magukban a kettőt, akkor az előbbit az utóbbira építik; vagyis a premisszáik megelőzik a konklúzióikat, mi pedig hitelt adunk a tanúságtételüknek, hiszen tudjuk, hogy igazak.

A modern korban Montaigne nyitotta meg az utat ehhez az írásmódhoz az *Esszé*kben. Montaigne nagy érdeme abban állt, hogy valószínűleg őt tekinthetjük az elsőnek, aki vette a bátorságot, hogy szerzőként kimondja, amit emberként érzett. És minthogy a bátorság többnyire önnön erőnk felismeréséből fakad, feltehetjük, hogy az emberekkel és könyvekkel kapcsolatos önálló megfigyeléseinek gazdagsága, igazsága és súlya tette képessé erre. Elmondhatjuk, hogy a szó legigazibb értelmében eredeti elme volt, vagyis képes volt arra, hogy önállóan vizsgálja meg a dolgokat, ahogy azok ténylegesen vannak, és ne fogadja el vakon mások véleményét, hogy azt aztán buzgón ismételgesse. Megszabadt az előítéletek és a mesterkéeltség járókájától, a műveltségnek ezzel járó terhes kacatjaival együtt; ő ugyanis azok nélkül is elboldogult. Amikor tollat vett a kezébe, nem öltötte magára a filozófus, a humorista, a szónok vagy a moralista szerepét, mégis mindez egyszerre volt, pusztán azáltal, hogy bátran elmondta, mi játszódik le az elméjében, méghozzá a maga meztelen egyszerűségében és erejében, mert ezt vélte közlésre méltónak. Nem vált afféle absztrakt szerzővé, aki azt tartja feladatának, hogy mindent elmondjon egy adott témáról, hanem csupán annyit, amennyit az igazság után kutakodva meg sikerült tudnia. Nem volt sem pedáns, sem bigott. Sem azt nem gondolta, hogy feltétlenül mindenről tudnia kellene, sem azt, hogy a dolgoknak feltétlenül az ő elképzeléseihez és vágyaihoz kellene igazodni. Amikor emberekről és a szokásaikról beszélt, azt írta le, amit látott, és nem előfeltevéseket vagy elvont dogmákat erőltetett rájuk. Mindenekelőtt arra tanított meg minket, hogy ő maga micsoda. Amikor könyveket bírált, nem szabályokhoz és rendszerekhez mérte őket, hanem egyszerűen közölte, hogy mit szeret bennük, és mit nem. A kiválság mércéjét nem Arisztotelész „hatszálponthoz mérőszalagja” jelentette számára, és nem haragudott meg egy értékes műre, mert „ahány szeglet, annyiféle; nincs a négy sarkán egyetlen derékszög.”⁹ Vagyis ő volt az első szerző, aki nem pusztán könyveket gyártott, és aki nem azért írt, hogy másokat bevett hiedelmek és előítéletek számára

⁷ Shakespeare: *Minden jó, ha vége jó*, IV. 3., Vas István fordítása. Ez volt Hazlitt egyik legkedvesebb idézete.

⁸ Horatius: *Epistulák*, I. 2. „Mi a szép? mi a csúf? mi a hasznos? a káros? / Crantor s Chrysippus sem mondja ki nála különül.” Bede Anna fordítása.

⁹ Laurence Sterne: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai* (III. 12), Határ Győző fordítása. Sterne itt azt az érzéketlen kritikust gúnyolja ki, aki minden műről előre rögzített szabályok alapján próbál ítélni.

megtérítsen, hanem hogy a saját tudásvágyának kielégítésére utánajárjon a dolgok igazságának. Ezért aztán nehéz eldönteni, hogy a szerzőt, vagy az embert szeressük-e jobban. Minden, amit leír, kimondhatatlanul becsületes és őszinte, és éppennyire erőteljes is. Soha nem próbálja meg félrevezetni az olvasót, és nem is rejteget előle semmit, nem él a zsonglőrök trükkjeivel, nem szónokol ünnepélyesen, nem bizonygatja görcsösen, hogy mindig mindenben neki van igaza, és mindenki más téved; azt mondja ki, ami adja magát, feltárja az elméjének a felszínét és a mélységeit, és megérdemli Pope róla rajzolt portréját, amelyben a költő azt ígéri, hogy „mindent olyan egyenesen mond majd el, / Mint a szókimondó Shippen, vagy az öreg Montaigne.”¹⁰

Nem úgy társalog velünk, mint egy tanár a diákjával, akit magához hasonlóan ostobává szeretne tenni, hanem mint egy filozófus, aki a barátunk, aki gondolkodva, nyitott szemmel éli az életét, és hajlandó segíteni másoknak, hogy örömmel és haszonnal élhessék le a sajátjukat. Egy ilyen író szerintem annyival ér többet egy átlagos könyvmolynál, mint egy igazi könyvtár egy olyan szekrényénél, amelyre kívülről könyveket festettek, s azok gerincére híres művek címeit írták. Miután ő tett először kísérletet ennek az újfajta írásmódnak a kidolgozására, nem csoda, hogy az erős lendület, amely elindította az új úton, a pályája végéig elkísérte. Szellemének ereje és őszintesége, amellyel lerázta magáról a szokások és az előítéletek bilincseit, lehetővé tette azt is, hogy teljes győzelmet arasson felettük. Alig hagyott valamit a követőinek az emberi élettel kapcsolatos pártatlan és eredeti töprengés terén. A *morale observatrice*¹¹ körében az elmúlt két évszázad szinte minden jelentős gondolata megtalálható Montaigne *Esszéiben*: csírájában legalábbis minden ott van, de általában sokkal több is. Ő vetette el a magokat, és ő tisztította meg a terepet, még akkor is, ha esetenként mások aratták le a termést, vagy éppen kifinomultabb és tökéletesebb eszközökkel művelték vagy díszítették a termőföldet. A régi latin bölcsesség, miszerint „*Pereant isti qui ante nos nostra dixerunt*”¹², az ő esetében a legtalálhatóbb. A gondolkodásnak senki nem adott új lendületet az ő ideje óta. Vergiliusról, Ovidiusról, Boccaccióról beszél például az irodalomkritikai írásaiban, ahol beszámol azokról a könyvekről, amelyek érdemesek az olvasásra, vagy (ami lényegében ugyanaz) amelyeket idős korában is örömmel olvasott újra. Bármely korhoz forduljunk is nem sok kritikai értekezés van, amely figyelmünkre érdemes, de ezek mindenképp közéjük tartoznak.¹³

¹⁰ „Pour out all as plain / As downright Shippen, or as old Montaigne.” (Pope: *Imitations of Horace, Satire I.* 51–2., nyersfordítás). [Innen Hazlitt saját jegyzete.] Hogy Pope miért nevezi Charront „még nála is bölcsőbbnek”, azt nem könnyű megállapítani [Pope: *Moral Essays*, I. 87., nyersfordítás].

¹¹ Kb. megfigyeléseken alapuló erkölcs. A kifejezés Rousseau *Vallomásaiból* származik (I. 4).

¹² Kb. vesszenek, akik elmondták előttünk a mi gondolatainkat. A mondás Szent Jeromosnak a *A Prédikátor könyvéhez* írt kommentárjából származik, aki tanárának, a nyelvész és rétor Aelius Donatusnak tulajdonítja azt.

¹³ [Hazlitt saját jegyzete.] Éleselméjűségének példaként álljon itt „Ami az egyiknek haszon, az kár a másiknak” című fejezete, amelyben szinte megelőlegezte Mandeville híres paradoxonát, amely szerint a magánvétek közhaszon.

Az athéni Demadész megbüntette városának egyik polgárát, aki temetkezéshez szükséges kellékek árusításával foglalkozott, mondván, hogy túl nagy hasznot akart, és ez a haszon csak sok ember halálából származhatott. Ez az ítélet elhibázottnak tűnik, hiszen mindig csak mások rovására juthatunk haszonhoz, és ezen az alapon minden nyereséget el kéne ítélni.

A kereskedő csak az ifjúság kicsapongásával jár jól; a földműves a gabona drágulásával; a jogászok az emberek pöreivel és panaszaival; még a hit szolgáinak becsülete is ténykedése is halálunknak és bűneinknek köszönhető. Nincs orvos, aki akár a barátai egészségének örövendene, mondja egy régi görög komikus költő, nincs katona, aki városának békéjét kívánná: és így tovább. De ami még rosszabb, ha szívünkbe nézünk, azt találjuk, hogy legbensőbb óhajaink többnyire mások rovására támadnak és erősödnek.

Montaigne *Esszéit* Charles Cotton fordította angolra, aki II. Károly szellemes költő-udvaroncái közé tartozott, és Lord Halifax, a kor egyik nemes kritikusa kijelentette, hogy „nincs a világon még egy könyv, amely ennyire a kedvére lenne.”¹⁴ Ezt a közvetlen stílusú esszéírást, amely szabad az iskolák béklyóitól és a szerzői szerep hiúságaitól, ugyanebben az időszakban Cowley¹⁵ és Sir William Temple¹⁶ is sikerrel imitálták saját elegyes esszéikben; mindketten igen kellemesen és bölcsen tudtak papíron beszélgetni. Azonban Lord Shaftesbury,¹⁷ aki éppilyen könnyed, *degagé* stílusban szeretne volna kifejezni magát, helyenként értékes mondanivalóját szinte teljesen tönkretette nyelvezetével, amelyben az olvasóhoz való barátságos leereszkedés hivalkodó, díszes, szóvirágos, kacérkodó stílusát annyira túlzásba viszi, hogy az kínzóbb, mint I. Jakab korának legkimértebb és legneveltségesebb formálissága. Semmi nem olyan zavaró, mint a könnyedség és mesterkéletlenség mesterkelt színlelése.

Miután megtört a jég, és ledől a szerzőket a józan észről és a mindannyiunkra jellemző érzelmektől elválasztó korlát, már aránylag könnyű út vezetett Montaigne-től és utánozóitól az esszéesorozataink szerzőiig. Ők éppoly kötetlenül fejezték ki magukat, de témájuk az élet az embert közvetlenül érintő, mulékony jeleneteit választották, vagyis adott időponthoz és helyhez kötött ügyeket. Hogy minél könnyebben és minél felelőtlenebbül szabadulhassanak a *Censor Morum* gyűlölt szerepéből, valamilyen humoros, fiktív álcát öltöttek, amely azonban nagymértékben megfelelt a saját személyes szokásaiknak és jellemvonásaiknak. Azáltal, hogy a saját nevüket és személyüket a *Tatler* [Csevegő], *Spectator* [Szemlélő] vagy más felvett címek mögé rejtették, teljesebb beszámolóval tudtak szolgálni a világban zajló eseményekről; a drámai kontraszt, illetve az ironikus szemlélet, amely az ábrázolásmódjukat jellemezte, élénkebb és lélektelibb leírásokat eredményezett. A filozófus és az elméjét köszörülő szerző ekkor kezd hírekkel kereskedni, ekkor válik „a kor tökéletes kémjévé.”¹⁸ Sétái és csavargásai után, amelyek az élet legkülönfélébb tereire elvezetik, kortársai hangulatának, véleményeinek és viselkedési módjainak apró, különös mintáival tér haza, ahogy a botanikus a különféle hasznos és káros növényekkel, vagy a geológus a különféle kagylókkal és kővületekkel, amelyekkel – az emberiség hasznára – az elméleteiket illusztrálják.

Ezeket elmélkedvén ötlött fel bennem, hogy a természet nem tagadja meg ebben általános rendjét; hiszen a fizikusok szerint minden dolog keletkezése, növekedése és gyarapodása egy másik elváltozásával és romlásával jár:

Nam quodcunque suis mutuatum finibus exit,

Continuo hoc mors est illius, quod fuit ante.

(Mert mi határaiból átváltoztatva kilépett, / Meghal azonnal, amint mássá lesz, mint azelőtt volt. [Lucretius: *A természetéről*, II. 750–751., illetve III. 517–518., Tóth Béla fordítása.]; a Montaigne-esszé [I. kötet 22. fejezet] Csordás Gábor fordításában idézem).

¹⁴ Hazlitt megelégedezik John Florio 1603-ban megjelent fordításáról.

¹⁵ Abraham Cowley (1618–1667) költő és prózaíró. Sokak szerint angol nyelven az ő esszéiben nyert teret elsőként az a személyes, közvetlen hangűtés, amely Hazlitt és kortársai kedvelt szerzőjévé tette.

¹⁶ Sir William Temple (1628–1699) angol diplomata és esszéista; Swiftől Johnsonig számos klasszicista szerző tekintette az angol prózastílus egyik legfontosabb korai mesterének.

¹⁷ Lord Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper, 1671–1713) a 18. századi brit morálfilozófia egyik legnagyobb hatású szerzője, az ún. *moral sense* (morális érzék) iskola előfutárának tekintik. Sokáig az elegáns stílus mintaképének számított, amelyet Hazlitt idejében többnyire már mesterkeltnek éreztek. Ezzel együtt nagy hatása volt a romantikusokra.

¹⁸ Shakespeare: *Macbeth*, III. 1., „the perfect spy o’th’time.” A dráma szövege itt hírhedten homályos jelentésű. A magyar fordítók (Szász Károly, Szabó Lőrinc) itt olyan értelmezésből indulnak ki, amely használhatatlanná teszi a szövegeket Hazlitt játékos utalásának visszaadására.

Steele¹⁹ alapította ebben az országban az első ilyen folyóiratot, a múlt század elején, és valamennyi folyóirat-esszénk közül a *Tatler*t (ugyanis ezt a nevet vette magára) találtam mindig is a legszórakoztatóbbnak és a leginkább vonzónak.²⁰ Montaigne, akit a fentiekben mint a modern kor személyes hangvételű szerzőinek atyját mutattam be – ezek beinvitálják az olvasót a függöny mögé, aki ott leülhet a köpenyes-papucsos íróval –, páratlanul bőkezű és leplezetlen egoista volt; Isaac Bickerstaff lovag azonban még nála is önzetlenebb pletykafészek. A francia szerző beéri a saját testi-lelki alkatának a leírásával; ezt bőkezűen teszi, és nem kíméli magát. Az angol újságíró jólelkűen betekintést enged nemcsak a saját ügyeibe, de a másokéiba is. Egy fiatal hölgy a Temple Bar²¹ túloldalán alig a nap felét tölti a tükör előtt, de Bickerstaff úr máris észreveszi, s ő értesül először arról is, ha egy fiatalemberen kiütözköztek a szerelmi szenvedély tünetei London nyugati szélén. Ha vagyonos özvegyek hagyják el a várost, hogy vidéken temessék el a bánatukat, vagy vagyonos özvegyek érkeznek a városba, hogy ott találjanak új férjet maguknak, a *Tatler* mindezt gondosan feljegyzi. Jól ismeri II. Károly egykor volt udvartartásának ünnepelt szépségeit; és az idős úriember (ugyanis ezt a szerepet játssza) gyakran romantikus hangulatban emlékezik, hogy milyen fájón megperzselt egy-egy fényes szempár tüze fiatal korában, s hogy milyen bánatot okozott neki a tulajdonosaik megmagyarázhatatlan szeszélyessége. Titkos élvezettel időz el az egyik szerelme emlékénel, aki egy gazdagabb riválisát választotta, de a férjét mindegyre azzal a szemrehányással üldözi, minden alkalommal, amikor összekülönböznek valamin, hogy „így beszélni énvelem, aki a híres Bickerstaff úr felesége is lehettem volna!” A klub, amely a Trombitához címzett fogadóban tartja az üléseit, csupa olyan tagból áll, akik éppannyira méltóak a figyelmünkre, mint maga Bickerstaff. A békebíró, a lovag, a vidéki földesúr meg a fiatal városi úriember, akik formálisan és ünnepélyesen Bickerstaff társaiul szegődtek, talán a mai napig sem döntötték el, hogy milyen rangsor érvényesüljön közöttük.²² Azt hiszem, hogy a kárpitos, és a társai, akik a Green Parkban élvezték a napsütést, és akik nemcsak a szabadidejüket, de a vagyonukat is Európa erőgyensúlyának fenntartására pazarolták, legalább annyira esélyesek a hallhatatlanság elérésére, mint számos modern politikus. Bickerstaff tudós úriember, szellemes világfi, és könnyed naivitás jellemzi. Ha séta közben eső lepi meg, akkor úgy kárpótolja magát az elszenvedett kellemetlenségekért, hogy kritikai értekezésbe kezd az eső leírásáról Vergiliusnál, s végül maga is ír néhány mulatságos sort a városi esőkről.²³ Ha a saját lakásából keltezi az aznapi esszéit, akkor egy Plutarkhosztól származó idézettel vagy egy erkölcsi reflexióval ajándékozza meg az olvasót; ha a Görög Kávéházból ír, akkor politikai témára számíthatunk; ha pedig a Wills'-ből vagy a Temple-ből, akkor költőkről és színészekről, a város szépasszonyairól, valamint a szellem és életöröm embereiről lesz szó. A *Tatler*t olvasva egyszerre Anna királynő, vagyis a különféle parókák korában találja magát az ember. Öltözködésünk és szokásaink mindenestül megváltoznak, méghozzá igen kellemesen. A hölgyek és az udvarlók mintha egészen más fajhoz tartoznának, mint a maiak. Megta-

¹⁹ Sir Richard Steele (1672–1729) ír származású komédiaíró és esszéista. Hazlitt idejére már bevett kritikai nézet volt, hogy az írásai a „szívből jövő”, „természetes” stílus első példái közé tartoznak, ami megkülönbözteti őt korának uralkodó klasszicizmusától.

²⁰ A *Tatler* (Csevegő) volt Steele első újságírói vállalkozása, amelyhez Addison is hamar csatlakozott. A lap 1709 és 1711 között hetente háromszor jelent meg. Minden szám egyetlen lapból állt, s az anonim szerzők a londoni kávé- és csokoládéházak közönsége, a jómódú, nagyjából középosztálybeli férfiak kulturált, elegáns társalgási nyelvén írtak könnyed hangvételű esszéket a divattól a napi politikáig minden lehetséges témában. Az esszéesorozat számos fiktív figura köré épül, az írások narrátorát Isaac Bickerstaffnak hívják.

²¹ Hatalmas kőkapu, amelyet a régi London nyugati határának tekintettek. Hazlitt utalása tehát azt jelenti, hogy Bickerstaff szeme mindenhová ellát.

²² 125-ös szám [Hazlitt jegyzete; valójában a 86-os].

²³ Jonathan Swift *A Description of a City Shower* (A városi eső leírása) című verséről van szó.

nuljuk, hogy mi a különbség aközött, hogy valaki jól öltözött, elegáns vagy divatfi, ahogy elnézzük az arra járókat Lilly úr üzletének kirakata előtt, a Stranden;²⁴ bemutakozunk Bettertonnak és Oldfieldnének a színpalak mögött; megismerkedünk Will Estcourt és Tom Durfey személyével és szerepeivel;²⁵ belehallgatunk egy vitába valamelyik borozóban arról, hogy Marlborough herceg²⁶ vagy Turenne marsall-e²⁷ a kiválóbb, és jelen lehetünk egy Vanbrough-darab²⁸ első próbáján, vagy Pope úr új versének első felolvasásakor. Az, hogy képzeletbeli utazást tehetünk egy elmúlt korszakba, még nagyobb kitüntetés, mint hogy a valóságban is eljuthatunk távoli helyekre. A száz évvel ezelőtti Londonba sokkal érdekesebb lenne ellátogatni, mint Párizsba manapság.²⁹

Biztos lesz, aki azt mondja, hogy ugyanezt megtalálni a *Spectator*-ben³⁰ is, sőt még többet is. A magam részéről ezt másképp látom; abban a sorozatban ugyanis sokkal több közhelyes írás szerepel, s ezért mindig is jobban szerettem a *Tatler*-t a *Spectator*-nél. Lehet, hogy csupán arról van szó, hogy az előbbivel korábban és alaposabban ismerkedtem meg, mint az utóbbival, de az biztos, hogy én a kevésbé elismert műben nagyobb örömet lelek. A *Tatler* feleannyi kötetből áll, de meg merem kockáztatni, hogy ugyanannyi szellemesség és jó gondolat van benne. „Az ifúság könnyed futása”³¹ jelent meg benne; szellemre eredetibb, az egész frissebb és természetesebb. A jellemrajzok és a humoros pillanatok valóságosabbak és gyakoribbak; az elmélkedések pedig általában közvetlenül adott alkalmakból nőnek ki, és soha nem duzzadnak szabatos értekezésekké. Inkább értelmes beszélgetés során adódó megjegyzésekre emlékeztetnek, semmint előadásokra. Teret hagyunk az olvasó gondolatainak. Steele elsősorban azért vonult vissza a dolgozószobájába, hogy leírja, amit odakint megfigyelt. Addison viszont mintha az ideje nagyját bezárkózva töltötte volna, és visszavonultságában kibontotta és szörszálhasogató módon elnyújtotta azokat az ötleteket, amelyeket hol Steele-től kölcsönzött, hol a természetből merített. Korántsem akarom leértékelni Addison³² tehetségét, de szeretnék igazságot szolgáltatni Steele-nek, mert véleményem szerint ő volt a kevésbé mesterkélt és az eredetibb író kette-

²⁴ Charles Lilly parfümériát működtetett.

²⁵ Thomas Betterton (c. 1635–1710) angol színész, Anne Oldfield (1683–1730) angol színésznő, Richard Estcourt (1699–1712) színész és drámaíró, Tom D’Urfey (1653–1723) dráma- és dalíró.

²⁶ Orániai Vilmos nevezte ki John Churchillt (1650–1722), a neves hadvezért, Sir Winston felmenőjét Marlborough I. hercegévé.

²⁷ Henri de la Tour d’Auvergne, Vicomte de Turenne (1611–1675) francia hadvezér.

²⁸ Sir John Vanbrough (ma ez a bevett írásmód) (1664–1726) angol építész és drámaíró.

²⁹ Hazlitt 1818/19 telén tartotta ezt az előadását. Ekkor újra a Bourbonok ültek a francia trónon, s ezzel a szabadság ügye Hazlitt szemében szörnyű vereséget szenvedett.

³⁰ A *Spectator* 1711–12-ben naponta jelent meg (majd még egy rövid időre 1714-ben), a számok többségét Addison és Steele írta. Az esszék ezúttal is egy fiktív klub köré csoportosulnak, amely mintegy a társadalom vezető csoportjainak keresztmetszetét adja. Ennek tagjai közé tartoznak: Sir Roger de Coverley, aki a hagyományos vidéki nemesség megtestesítője, Sir Andrew Freeport kereskedő, Sentry kapitány természetesen katona, Will Honeycomb pedig tipikus londoni. *Spectator* (Szemlélő) úr művelt, világot látott ember, akire távolságtartás jellemző: kommentálja, amit lát, de nem vesz részt a mindennapok eseményeiben. Ennek megfelelően sokkal inkább a moralitás és az irodalomkritika kerül előtérbe a *Tatler*-hez képest, a napi politika ügyeiről nemigen esik szó. A lap hatalmas sikert aratott nem csak Angliában, de a kontinensen is: francia, német, olasz és magyar követői is akadtak.

³¹ „The first sprightly runnings” (nyersfordítás). Hazlitt John Dryden (1631–1700) *Aureng-Zebe* (1676) című párversekben írt tragédiáját idézi (iv. 1. 42).

³² Joseph Addison (1672–1719) esszéista, drámaíró, költő és whig diplomata, a tizennyolcadik század eleji „augustusi” kor klasszicizmusának igen fontos alakja. Steele-lel sokáig jó barátságban és közeli együttműködésben voltak, mégis stílusuk, mentalitásuk különbsége két egészen eltérő irodalomszemlélet példáivá tette őket.

jük közül. Steele humoros leírásai mintha egy komédia kidolgozatlan vázlatai vagy töredékei lennének; Addison inkább kommentárokat vagy okos parafrázisokat ír egy eredeti szöveghez. A *Tatler*-ben és a *Spectator*-ban is Steele rajzolta meg a klubtagok portréját. Sir Roger de Coverley-ét is, a többi mellett. Addison azonban mulhatatlan érdemeket szerzett azzal, ahogy életre keltette ezt a figurát. Ki tudná elfeledni, és kit ne érintenének meg azok az utánozhatatlan finomsággal kidolgozott vonások, a régi angol jellem sajátosságai? A póztalan erényesség és a szeretetre méltó gyengeségek: a szerénység, a bőkezűség, a vendégszeretet, és azok az excentrikus szeszélyek, amelyekkel kiváltotta szomszédai tiszteletét és cselédei ragaszkodását. Szép ellensége, az özvegy iránt táplált hóbortos, reménytelen, titkos szerelme, amelyben több regényesség és valódi érzékenység nyilvánul meg, mint a kóbor lovagokról szóló ezernyi mesében (látjuk, ahogy lázas pír önti el az arcát, és meg-megbotlik a nyelve, amikor megbabonázó bájjairól és „fehér kezeiről” beszél). A pusztítás, amelyet a szomszédságban tartott vadászon végzett, a bíróságon tartott beszéde, amelyből *Spectator* úr megtudhatja, mennyire elismerik vidéki körökben. Hogy nem szívesen vette, amikor cégért mintáztak a fejről, amelyet ezért egy szaracén-fejére festetett át. Hogy milyen szelíden rótta meg azt a cserfes cigányasszonyt, aki szerint „vár még rá egy özvegyasszony az életben.” Hogy kételkedett a boszorkányság létezésében, és megvédte az állítólagos boszorkányokat. Ahogy a családi festményekről beszámolt, és ahogy a káplánját kiválasztotta. Hogy elaludt a templomban, és amikor fölébredt, azonnal megróttá John Williamset, amiért az beszélt a mise alatt.

Will Wimble és Will Honeycomb sem maradnak el a barátjuk mögött: ők is éppoly finoman és sikeresen megrajzolt jellemek. Egyikük szeretetre méltó egyszerűségét és jó kedélyű szolgálatkészségét nagyszerűen ellentételez a másik megjátszott eleganciája és udvari viselkedése. Mennyi idő eltelt, amióta megismerkedtem ezzel a két figurával a *Spectator*-ban! Olyanok, mintha régi barátaim lennének, és mégsem fárasztanak, mint más barátaim, és én sem fárasztom őket. A költő tollának ezek a légi szüleményei már az emberi léttel való megismerkedésünk hajnalánál jelen vannak, mint a felkelő nap fénye, és a legszebb színekre festik az előttünk álló jövőt. Éppolyan tiszták maradnak mindvégig, mint az esti felhőn kirajzolódó szivárvány, amelyet sem az idő durva keze, sem a gyarapodó tapasztalataink nem tudnak bemocskolni, sem szétoszlatni. Milyen kár, hogy a valósághoz sosem juthatunk el, ám ha mégis eljutnánk, véget érne az álom. Egyszer azt hittem, hogy találkoztam az igazi Will Wimble-lel és az igazi Will Honeycomb-mal, de végül csalódtam bennük; az eredetijük azonban mit sem változik a *Spectator*-ban. Elég fellapozni a megfelelő részt, és ők ugyanolyanok, mint korábban.

Azt sem lehet tagadni, hogy Addison írta a *Tatler* néhány legnagyobb esszéjét, mint amilyen például a „Becsületbíró” vagy a „Hangszerek megszemélyesítése,” továbbá majd minden olyan írás, amely rendezett csoportokba vagy sorozatokba illeszkedik. Nem tudom, hogy Steele vagy Addison írta azt az esszét a *Tatler*-ben, amely Bickerstaff úr egy régi egyetemi ismerősének a családjáról szól, akinek a kisgyerekei versenyt futnak, hogy ki engedje be a vendéget az ajtón, és a vesztes visszafordul, hogy értesítse az apát Bickerstaff megérkezéséről. Vagy az a másik, egy kisfiú hitetlenségének finom fokozatairól, aki beleélte magát a Guy of Warwickról és a hét bajnokról szóló elbeszélésbe, de csak a fejét rázta Aesopus meséinek képtelensége miatt. Szerintem inkább vallanak Steele-re. A két nővér története, akik közül az egyik fennhordta az orrát, mert virággal díszített harisnyakötőt viselt, és a férjes asszony esete, aki arról panaszkodott *Tatler* úrnak, hogy elhanyagolja a férje, és ahogy aztán annak a kérdéseire megfelelt – ezek vitathatatlanul Steele művei. A *Tatler* talán a szokások és a jellemek krónikásként sem marad el a *Spectator*-tól, de a benne olvasható történetek egyértelműen jobbak. Steele számos páratlanul patetikus esetről számol be, amelyekben mindenkit szíven üt a személyes veszteségek fájdalma. Ott van például az a szerelmespár, akik a kigyulladt színház-

ban lelik a vesztüket, vagy a vőlegény, aki az esküvő napján balszerencsés véletlen folytán megöli a menyasszonyát; ott van Eustace úr és a feleségének az esete, és az a nagyszerű áomleírás, amelyben Tatler úr fiatal szépségként látja viszont idős párját. A *Spectator* azért örvend nagyobb elismertségnek, mint a *Tatler*, mert benne komolyabb célokat tűztek ki maguk elé a szerzők. Számos erkölcsnemesítő értekezést és kritikai eszmefuttatást tartalmaz, s ezeknél, bevallom, számos olyan írásból többet tanultam, amelyeket általában kevesebbre becsülnék. A rendszerek és a vélekedések folyton változnak, de a természet mindig igaz marad. A *Spectator* moralizáló és didaktikus hangja miatt képzeljük el Addisont (Mandeville³³ szarkasztikus megfogalmazásában) „szalagos parókát viselő papnak.” Számos morális esszéje ennek ellenére rendkívül szép és igen találó. Ilyenek például a derúról szóló elmélkedései, a Westminster apátságban megfogalmazott vagy éppen a Királyi Tözsderől szóló gondolatai, és különösen egy fiatal hölgy halálával kapcsolatos megindító töprengései a negyedik kötetben. Be kell ismernem, ennél elegánsabban nem is lehetne prédikálni. Kritikai esszéi viszont gyengébbek. Addison kifinomult elméleteinél jobban szeretem, amikor Steele alkalmanként gyönyörű versrészleteket válogat össze, és nem tesz úgy, mintha elemezni akarná a szépségüket. A *Spectator*ban olvasható legkiválóbb kritikai írások – a Raffaello rajzairól szólók –, amelyeket Fuseli úr³⁴ olyan nagyszerűen gondolt tovább az előadásaiban, Steele-től vannak.³⁵ Ennyivel tartozom Fuseli úrnak, annak a szerzőnek, aki oly sokszor békített ki önmagammal és mindenkiel magam körül, még olyankor is, amikor más nem segített rajtam, és amikor nem fogott rajtam a Tatler apró, duodecimo kötetei körül sorakozó sokkötetnyi kazuisztika és egyháztörténet nyugtató hatása az egyetlen könyvtárban, amelyhez gyerekkoromban hozzáfértem.³⁶ Nemrégiben egy barátomnak köszönhetően kézbe vehettem a *Tatler* első kvartó kiadását, amelyben megtalálható az előfizetők listája. Számos olyan név szerepel rajta, amelyre nem is számítanánk (Sir Isaac Newtoné is köztük van), és még különösebb azt látni, hogy a legkülönbélebb emberek érdeklődtek a lap iránt, s hogy erről az érdeklődésről nem a Címerügyi Testület szabályai rendelkeztek. Egy irodalmi mű szereplőjének neve tovább él, mint a hősök és leszármazottaiak egész seregéé! A *Guardian*,³⁷ amely a *Spectator*t követte, ahogy ez már lenni szokott, gyengébb volt az elődjénél.

A drámai felépítés és a társalgó nyelvezet, amely a *Spectator* és a *Tatler* megkülönböztető jellegzetessége és legnagyobb vonzereje, szinte nyomtalanul hiányzik Dr. Johnson *Rambleréből*.³⁸ Ő nem vesz föl olyan szerepet, amely mintegy visszavert fénybe vonná az emberi élet dolgait, és a szerző saját személyisége sem válik közvetlen fényforrássá. A *Tatler* és a *Spectator* esszéi többnyire a mindennapi eseményeket és jeleneteket rögzítő megfigyelésekből és feljegyzésekből állnak, valamint kidolgozott, természet után készült

³³ Bernard de Mandeville (1670–1733) holland származású angol orvos és satirikus költő. A *méhek meséje avagy magánvétek – közhaszon* (1714) című művével a tizenhetedik század elejének legfontosabb morál- és politikafilozófiai vitáihoz járult hozzá.

³⁴ John Henry Fuseli (1741–1825) svájci születésű brit festő.

³⁵ Az az antititikus stílus és azok a verbális paradoxonok, amelyeket Burke annyira kedvelt, ahol a jelző látszólagos ellentétben áll a jelölt szóval, mint a „büszke meghódolás” és a „méltóságteljes engedelmisség” (Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról*, Kontler László fordítása.), azt hiszem, a *Tatler*ben találhatók meg legkorábban.

³⁶ Hazlitt valószínűleg édesapja, idősebb William Hazlitt, az unitárius lelkész házi könyvtárára utal.

³⁷ Addison és Steele harmadik közös vállalkozása egy fél éven át jelent meg 1713-ban.

³⁸ Samuel Johnson (1709–1784) talán a legmeghatározóbb figura a tizennyolcadik század második felének brit irodalmi életében. Kritikus, szótárszerkesztő, esszéista, költő, dráma- és regényíró. A romantikusok szemében, akik kénytelenek voltak mindegyre hozzá mérni, és vele szemben meghatározni magukat, a kései klasszicizmus megtestesítője. A *Rambler* esszéi 1750 és 1752 között jelentek meg.

művészi tanulmányokat, közvetlenül az életből vett jellemrajzokat tartalmaznak, amelyek alkalmat adnak a szerzőnek a moralizálásra, aki az éppen adódó eseteket használja fel saját céljaira. A *Rambler* ellenben erkölcsi esszé gyűjteménye, sőt előre megválasztott témákról írt skolasztikus értekezéseké, amelyekben az egyes jellemek és események csupán mesterkélt illusztrációk, pedig elméletileg ezeknek kellene enyhíteniük a didaktikus gondolatmenet szárazságán. A *Rambler* ragyogó, impozáns, általános témákról szóló közhely-gyűjtemény, valamint az életünk megfelelő vezetéséről és céljairól szóló retorikus szónoklat. Így elmondható, hogy ilyesfajta témákkal kapcsolatban talán egyetlen olyan gondolat sem létezik, amelyet föl ne lelhetnénk ebben az ünnepezt műben, de éppígy az is, hogy talán egyetlen gondolat sem fordul elő benne, amelyet csírájában vagy kifejtve föl ne lelhetnénk valamely korábbi szerzőnél is, vagy ne találkozhattunk volna vele mindennapi beszélgetések során. Hatalmas tömegben vannak itt szellemi kincsek, de ezek inkább a fokozatos felhalmozódás, az ismeretek és gondolatok bányájában munkálkodó szellem össz munkájának az eredményei, nem pedig egyetlen elme szorgalma és bölcsessége ásta ki őket a mélyből, s hozta a napfényre. Nem azt akarom mondani, hogy Dr. Johnson ne lett volna eredetibb, mint az átlagos képességű emberek, de abban az értelemben mégsem lehet eredeti gondolkodású vagy génuszú férfinak nevezni, amelyben Montaigne-t vagy Lord Bacont. Egyetlen új nemesfémeret sem tárt föl, de még egy kavicst sem talált, amelynek szokatlan lenne a mérete vagy páratlan a ragyogása. A legritkábban találkozunk nála bármivel is, ami „visszadöbrent”,³⁹ vagy arra sarkall, hogy új kérdéseken gondolkodjunk el. Töprengései úgy hatnak, mint a visszaemlékezés, nem zavarják meg a megszokott gondolatmenetünket; ünnepélyes megjelenésükkel és drága ruházatukkal egy időre magukra irányítják a figyelmünket, de aztán továbbhaladnak, és elvesznek benyomásaink kavalkádjában. Miután letesszük a *Rambler* kötetét, egyetlen új igazságot sem tudunk felidézni, amellyel az elménk gazdagodott volna, semmit sem őriz kitörölhetetlenül az emlékezetünk, és egyetlen olyan passzusa sincs, amely bármely ismert elvet vagy megfigyelést olyan erővel és szépséggel fogalmazna meg, hogy azt csakis a szerző saját szavaival adhatnánk megfelelően vissza. Burke írásaiban például számos olyan passzus található, amelyek saját fényükben ragyognak; nem sorolhatók be egyetlen osztályba sem, összemérhetetlenek és páratlanok, s nem mondhatunk mást, mint hogy csakis a szerzőjük írhatta őket.⁴⁰ Johnson sem az elképzelés bátorsága, sem a kivitelezés mesteri színvonala tekintetében nem fogható Burke-höz. Utóbbi esetében mintha a zsenialitás szikrája megtalálta volna a neki megfelelő anyagot: az íjvessző röpül, a cikázó villám kísérteties mosolyt rajzol a természet arcára, és a hangos mennydörgés messzire elhallatszik a pusztítás helyétől. Dr. Johnson stílusa inkább a színházainkban hallható műmennydörgések robajára emlékeztet, a fény pedig, amelyet a tárgyakra vet, inkább kápráztató foszforeszkálást idéz: úgy pislákolnak a szavai, mint a lidércfény.

Mindezek ellenére nagy távolság választja el egymástól a tökéletes eredetiséget és a tökéletes közhelyeket: sem eszméket, sem a megfogalmazásukat nem teszi banálissá, hogy ha nem egészen eredetiek. Értékesek, és hacsak nem váltak egészen közismertté, akkor megérdemlik, hogy vissza-visszatérjünk hozzájuk. Johnson stílusa pedig éppen félúton helyezkedik el a meghökkentő újdonság és az üres közhely között. Johnson gondol-

³⁹ „Mert mi álmok jőnek a halálban, / Ha majd leráztuk mind e földi bajt, / Ez visszadöbrent.” *Hamlet*, III. 1., Arany János fordítása.

⁴⁰ Edmund Burke (1729–1797) óriási hatású fiatalkori esztétikai írását (*Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, 1757) követően főként politikai írásokat publikált, maga is parlamenti képviselő volt. Hazlitt mély ellenszenvvel viseltetett Burke-nek a francia forradalom ideológiáját támadó politikai eszméivel szemben, de őt tartotta minden idők legerőteljesebb angol nyelvű prózaírójának.

kodása éppen annyira eredeti, mint Addisoné, csak éppen hiányozik belőle elődje érzéke a mindennapokból vett példák iránt, annak jártassága a jellemvonások terén, és üdítő humorérzéke. Dr. Johnson stílusát az ünnepélyesség és az egyformaság különbözteti meg a legjobban minden más íróétól. Minden körmondatát ugyanabba a formába öntötték: ugyanolyan a nagyságuk és ugyanolyan a alakjuk, s ezért nem rendelkeznek a megfelelő rugalmassággal, és nem is tudnak alkalmazkodni a sokféle tárgyhöz, amelyről beszélni kíván. A mindennapi életből veszi a témáit, mégis mindegyre gólyalábon jár felettük. Nem ismeri sem a könnyedséget, sem az egyszerűséget, és amikor nagy erőfeszítésekkel megpróbál játékosan viselkedni, akkor arról Milton sorai jutnak az ember eszébe:

„ormótlan elefánt nagy buzgalommal,
hogy mulattassa őket, ruganyos
ormányát tekeri”⁴¹

Az olvasói levelek még annál is fennhéjázóbbak és nehezkesebbek, mint a saját nevében írt esszék.⁴² Az oldottabb és változatosabb stílus hiánya szerintem, miután az olvasó túljutott az újdonság által kiváltott első meglepetésen, valójában nagy kárára van a mondanivalónak. Ez az írásmód így nemcsak örömet nem nyújt, hanem még tanítani sem képes. A stílus monotonitása miatt a gondolatok is monotonnak tűnnek. Még ami igazán mehökkentő és értékes, az is belevész a kifejezésmód hiú parádézásába; amikor ugyanis azt látjuk, hogy a szerző éppolyan fáradságos munkával és éppolyan kérkedően fogalmazza meg egy mondat vagy egy értekezés legjelentéktelenebb részét is, mint a legfontosabbat, akkor belefáradunk abba, hogy lankadatlan figyelemmel különbséget tegyünk a látszat és a valóság között, és hajlamosak leszünk azt gondolni, hogy a csiricsáré és dagályos szóhasználat mögött sekélyes gondolatok rejtőznek. Így aztán szerzőnk lenyűgöző és jóslatokhoz illő stílusa alapján először többnyire azt képzeljük, hogy itt csupa mélyenszántó bölcsességgel van dolgunk, de miután bizonyos esetekben arra kell rájöttünk, hogy ez tévedés, egyszerre azt hisszük, hogy más sincs itt, mint üres közhelyek, amelyeket fecsegés és pedantéria lepleznek. De mindkét esetben tévedünk. Dr. Johnson stílusának az a nagy hibája, hogy mindent egyazon mesterséges és jelentés nélküli szintre hoz. Minden árnyalatnyi különbséget elpusztít, megsemmisíti a szavakat a dolgokkal összekötő asszociációinkat. Paradoxonok és újítások követik egymást végtelen sorban. Olyan leereszkedéssel bánik mindennapi dolgainkkal, hogy végül elszégyelljük magunkat, amiért érdeklődünk irántuk. Ami kicsi, azt elnyújtja, hogy nagynak tűnjön. „Ha apró halakról írna mesét” – mondta róla Goldsmith⁴³ – „úgy beszélne, mint a legnagyobb bálnak.” Az ő leírásában a legmindennapibb tárgyak is olyan felismerhetetlenné válnak, mint egy ismerős arc egy hatalmas festett maszk mögött. Mondatainak szerkezete, amely a saját találmánya volt, s amelyet azóta szelvében-hosszában utánoznak, egyfajta rímes prózát eredményez, amelyben az egymásnak megfelelő tagmondatok számban és hosszúságban is megegyeznek, mint a rímelő szótagok a verssorok végén. A körmondatok olyan mechanikusan, kiszámíthatóan zárulnak, mint ahogy az inga lendül: a jelentés egyensúlyban van a hangzással; minden mondat a saját gravitációs középpontja körül forog, olyan önmagában teljes egység, mint egy párvers, és min-

⁴¹ *Elveszett paradicsom*, IV. ének, Jánosy István fordítása.

⁴² A periodikák szerzői rendszeresen írtak ál-olvasói leveleket.

⁴³ Oliver Goldsmith (1730–1774) ír regény- drámaíró, költő, esszéista és kritikus. 1759-ben jelentek meg a *Bee* (Méh) című egyszerűs esszé-folyóirata számai, 1760-ban pedig a kínai utazó álarcát és szempontját alkalmazó esszéi, amelyeket 1762-ben *The Citizen of the World* (A világpolgár) címen gyűjtött össze. Hazlitt, más romantikus esszéistákhoz hasonlóan, Goldsmith közvetlenebb hangvételű, kevésbé didaktikus írásait érezte a műfaj leginkább folytatható hagyományának, s ezt szerette szembeállítani Johnson stílusával.

den bekezdés szabályos versszakot alkot.⁴⁴ Dr. Johnson az erkölcsök terén is tökéletes egyensúlyozó művész. Sosem bátorítja a reményeinket anélkül, hogy ne tenne félelmeket a mérleg másik serpenyőjébe; soha nem fogalmaz meg egyetlen igazságot sem anélkül, hogy az ellenvéleményt is mellé ne állítaná. Hol követi, hol eltér az értelem szavától, nehogy elveszzen a tévedés kiútalan labirintusában. Nem bízik sem magában, sem embertársaiban. Nem mer a dolgokról kialakuló közvetlen benyomásaira hagyatkozni, mert fél, hogy veszélybe sodorná vele a méltóságát, és végképp nem mer benyomásaiból végső következtetéseket levonni, mert fél, hogy veszélybe kerülnének az előítéletei. A bátortalansága nem tudatlanságból fakad, hanem beteges szorongásból. „Bejárja az egész kört, de mégis otthon marad.”⁴⁵ Sem a vélekedéseink, sem a gondolkodásmódunk nem jutnak előbbre az írásai által. Az elismert tekintélyek és a hagyományos dogmák hatókörén kívül minden pusztán kértely, minden formátlan és rendezetlen. A képzeletben, úgy tűnik, az előítéletek uralmát erősíti, és gyengíti, sőt megsemmisíti az ész fennhatóságát. A hit és a hatalom sziklája körül, amelynek a szélén nyugtalan álmát alussza bekötött szemmel, a bizonytalan és veszedelmes vélekedések hullámai és hajjai morajlanak és csapkodnak örökké. A *Rasselas*-nál⁴⁶ melankolikussabb és bénítóbb erejű erkölcsi spekulációval soha senki nem állt még elő. Johnson kételkedett a saját elméje képességeiben, és nem hitt a szemének sem; csakis az érzéseiben és a félelmeiben bízott. Táplálta a boszorkányokban való hitet, hogy ezzel is a vallássósságot őrizze. Durván nyilatkozott Miltonról, és védelmébe vette Laudert,⁴⁷ mert Johnson – honfitársai iránti ellenszenve ellenére – így akarta megerősíteni az egyház és az állam fennálló rendjének biztonságát.⁴⁸ Ez sem az érzéseire, sem a logikájára nem vet jó fényt.

A tehetségéről és a jelleméről a legdicsebb krónikát Boswell életrajzában olvashatjuk.⁴⁹ Johnson kiválóbb ember volt, mint amilyen szerző. Amikor félretette a tollat, amelyet csak tehernek érzett, nem csak tanult és gondolkodó, hanem éles eszű, szellemes, jó humorú, természetes és őszinte ember lett belőle; szívélyes és elszánt, derék fickó és „pompás öregember.”⁵⁰ Több eszes visszavágást, bölcs megjegyzést és éles kirohanást olvashatunk Boswelltől, aki „minden szavát leltárba vette”,⁵¹ mint amennyit bármely más híres emberről feljegyeztek. Életteli és drámaian játékos társalgási stílusa éles ellentétben áll írott műveivel. Természettől adott képességei és leplezetlen véleménye a közvetlen társalgásban mutatkoztak meg. Nyilvánosság előtt pusztán a párbajtőr formagyakorlatait mutatta be, privát körben azonban előhúzta a vita kardját, és az „jégben edzett toledói penge”⁵² volt. Az erős ellenállás felébresztette természetes tunyaságából és a neveltetésének köszönhető fé-

⁴⁴ Meg kell említeni, hogy Hazlitt több költő kortársa már évekkel korábban elvetette a párverset, a klasszicista költészet reprezentatív formáját.

⁴⁵ Hazlitt William Cowper *The Task* (A feladat) című 1784-ben írt költeményének egy sorát alkalmazza Johnsonra (az idézet némiképp pontatlan). Eredetiben: fancy, like the finger of a clock / Runs the great circuit, and is still at home”, vagyis „a képzelet, mint a mutató az órán / bejárja a nagy kört, de mindvégig otthon van.”

⁴⁶ Johnson egyetlen regénye, 1759-ben jelent meg.

⁴⁷ William Lauder (†1759) irodalmi hamisítása nyomán híresült el: két 17. századi, latin nyelven író költő műveibe *Az elveszett paradicsom* fordításából csempészett bele részleteket.

⁴⁸ Johnson valóban ellenszenven nyilatkozott a Cromwell-féle puritán forradalmat támogató republikánus Milton nézeteiről.

⁴⁹ James Boswell (1740–1795) skót jogász, Johnson körének a tagja, az angol kultúra Eckermannja. Johnson-biográfiája, élete főműve 1791-ben jelent meg. A tizennyolcadik századi angol irodalom klasszikusaként és minden idők egyik legnagyobb szerűbb életrajzáként tartják számon.

⁵⁰ Robert Burns: *Rob Morris*, Áprily Lajos fordítása.

⁵¹ Ben Jonson: *Alkimista*, III. 2

⁵² *Othello*, V. 2., Kardos László fordítása.

lénkségből; ökölcsapással válaszolt minden ökölcsapásra, és akár érvek, akár élcek ütköztek, egyetlen kihívójának sem volt sok büszkélkednivalója az összecsapás után. Úgy tűnik, egyedül Burke-ben talált méltó ellenfelére, bár Boswell megbocsáthatatlan bűnt követett el azzal, hogy szándékosan nem írta le azokat a párbajokat, amelyben összemérték az erejüket és az ügyességüket. Goldsmith azt kérdezte, hogy Burke-hez hasonlóan „ő is úgy rátekerekedik-e egy kérdésre, mint a kigyó?” És a betegségtől elgyengülten Johnson maga mondta, hogy „ha itt lenne az a Burke, most biztosan megsemmisítené.” Szembeötlő, hogy Johnson társalgási stílusa éppen annyira nyers, egyenes és őszinte volt, mint amennyire körülményesek és nyakatekertek kidolgozott írásművei. Például, amikor hajnali háromkor bekopogott hozzá Topham Beauclerk és Langton,⁵³ ő egy piszkavassal a kezében nyitott ajtót, de amikor meglátta őket, felkiáltott: „Maguk azok, fiúk? Akkor mászkálok magukkal egyet.” Aztán pedig megrója Langtont, aki egyébként nyámnilya figura volt a kor irodalmi életéből, amiért „mindenféle esze-nincs lányokkal” kellett tölteniük az időt. Szép kis szavak a nagy moralista és szótáríró szájából! A jótettei sem voltak ritkábbak, mint a jó mondásai. Milyen szeretetre méltóak voltak az otthoni szokásai, milyen kedves volt a szolgálival, és mennyire készségesen segített mindig a barátainak. Mennyi erős teát ivott, hogy azzal űzze el a bánatos gondolatait.⁵⁴ Hány műbe kezdett vonakodva, hogy aztán határozatlanul félretegye őket. Mennyire becsületesen elismerte saját gyengeségeit, és milyen elnéző volt másokéval szemben. Amikor Boswell-lel utazott, ezekkel a szavakkal dőlt hátra: „hát én, azt hiszem, igazán jó kedélyű egy fickó vagyok”, pedig rajta kívül senki sem gondolta így. De nem volt igazuk. Hogy milyen okból hagyta faképnél Garricket⁵⁵ és a színésznőit. Hogy Wilkessel⁵⁶ ebédelt, és kedves volt Goldsmithhez. Ahogy a térdére ültette az ifjú hölgyeket a Püspöksüveghez címzett fogadóban, és úgy látta el őket jó tanáccsal; magyarázat nélkül azt hihetné az ember, hogy magát Falstaffot látja. És végül a legnemesebb tette: hogy a hátán vitte a betegség és a kicsapongó életmód szerencsétlen áldozatát végig a Fleet Streeten⁵⁷ (e tettel megvalósította az irgalmas samaritánus példázatát). Mindezek az esetek, és még rengeteg másik, kedvessé teszik Johnst az olvasók előtt, és múlhatatlan megbecsülést nyerne neki. Voltak ugyan hibái, de azokat vele együtt eltemették. Bizonyos kérdésekben előítéletes volt és türelmetlen, de éppen eleget szenvedett amiatt, hogy az elméje állandóan nekiütközött ezeknek a korlátoknak. Mert ha igaz is, hogy az értelem szabad működése nem tesz boldoggá, még sincs bölcs ember, aki boldog volna nélküle. Az ő előítéletei nem az éppen hatalmon lévőköt szolgálták szívtelen, álszent módon: a lényé mélyében gyökereztek, s csakis az életével és a reményeivel együtt lehetett volna kitépni őket. Régi megszokásból úgy érezte, ezek nélkül elveszne a lelki egyensúlya, akárcsak az emberiség békéje. Nem gyűlölöm őt értük, inkább szeretem. A saját lelkiismerete előtt kellett elszámolnia velük, a megítélésüket pedig rá kell bízni arra a magasabb bíróságra, „hol rémség és reménység közt lesik mindmegannyian a Feltámadást.”⁵⁸ Egyszóval nem sok bölcsőbb vagy jobb ember maradt utána.

⁵³ Topham Beauclerk és Bennet Langton: Johnson barátai, akik ennek a ténynek, és persze Boswellnek köszönhetik halhatatlanságukat.

⁵⁴ Hazlitt maga is híresen nagy teaivó volt.

⁵⁵ David Garrick (1717–1779), korának legünnepeltebb férfi színésze, drámaíró. Johnson tanítványa volt.

⁵⁶ John Wilkes (1727–1797) reformpárti politikus, radikális újságíró és botrányhős. Ezek a példák Johnson toleranciáját és emberségességét bizonyítják. Goldsmith például örökké el volt adósodva, és betegesen függött a szerencsejátékoktól.

⁵⁷ Boswell följegyzi, hogy Johnson egy napon „a bűn, a szegénység és a betegség mélységeibe zuhan” nőt talált halálosan kimerült állapotban az utcán. Saját hátán vitte el a házába (mit sem törődve azzal, hogy a kor értékrendje szerint ez botrány), és ott tartotta, amíg fel nem gyógyult.

⁵⁸ Thomas Gray: *Elégia egy falusi temetőben*, utolsó két sor, Jékely Zoltán fordítása.

Utánzóinak hordája a maguk összehasonlíthatatlanul gyengébb teljesítményével világitott rá az ő nagyságára. Azokat a periodikus esszéistákat, akik a *Rambler* után léptek föl, ma – megérdemelten – nem sokan olvassák. Hawksworth *Adventurerje* lapos és szellemtelen; majomként utánozza Johnson stílusának minden gyengéjét, és ezért semmivel sem kárpótol minket. Tökéletesen semmitmondó mondatok követik egymást, amelyeknek a második felét mindig el lehetne hagyni. A *World* és a *Connoisseur* ennél azért jobbak, sőt az utóbbiban még egy valóban ötletesen megrajzolt figurát is fölfedezhetünk: azt a gyengélkedő férfit, aki mindenkit az egészségi állapota szerint ítél meg, s így mélyen meghajlik egy erős, ép és napbarnított koldus előtt, de hátat fordít a beteges lordnak.

Goldsmith *Citizen of the Worldje* (Világpolgár), mint a szerző minden más műve, magán hordja a szerző szellemének a lenyomatát. Nem is próbál „nem-érdemelt méltóságot viselni.”⁵⁹ Élesebb szemű, eredetibb, természetesebb és festőibb stílusban alkot, mint Johnson. Ezt a művét a *Perzsa levelekről* mintáztá, és sikerült egészen eltávolított, és némi-képp zavarba ejtő módon ábrázolnia a dolgokat, azáltal, hogy a külföldi előítéleteket szembeállítja a sajátjainkkal, s így megfosztja a dolgokat a megszokottság álcájától. Hogy sikerül-e előcsalogatnia az igazságot azáltal, hogy az egymással ellentétes ostobaságokat szembeállítja egymással, azt nem tudom; de be kell vallanom, hogy az én egyszerű felfogásom számára túlságosan is kétértelmű és kacskaringós eljárásról van szó, hogysem nagy örömet lelhetnék benne. Ha könnyed nyári olvasmánynak tekintem, akkor úgy járok, mint aki egy szép kertben sétál, amely azonban tele van csapdákkal és vermekkel. Goldsmith módszere szükségszerűen számos paradoxont eredményez, és az esszéiben több igen bátor megfogalmazás található, amelyek miatt egy kevésbé elismert szerző kegyetlen cenzúrázásnak lenne kitéve. A kínai filozófus egy helyen például igencsak elővigyázatlanul így kiált föl: „minden vallásban a boncok és a papok tartják életben a babonasságot és az ámtítást; minden megújulás a laikusok köréből indul ki.” Goldsmith a gyakorlatban mégis buzgó hívő volt, és így büntetlenül dobálózhatott ilyesfajta kirívó elképzelésekkel. Élesen különbözik e tekintetben Addisontól, aki ha valamilyen tekintélyt megtámadott, akkor mindig ügyelt rá, hogy a józan ész az ő oldalán álljon, és soha nem kockáztatta volna meg, hogy olyasmit mondjon, ami mások érzéseire nézve sértő lehet, vagy amit egyedül az ő megfontolásai támasztanak alá. Van egy másik buktatója is annak, ha valaki egzotikus szereplőt, illetve hangütést választ, ugyanis mély szakadék tántorg az között a tudásmennyiség között, amelyet az adott figurának ideje lett volna elsajátítani, és aközött, amelyet a szerzőnek szükségszerűen közölnie kell. Így aztán a kínai utazó alig három napot tölt Angliában, s máris kiismerte a királyság mindhárom országát, és úgy is írja le őket kantoni barátja számára, hogy mindhárom főváros folyóirataiból idéz részleteket. A skót nemzetet például így gúnyolja: „Edinburgh: Bizton állíthatjuk, hogy Sanders McGregor, akit nemrégiben végeztek ki lőtölvajlásért, nem Skóciában született, hanem Carrickfergus városában.”⁶⁰ Ez persze szellemes, de mégis milyen ösztönnel szimatolhatta ki mindezt a mi kínai filozófusunk? Viszont Addison óta nem volt olyan nagyszerű komikus jellemvázlatunk, mint amilyen Beau Tibbs figurája ugyanott: cicomás öltözködése, hiúsága és szegénysége utolérhetetlen.

A *Loungert* és a *Mirrort*⁶¹ kell még említenem, amelynek a szerzőjét tisztelői olyan érzekény írónak állítják be, mint Sterne-t, és olyan jó humorúnak, mint Addison. Ebbe a

⁵⁹ *Velencei kalmár*, II. 9., Vas István fordítása.

⁶⁰ Vagyis – skótos hangzású neve ellenére – egy észak-ír városban. Rendkívül erős skót-ellenes előítéletek voltak jelen Angliában.

⁶¹ Henry McKenzie (1745–1831) skót szentimentális regény- és drámaíró, költő valamint esszéista Edinburghban kiadott folyóiratai. A *Mirror* (Tükör) 1779–80-ban jelent meg, a *Lounger* (Naplopó) 1785–87-ben.

kérdésbe nem megyek bele, de annyit tudok, hogy La Roche története nem ugyanaz, mint La Fevre-é, és századannyira sem jó.⁶² Hogy ezt a szerző iránti előítéletből mondom-e? Nem: egyszerűen olvastam a regényeit. A *Man of the World*-öt gyengébbnek tartom több másik művénél; de itt már nem részletezhetem a *Julia de Roubigné* festői és romantikus szépségeit sem, pedig a mű a *Rosamond Gray*⁶³ szerzőjének egyik korai kedvence volt. A *Man of Feeling*-ről (Érző ember) hálás emlékezettel beszélnék, és az érzékeny, határozatlan és különös Harley-t sem tudom elfelejteni, no meg Miss Walton magányos figuráját sem, amely homályosan és éterien úszik a horizonton, ifjú szerelmének képzeletében – s ez mennyivel, de mennyivel jobb az élet minden valóságánál!

GÁRDOS BÁLINT fordítása

⁶² La Roche Mackenzie *Man of the World* (Világfi) című regényének a hőse, Le Fevre pedig Sterne *Érzékeny utazásában* szerepel.

⁶³ Charles Lamb korai regénye, a szentimentális regényirodalom szép, megkésett példája. Talán jelzésértékűnek tekinthetjük, hogy az esszé történetét áttekintő előadás végén Hazlitt szükségesnek érzi, hogy elhelyezzen egy utalást Lamb-re.

A TÁRSALGÁS VÁLTOZÓ MŰVÉSZETE

Az esszé műfajának átalakulása az angol romantikában¹

A huszadik század elején egy cambridge-i irodalomtörténész, Arthur Tilley – ma már egészen meghökkentő határozottsággal – kijelentette, hogy az angol nyelvű, személyes hangvétellű esszé 1820 decemberében vált nagykorúvá.² Ha hiszünk benne, hogy az irodalomtörténeti átalakulások ilyen precizitással datálhatóak, ha nem, annyi bizonyos, hogy ezekben az években hallatlanul gazdag és páratlan színvonalú esszéirodalom születik Angliában. Ami azt is jelenti, hogy a romantikát nem lehet pusztán líratörténeti fordulópontként leírni: ugyanezekben az években izgalmas kísérletek zajlanak a prózában is. Az alábbiakban a 19. század első éveiben fellépő esszéistagenerációnak az őket megelőző korszak szerzőihez való viszonyát, s a kritikai megjegyzéseiből kiolvasható szemléleti, mentalitásbeli átalakulást kívánom értelmezni.

A tizenharmadik és tizenkilencedik század fordulójára bizonyos mértékig megszilárdultak az esszé műfaji konvenciói és kánonja, s egyre komolyabb kritikai érdeklődés irányult az így kirajzolódó tradíciókra. A brit esszéirodalom antologizálása már az 1780-as években megkezdődött,³ de a legfontosabb ilyen vállalkozás 1803-ban indult, Joseph Johnson, a liberális folyóirat- és könyvkiadó műhelyében, amely a kor disszenter (vagyis az anglikán egyházon kívül elhelyezkedő protestáns) szellemi életének a központja volt. Johnson köréhez a kor brit gondolkodóinak és művészeinek legjava tartozott.⁴ Voltaire-től Winckelmannig a tizenharmadik századi európai filozófia és tudomány számos kiemelkedően fontos alapműve itt jelent meg angolul. Az Edmund Burke által a francia forradalom szellemisége ellen indított támadásra adott legszínvonalasabb radikális válaszok – például Mary Wollstonecraft, Joseph Priestley, Thomas Paine írásainak – publikálására is csupán itt nyílt lehetőség. A korszak legnagyobb művészei közül Henry Fuseli, a Svájcban áttelepült festő és William Blake illusztrált több Johnsonnál megjelent kötetet. Blake ugyanitt jelentette meg *A francia forradalom* című művét 1791-ben. 1793-ban itt jelenik meg a pályakezdő William Wordsworth két kötete is, 1798-ban pedig Samuel Taylor Coleridge verseskönete következik. A forradalmi ideológia terjedésétől rettegő hatalom nem nézte jó szemmel Johnson működését, és 1799-ben hat hónapra börtönbe zárták az ekkor 61 éves kiadót, aki megtört, beteg emberként szabadult. Bár sem a disszenter körhöz, sem a kiadói tevékenységhez nem lett hűtlen, a számára hátralévő szűk évtizedben már nem vállalt igazán kockázatos publikációkat.

¹ A tanulmány a 71770 és a 79197 számú OTKA pályázatok keretében készült, Péter Ágnes és Kállay Géza szakmai irányítása alatt. Mindkettejüknek, valamint Vince Máténak köszönettel tartozom a segítségükért.

² Arthur Tilley: „Introduction”, in: uő. (szerk.): *Cowley's Essays*, CUP, Cambridge, 1938 [1922]. xxvi–xxvii.

³ Paul J. Korshin: „Johnson, the essay, and *The Rambler*”, in: *The Cambridge Companion to Samuel Johnson*, Greg Clingham (szerk.), CUP, Cambridge, 1997. 53.

⁴ A Johnsonra vonatkozó adatok a standard életrajzból származnak. Gerald P. Tyson: *Joseph Johnson: A Liberal Publisher*, U of Iowa P., Iowa City, 1979. Magyar nyelven Péter Ágnes értelmezte részletesen a kiadó szerepét a romantika kialakulásában. Ld. uő.: „Mi az angol romantika?”, in: uő. (vál. és szerk.): *Angol romantika: esszék, naplók, levelek*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2003. 7.

Ekkortájt merülhetett föl az elmúlt közel száz év hatalmas brit esszéahagyományát integráló óriási gyűjtemény kiadásának gondolata, amely végül 1803 és 1808 között jelent meg 45 kötetben. Alexander Chalmers,⁵ a kiváló skót újságíró, szerkesztő, kiadó és filológus lett az óriási sorozat szerkesztője; ő írta az életrajzi és történeti bevezetőket, és ő állította össze a mutatót is. Chalmers az 1788-tól Johnson által megjelentetett *The Analytical Review* című nagy jelentőségű tudományos folyóirat szerzőjeként kerülhetett kapcsolatba a kiadóval. Addigra valószínűleg jelentős elismertséget szerzett magának azáltal, hogy 1798-ban a *General Biographical Dictionary* új kiadását jelentette meg, amelyhez 4000-nél is több életrajzot írt. Az esszéisták után a Chaucer és Cowper közti angol költészeti hagyományokból szerkesztett egy óriáskiadást, amelynek köteteihez szintén ő írta az életrajzi bevezetőket (Samuel Johnson nagy tekintélyű vállalkozását folytatta ezzel). Munkáját dicséri, hogy a kevésbé ismert esszéisták és költők tekintetében máig az ő kiadásai számítanak a mértékadó szövegeknek.

A kiadás körülményei, színvonala és pusztá méretei is tiszteletet parancsoltak (amelyet ráadásul más hasonló gyűjtemények követtek), s így jó alkalmat kínált arra, hogy az olvasók számot vessenek az angol nyelvű esszé addigi hagyományaival, akár kritikus szemmel is. A 19. század eleji közönség már határozott különbséget látott a folyóiratok átlagtermése és annak a négy szerzőnek e műfajban létrehozott szövegei között, akiknek a munkásságát azóta is kiemelt helyen tárgyalja az irodalomtörténet. Joseph Addison, Richard Steele, Samuel Johnson és Oliver Goldsmith írásairól van szó. Az új esszéistageneráció az ő példáikon keresztül határozta meg, hogy mit kívánnak továbbvinni, és min kívánnak változtatni.

Mint oly gyakran, ezúttal is Leigh Hunt járt elől az egyszerre oly érdekesnek tűnő probléma megfogalmazásában. Hunt költőként, politikai újságíróként és színikritikusként indult. 1808-ban jelenteti meg bátyjával, Johnnal az *Examiner*-t, az ezt követő évek talán legfontosabb liberális, reformpárti hetilapját; a számára legmegfelelőbb esszéisztikus hangütést az 1810-es évek végére találja meg. Dicsérődi mindig kiemelik már-már kísértetiesen pontos minőségérzékét (valószínűleg elsőként ismerte föl Keats és Shelley tehetségét), kritikusai ellenben az alapos elemzéshez szükséges elmélyültséget hiányolják az írásaiból. 1808. január 10-én, az *Examiner* második számában írást tett közzé „A folyóirat-esszékről” címmel, amelyet lehetetlen nem (részben legalábbis) önmeghatározásként olvasni. Így kezdi a cikket:

„A folyóirat-esszé szerzője véleményem szerint olyan író, aki kivételesen bensőséges kapcsolatban áll az olvasókkal. Nem egy kvartó királyi méltóságával állít be közéjük, és nem toppant be vidáman egy csinos duodecimó – e jól öltözött aranyifjú – képében; a vele való ismeretségünk gyakran mégis tartósabb, hiszen fokozatosan alakul ki, és közben számtalan témával kapcsolatban megismerhetjük a szerző véleményét. Ha nem találjuk megnyerőnek, akkor egyszerűen nem társalgunk vele többet; egy könyv szerzője ellenben örökre a nyakunkon marad; ha csak mulandó örömet lelünk benne, akkor is mindvégig ott alszik majd a könyvespolcunkon. Egy esszésorozat valamely darabjától azonban számtalan kellemes módon megszabadulhatunk. Segítője lehet töprengéseinknek, ha azzal gyűjtünk pipára; megtámogathatja a gyertyánkat, lányunk vagy nővérünk hajfűrtjeit gondörítheti vele, s végül, ha nem vagyunk elég gazdagok ahhoz, hogy saját szamovárunk vagy konyharuhánk legyen, akkor rengeteg mosószappant megspórolhatunk, ha a teáskannánk fülére tekerjük. Ezek pedig komoly előnyök.”⁶

⁵ A Chalmersre vonatkozó adatokat a *Dictionary of National Biography* (OUP, Oxford, 2004) Bonnie Ferrerótól származó szócikkből vettem át.

⁶ Lawrence Huston Houtchens és Carolyn Washburn Houtchens (szerk.): *Leigh Hunt's Literary Criticism*, Columbia UP, New York és OUP, London, 1956. 77.

Leigh Hunt játékos leírásában a romantikus esszéisztika néhány alapelve bújik meg. A esszéisták mindvégig folyamatosan reflektálni kénytelenek a 18. század elején kialakult új médiumra. A „periodical essay” kifejezés (amit folyóirat-esszéként próbáltam meg visszaadni) azért fordítható nehezen, mert voltaképpen nem folyóiratokra vonatkozik. Ezek az írások egyetlen nagyméretű lapon jelentek meg: egy szám egy esszéből (és hirdetésekéből) állt. Hunt korára az esszék fokozatosan beépültek a maihoz hasonlóbb heti- és havilapokba.⁷ Fontos kiemelni, hogy Hunt társalgásként határozza meg szerző és olvasó viszonyát. A kellemes társalgás alapelve, hogy sem túlságosan méltóságteljes fellépéssel nem szabad lefegyverezni, megrémíteni az olvasót, sem túlon túl csillogó stílussal elvakítani. Az esszé poétikája szempontjából a barátok közötti oldott hangvételű, egyenlőségben alapuló társalgás lesz a mintaadó.

Az öltözködésre vonatkozó utalás távolról Montaigne híres meztelenség-metaforáját idézheti („ha olyan népek fiaként élhetnék, akik – mondják – ma is az ősi természeti törvények édes szabadságát élvezik, megvallom, a legszívesebben tetőtől talpig pucéran mutatkoznék előttem.”)⁸ William Hazlitt is, Montaigne nagy tisztelője, az öltözködés metaforáját használta az *Examiner*-ben a Leigh Hunttal együtt írt *Kerekasztal* című rovatban 1815-ben. Szerinte „a modern kor személyes hangvételű szerzői” „beinvitálják az olvasót a függöny mögé, aki ott leülhet a köpenyes-papucsos íróval.”⁹ Hazlitt egyébként portréfestőként, majd filozófusként indult (első két könyve Johnsonnál jelent meg, 1805-ben és 1806-ban), később politikai író lett, irodalom-, színház- és műkritikus, no meg esszéista.

Az esszé elmélete számára mindig is alapvető problémának bizonyult, hogy maga a műfaj nem kedveli a definiálással szükségszerűen együtt járó elhatárolásokat. Már az ifjú Lukács György is hangsúlyozta, hogy az esszé „primitív, differenciálatlan közösségben” áll „a tudománnyal, az erkölccsel, a vallással.”¹⁰ Adorno – Lukácsot továbbgondolva és kritizálva – az esszé „gyermeki kedélyéről” beszél, amely miatt a műfaj „nem tűri, hogy feladatát előírják.”¹¹ „[A]z esszének nincs egyetlen üdvöztető megközelítése” írta a közel-múltban Adorno kapcsán Bacsó Béla.¹² S Poszler György szép megfogalmazásában „az esszének, a kísérletnek, a művészi igényű értekező prózának nincs Műzsája.”¹³ Bár minden általam ismert tanulmány felismeri annak fontosságát, hogy Lukács – Babits Mihály szavaival – „műformát lát a kísérletben [...] a költészettel egyenrangú nagy műformát”,¹⁴ a fenti megfogalmazások szinte mindegyikében felbukkanó negatív elem figyelmeztet, hogy milyen óvatosnak kell lenni az esszére jellemző megkülönböztető jegyek kiválasztásánál.

⁷ Erről magyarul lásd Kabdebó Tamás: „Az angol esszé – kiveszőfélben?”, *Új Látóhatár*, 1978. X. 216–7.

⁸ Michel Eyquem de Montaigne: *Esszék* (Első könyv, „Az olvasóhoz”), Csordás Gábor (ford.), Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001. 15.

⁹ P. P. Howe (szerk.): *The Complete Works of William Hazlitt*, J. M. Dent, London, 1930–34. 21 kötet. iv. 7.

¹⁰ Lukács György: „Levél a ‘kísérlet’-ről”, in: uő.: *Ifjúkori művek (1902–1918)*, Tímár Árpád (szerk.), Magvető, Budapest, 1977. 318.

¹¹ Theodor W. Adorno: „Az esszé mint forma”, Hegyessy Mária (ford.), in: uő.: *A művészet és a művészetek. Irodalmi és zenei tanulmányok*, Zoltai Dénes (vál. és szerk.), Helikon Kiadó, Budapest, 1998. 29–30.

¹² Bacsó Béla: „Szabaddá válni a gondolatot fogva tartó gondolatoktól: Theodor W. Adorno az esszéről”, *Élet és Irodalom*, 2008. 4. 25.

¹³ Poszler György: „A Tizedik Műzsa? Kísérlet a kísérletről”, *Korunk*, 2000. XI/2. 53.

¹⁴ Babits Mihály: „A lélek és a formák”, in: uő.: *Esszék, tanulmányok*, Belia György (szerk.), Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1978. 2 kötet., i. 157.

Az angol romantika esszéistái is ragaszkodtak az esszé körülírhatatlanságából fakadó szabadsághoz. Hazlitt 1818/19 telén „A folyóirat-esszék íróiról” címmel megtartott előadásában nagy hangsúlyt fektet erre a kérdésre. Véleménye szerint a műfaj „lényege abban áll, hogy az elme tehetségeit és forrásait az emberi ügyeknek arra a vegyes halmazára alkalmazzunk, amelyet nem fed le egyetlen művészet, tudomány vagy mesterség sem, a szerzőnek mégis tudomása van róla, és amely ’közelről érinti az emberek ténykedését és érzéseit.”¹⁵ Minthogy az esszének sem jellegzetes tárgya, sem a módszere nem rögzíthető ennél közelebből, az esszéisták a „hangütés”, az olvasóval elképzelt kapcsolat típusa szerint határozzák meg a műfajukat. A fenti idézetekben Hunt és Hazlitt is az olvasóval létesített párbeszéd intim, baráti jellegét hangsúlyozza. Charles Lamb, a harmadik szerző, akire az alábbiakban hivatkozni fogok, egy 1822. december 7-én kelt levelében azt írja John Taylornek, a kiadójának, hogy „az esszék nem igényelnek előszót: másból sem állnak, mint előszóból. Egy előszó arra van, hogy elbeszélgessen az olvasóval; az esszék mást se tesznek.”¹⁶ Lamb, bár költőként kezdte pályáját, igazán maradandót az Elia álnév alatt az 1820-as években publikált esszéivel alkotott — no meg a híres *Shakespeare-mesék* társszerzőjeként.

A társalgás az olvasóval mint formai és morális-politikai probléma a 18. század elején lesz központi jelentőségű, mind a fent említett esszéesorozatokban, mind a születőben lévő társalgási filozófiában. Lord Shaftesbury, az utóbbi jeles képviselője, *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról* (1709) című művében amellett érvel, hogy „[a] kölcsönösség a beszélgetés természetes alaptörvénye”, s [a] „szabad eszmecsere igazi közelharc.”¹⁷ „A tanító ellentmondást nem tűrő és emelkedett hangneme félelemmel vegyes tiszteletet parancsol: ez kétségkívül pompás eszköz arra, hogy lefegyverezze, és biztonságos távolságban tartsa az értelmet. Ezzel szemben a másik modor a lehető legbecsületesebb küzdelemre szólít fel, s hagyja, hogy az ellenfél minden erejét latba vetve, egyenlő feltételekkel harcoljon.”¹⁸ A *Sensus communis* magyar fordításához írt kísérőtanulmányában Szécsényi Endre kiemeli, hogy „a vallási, erkölcsi, ’esztétikai’ és politikai tartalmú csevegés, a csiszolt filozófiai konverzáció ekkoriban folyóiratokban megjelenő és egyre szélesebb közönséget elérő műfaja – az esszé.” Shaftesbury Szécsényi szerint a „formális értekező prózát” és a „prédikációk merev retorikusságát” is elutasítja, „[u]gyanis a kommunikáció nem dialogikus, nem interaktív módjai alkalmatlanok a hallgatóság valódi morális meggyőzésére.”¹⁹

Azok a monologikus tanítások, amelyekről Shaftesbury elkülöníteni igyekszik a saját filozófiai stílusát, hol a prédikatori szószék, hol a tanári katedra magasából szólnak a hallgatóikhoz. Autoritásukat nem az egymásnak feszülő érvek és ellenérvek „közelharcában” kivívott diadalnak, hanem egy ahhoz képest külsődleges, azt megelőző intézményes pozíciónak köszönhetik. Radnóti Sándor szavaival „[a] társasági műveltség-eszménynek, amely a XVIII. században kezdett el radikálisan, ha nem is demokratizálódni, de elválni a születési előjogoktól, már a XVI. századtól kezdve kialakult a skolasztikus egyetemi és kolostori tudománnyal szembeállított műfaja – a filozófiai és irodalmi esszé.”²⁰ Már Montaigne Esszéiben több kirohanást olvashatunk a didaktikus hangnemmel szem-

¹⁵ Howe (szerk.): vi. 91. Hazlitt itt Francis Baconnek az *Esszék*hez írt dedikációjából idéz.

¹⁶ E. V. Lucas (szerk.): *The Works of Charles and Mary Lamb*, Methuen, London, 1903–5., 7 kötet. vii. 585.

¹⁷ Lord Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper): *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról* (Levél egy barátjához), Harkányi András (ford.), Atlantisz, Budapest, 2008. 17.

¹⁸ Shaftesbury, 20.

¹⁹ Szécsényi Endre: „Egy derűs rajongó”, in: Lord Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper): *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról* (Levél egy barátjához), id. kiad., 165.

²⁰ Radnóti Sándor: „Néhány megjegyzés a képzőművészeti esszéről”, *Alföld*, 2002. LIII/2. 102.

ben („Je n’enseigne point, je raconte.” – Egyáltalán nem tanítok: mesélek.),²¹ ám a romantikus esszéisták szempontjából nyilvánvalóan fontosabb a tizennyolcadik századi hagyomány, s az „irodalom köztársaságát” (*republic of letters*) rendkívüli becsben tartó szerzők gyanakodva figyelték, hogy elődeik írásaiban bizony elő-előbukkant a különböző „előjogokat” követelő szellem.

Leigh Hunt például úgy vélte, hogy „az irodalom köztársasága igencsak jakobinus egy ország.”²² Hazlitt pedig „Az irodalmi arisztokratizmusról” című esszéjében fejtette ki, hogy szükség van olyan helyre, ahol a szabad vélemények egyenlő felekként ütközhetnek egymással.

„Minden valódi felsőbbrendűség egyenlőséget előfeltételez, és minden haladás az eszmék szabad párbeszédéből és összehasonlításából fakad. A királyoknak és a nemeseknek ezért nincs sok hasznuk a társaságból – ahol az egyik oldalon a megálázkodás, a másikon pedig a leereszkedés uralkodik. Az elmék ütközéséből szikrázik föl az igazság, ahogy az acél fakaszt tüzet a kovaköböl.”²³

Charles Lamb, akit a három esszéista közül a legkevésbé foglalkoztattak politikai kérdések, szorosan irodalmi kontextusban fogalmazta meg szerző és olvasó egyenlőségének elvét. Egy 1801-ben kelt levelében finoman megrója William Wordsworthöt, amiért annak egyik versében „túlságosan direkt az erkölcsi mondanivaló, és túlságosan emlékeztet egy előadásra.” Arra figyelmezteti a költőt, hogy a legnagyobb irodalmi művekben „szerző és olvasó között hallgatólagos megállapodás áll fenn: elmondok egy történetet, és feltételezem, hogy te azt meg fogod érteni.”²⁴

A romantikus esszéisták két szerzőpár összehasonlításán keresztül fogalmazták meg saját értékrendjüket. Az összehasonlításokban nagy szerep jut a szerző és olvasó közti viszony természetének. Joseph Addison (1672–1719) esszéista, drámaíró, költő és whig diplomata, a tizennyolcadik század eleji „augustusi” kor klasszicizmusának igen fontos alakja. Sir Richard Steele (1672–1729) ír származású komédiaíró és esszéista. Sokáig jó barátságban és közeli együttműködésben álltak, ebből születtek 1709 és 1713 között híres folyóirataik, a *Spectator* (Szemlélő), a *Tatler* (Csevegő) és a *Guardian* (Őr). Samuel Johnson (1709–1784) talán a legmeghatározóbb figura a tizennyolcadik század második felének brit irodalmi életében. Kritikus, szótárszerkesztő, esszéista, költő, dráma- és regényíró. *Rambler* (Kószáló), *Adventurer* (Kalandozó) és *Idler* (Tétlenkedő) címen publikált folyóirat-esszéket az 1750-es években. Johnson legendás Klubjához tartozott Oliver Goldsmith is (1730–1774), az ír regény- és drámaíró, költő, esszéista és kritikus. 1759-ben jelentek meg a *Bee* (Méh) című egyszerzős esszesorozata számai, 1760-ban pedig a kínai utazó álarcát és szempontját alkalmazó írásai, amelyeket 1762-ben *The Citizen of the World* (A világpolgár) címen gyűjtött össze.

²¹ Ez a híres mondat, ha jól látom, kimaradt a magyar kiadásból. Michel Eyquem de Montaigne: „A megbánásról”, in: uő: *Esszék. Harmadik könyv*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2003. Csordás Gábor fordítása, 25. o. Az általam használt francia kiadásban, Montaigne: *Les Essais*, Gallimard, 2007., ez a mondat a 846. oldalon megtalálható.

²² Leigh Hunt: *The Indicator and The Companion; a Miscellany for the Fields and the Fire-side*, Henry Colburn, London, 1834. ii. 42.

²³ Howe, viii. 205.

²⁴ Edwin W. Marrs, Jr. (szerk.): *The Letters of Charles and Mary Anne Lamb*, Cornell UP, Ithaca és London, 1975–8. 3 kötet., i. 266. Vö. Jane Aaron: *A Double Singleness: Gender and the Writings of Charles and Mary Lamb*, Clarendon Press, Oxford, 1991. 142–4.

Addison híres leírása a *Spectator* funkciójáról pontosan tükrözi a 18. századi esszéista által elfoglalt igen bizonytalan helyzetet. „Szókratészről mondták: ő hozta le a filozófiát a mennyekből, hogy az emberek között leljen otthonra, én pedig arra törekszem, hogy azt mondják majd rólam: én hoztam elő a filozófiát a magányos dolgozószobákból és a könyvtárakból, az iskolákból és a kollégiumokból, hogy a klubokban és a társaságokban időzzön, a teázó asztalok mellett és a kávéházakban.”²⁵ *Spectator* úr (az esszék fiktív beszélője) mindvégig ambivalens helyzetben jelenik meg: bár része annak a nyitott társasági életnek, amely a tea- és kávéházakban zajlik, de szinte a tudós szerzetesi magányából lép be a klubok világába. Ahogy a neve is jelzi, inkább nézője, megfigyelője, sőt önjelölt bírója a társasági életnek, mintsem aktív részese. Egyik kritikai esszéjében ezt írja Addison:

„ha megválaszthatnám, hogy milyen olvasók ítélete alapján álljon meg vagy bukjon el, amit mondani kívánok, akkor olyan olvasókat választanék, akik nem csupán a francia és olasz kritikusok munkáit ismerik, de mindazokat a régi és új szerzőket is, akik valamelyik tanult nyelven írtak. Mindenekfölött megkívnám, hogy alaposan ismerjék a görög és latin költőket, ami nélkül gyakran képzelik egyesek, hogy megértik egy kritikus szavait, pedig valójában képtelenek felfogni azokat.”²⁶

Addison persze kétségek nélkül jól tudta, hogy olvasóinak nagy része nem rendelkezett ilyen alapos iskolázottsággal, és szinte teljesíthetetlen elvárásaival gondosan a közönség fölé helyezte magát.

A kettősséget részben az eredményezi, hogy az esszé-folyóiratok által üzött civilizáló tevékenységnek egyszerre alanya és tárgya a közönség. Philip Stevick mutatott rá, hogy a folyóiratok minden kijelentése társadalmi kategóriákkal kapcsolódik össze. Mintegy felszólítják az olvasót, hogy csatlakozzon azokhoz, akik a megfelelő normák szerint élnek és ítélnek, viszont különüljön el azoktól, akik barbár módon nem látják be ezen értékek helyességét. Az esszék beszélője azonban mindvégig megőriz egy külső pozíciót, amelyből tanítómesterként buzdíthatja és dorgálhatja az olvasóit.²⁷ Több elemző is hangsúlyozta az illedelmes viselkedéssel kapcsolatos kézikönyvek (conduct books, courtesy books) hagyományának jelentőségét a *Spectator*-típusú folyóiratok kialakulásában, ami műfajtörténeti szempontból is jól magyarázza a didaktikus hangnem eredetét.²⁸ Még David Hume is, amikor „Az esszéírásról” című 1742-ben kiadott írásában, a klasszicista esszé leggyakrabban idézett ars poeticájában úgy határozta meg magát mint a „tudományos világ” nagykövetét a „társasági életben”, akkor egyrészt a két világ közötti érintkezés fontosságát hangsúlyozta, másrészt azonban azt is egyértelművé tette, hogy ő voltaképpen az előbbiben otthonos.²⁹ Ezek a példák talán megmagyarázzák, mit ért Jonathan Cook azon,

²⁵ D. F. Bond (szerk.): *Spectator*, Clarendon, Oxford, 1965., 4 kötet, i. 44.

²⁶ Bond (szerk.), iii. 305.

²⁷ Philip Stevick: „Familiarity in the Addisonian Familiar Essay”, *College Composition and Communication*, 1965. XVI/3. 169–173. Edward A. Bloom és Lillian D. Bloom is Addison „iskolamesteri” szerepét hangsúlyozzák *Joseph Addison's Sociable Animal: In the Marketplace, On the Hustings, in the Pulpit* című tanulmányukban (Brown UP, Providence, 1971), elsősorban 31–33.

²⁸ Erin Mackie: *Market à la Mode: Fashion, Commodity, and Gender in The Tatler and The Spectator*, Johns Hopkins UP, Baltimore és London, 1997. 2. Lawrence E. Klein: „Sociability, Solitude, and Enthusiasm”, *The Huntington Library Quarterly*, 1997. LX/1–2, 164.

²⁹ David Hume: *Összes esszéi*, Takács Péter (ford.), Atlantisz, Budapest, 1994., két kötet, ii. 292.

hogy a „tizennyolcadik században az volt az esszé társadalmi-közösségi funkciója, hogy felügyelje és meghatározza a 'csiszolt' kultúra egyre változó határait.”³⁰ Ez talán a demokratikusabb érzésű romantikus esszéisták gyanakvását is érthetővé teszi, akik úgy vélték, az efféle örökös végső soron szükségtelen (a „magas” és az „alacsony” közötti „különbségtétel soha nem fordul elő lapjainkon” – írta Leigh Hunt 1831-ben).³¹

A romantikus esszéírók számára világos volt, hogy Steele-től és Addisontól kezdődik a hagyomány, amelyhez viszonyulniuk kell. Leigh Hunt számos újságírói vállalkozásában idézte fel játékosan a 18. század eleji szerzők „cenzori” szerepét. Már 1804-ben „ifjabb Város úr, kritikus és főcenzor” ironikus aláírással jelentetett meg cikkeket.³² 1809-ben, röviddel az *Examiner* alapítása után az „esszéistáink atyjának” nevezte Steele-t, és 1814-ben saját lapja „híres elődjeiként” utalt a *Tatlerre* és a *Spectatorra*.³³ Hazlitt 1815-ben, úgyszintén az *Examiner*ben, „zseniális elődjeinknek” nevezte a *Tatler*t és a *Specatort*, s a *Tatler*t emelte ki mint a legfontosabb esszé-folyóiratot.³⁴ Addison és Steele megítélése mégis nagyban különbözött. Brian McCrea írja le, miképpen vált szinte közhellyé a 19. század során, hogy Steele „hanyag”, „spontán” és „természetes” szerző, Addison ellenben igen gondosan alkot, s tudatos formaművészete által gyakorol erkölcsi hatást az olvasójára. Hogy egy kritikus melyikük stílusát részesíti előnyben, az természetesen saját értékrendjéről árulkodik.³⁵

Hunt és Hazlitt Steele mellett tette le a garast. Előbbi 1850-ben megjelent önéletrajzában úgy emlékezett, hogy „minden hibájával együtt jobban szerettem a nyílt szívű Steele-t, mint Addisont, annak összes esszéjével.”³⁶ Utóbbi „Az esszéesorozatok szerzőiről” című előadásában amellet érvel, hogy a korai esszéistákat az a vágy hajtotta, hogy „minél könnyebben és minél felelőtlenebbül szabadulhassanak a Censor Morum gyűlölt szerepéből.”³⁷ Ezt azonban sokkal nagyobb sikerrel valósították meg a *Tatler*ben, mint a mindennapi életből vett történetektől elszakadó, moralizáló általánosításokra hajlamosabb (és nagyobb részt Addison által írt) *Spectator*ben. A *Tatler* esszéi

„inkább az értelmes beszélgetés során adódó megjegyzésekre emlékeztetnek, semmint az előadásokra. Teret hagynak az olvasó gondolatainak. Steele elsősorban azért vonult vissza a dolgozószobájába, hogy leírja, amit odakint megfigyelt. Addison viszont mintha az ideje nagyját bezárkózva töltötte volna, hogy visszavonultságában kibontsa, és szörszálhasogató módon elnyújtsa azokat az ötleteket, amelyeket hol Steele-től kölcsönzött, hol a természetből merített. [...] A *Spectator* moralizáló és didaktikus hangneme miatt képzeljük el Addisont (Mandeville szarkasztikus megfogalmazásában) »szalagos parókát viselő papnak.«”³⁸

³⁰ Jonathan Cook: „Hazlitt: Criticism and Ideology”, in: David Aers, Jonathan Cook, David Punter (szerk.): *Romanticism & Ideology. Studies in English Writing 1765–1830*, Routledge & Kegan Paul, London, 1981. 150.

³¹ R. Brimley Johnson (szerk.): *Prefaces by Leigh Hunt, Mainly to His Periodicals*, Kennikat Press, Port Washington, N. Y., 1967 [1927]. 81.

³² J. E. Morpurgo (szerk.): *The Autobiography of Leigh Hunt*, The Cresset Press, London, 1969. 139.

³³ Lawrence Huston Houtchens és Carolyn Washburn Houtchens (szerk.): *Leigh Hunt's Political and Occasional Essays*, Columbia UP., New York és London, 1962. 154.

³⁴ Howe (szerk.), iv. 7.

³⁵ Brian McCrea: *Addison and Steele Are Dead. The English Department, Its Canon, and the Professionalization of Literary Criticism*, Associated University Presses, London és Toronto, 1990. 79.

³⁶ Morpurgo (szerk.), 38.

³⁷ Howe (szerk.), vi. 95.

³⁸ Howe, vi 97–99.

A Hazlitt által Montaigne-től eredeztetett nem didaktikus, nem papoló, személyes hangvételű, irodalmi esszé tehát úgy tűnik, nem tudott teljes egészében érvényesülni a 18. századi sajtó körülményei között; illetve Steele írásaiban jobban, Addisonéban kevésbé hallható a személyes hang. Ebből fakad „periodical essay” és a „familiar essay” megkülönböztetése az angol nyelvű esszé hagyományos történeteiben; az előbbi tulajdonképpen ’egy időszakon, perióduson át visszatérő rendszerességgel megjelenő esszesorozat’, a másik kb. ’személyes hangvételű esszé.’ Melvin R. Watson éppen amellett érvel, hogy az addisoni minta ereje késleltette a „familiar essay” kibontakozását Hunt, Lamb és Hazlitt fellépéséig. Ő is azon a véleményen van, mint Hazlitt: Montaigne tehetséges utánozóinak – Abraham Cowley-nak és Sir William Temple-nek – az esszéiben mintegy bűvópataként van jelen az oldottabb irodalmi és személyes hangütés.³⁹ Hazlitt és kortársai azonban a kánonban előkelőbb helyet betöltő szerzők közül is szerettek volna elődöket választani maguknak, így tüntették ki szellemi atyjuként Steele-t, illetve a következő generációból Goldsmitht. Steele és Addison ellentéte ugyanis Goldsmith és a klasszikus kor utolsó óriásának, Samuel Johnsonnak a megítélésében ismétlődik meg, az időbeli közelség miatt intenzívebb és árnyaltabb formában.

Johnson és Goldsmith

James T. Boulton, áttekintve Johnson változó megítélésének történetét, úgy látja, hogy a romantikusok szemében az előző generáció kritikus-fejedelme testesítette meg azokat a klasszicista ideálokat (irodalmi, erkölcsi, eszmei normákat), amelyektől meg kívántak szabadulni, s így szükségszerű volt, hogy áldozatul essen annak a fordulatnak, amelyet Angliában és Németországban az új generáció hozott.⁴⁰ Az ilyesfajta szakítás a múlttal nem példátlan az irodalom történetében, és nem jelenti azt, hogy a romantikusok számos híres kijelentésének előzménye ne lenne fellelhető Johnson írásaiban.⁴¹ Az esszé történetével kapcsolatban Boulton szerint szinte mindenki egyetértett abban, hogy Johnson életműve többet ér Addisonénál. Hazlitt volt az első, aki komolyan megkérdőjelezte a konszenzust.⁴²

Boultonnak igaza van abban, hogy az átértékelődés kidolgozott formában Hazlittnél jelenik meg először, de kronológiailag ezt megelőzte Hunt néhány (főleg a színikritikái közt elszórt) megjegyzése.⁴³ Hunt önéletrajzában azt írta, hogy pályája kezdetén lelkes olvasója volt Johnson *Az angol költők életrajza* című művének,⁴⁴ és leveleiben is mindig kritikát és gyengédséget vegyítve szól róla („drága, dogmatikus, öreg Dr. Johnson”, „drága,

³⁹ Melvin R. Watson: „The Spectator Tradition and the Development of the Familiar Essay”, *ELH*, 1946. XIII/3. 190. Vö. Marie Hamilton Law: *The English Familiar Essay in the Early Nineteenth Century: The elements old and new which went into its making as exemplified in the writings of Hunt, Hazlitt and Lamb*, Russel & Russel, New York, 1965 [1934]. 8–13.

⁴⁰ James T. Boulton: „Introduction”, in: uő. (szerk.): *Johnson: The Critical Heritage*, Routledge & Kegan Paul, London, 1971. 8–9.

⁴¹ Philip Smallwood: *Johnson's Critical Presence: Image, History, Judgment*, Ashgate, Aldersot, 2004. 117–137.

⁴² Boulton, 86.

⁴³ Ráadásul Johnson prózájának stílusa az első perctől nagyon vegyes megítélést váltott ki. Ld. W. Vaughan Reynolds: „The Reception of Johnson's Prose Style”, *The Review of English Studies*, 1935. XI/42. 145–162.

⁴⁴ Morpurgo (szerk.), 149. Vö. James R. Thompson: *Leigh Hunt*, Twayne Publishers, Boston, 1977. 92.

öreg, szörnyen útban lévő, kertészkedés-ellenes Johnson").⁴⁵ 1808-ban mégis arról panaszkodik, hogy Johnson szinte diktátorként kényszerítette véleményét olvasóira. Hunt rendkívül érzékeny megfigyelése szerint Johnson „zsarnoki” beszédmódja az érvelés hiányában mutatkozik meg. Azt állítja, Johnson kritikai megjegyzései „jól megalapozottak, de szerzőjük mit sem törődik a bizonyítással.”⁴⁶ Johnson „inkább megkövetelte a figyelmet, mintsem esdekelt érte, ugyanis tisztában volt vele, hogy mi jár neki” – írta másutt.⁴⁷ Négy évvel később még harciasabban közli, hogy Johnson kritikai ítéleteinek többsége pusztán „indokolatlan vélekedés, amely híján van minden elemzésnek vagy érvelésnek,” és haragosan teszi hozzá, hogy ez csak „újabb bizonyítéka annak, hogy a Doktor alkalmatlan a költészet-kritikára.”⁴⁸ 1823-as „Könyveim” című esszéjében pedig (addigra valószínűleg részben Hazlitt hatására) Johnson didaktikusságát emeli ki:

„Egy folyóirat-esszé karakterének az felel meg, és az igazolja a rendszeres megjelenését, ha van benne némi pletykálkodás, és ha olyan tapasztalatokból indul ki, amelyek ismerősek a létező közösség számára, vagy legalább az valószínű, hogy van bennük némi késztetés arra, hogy elfogadják. Az ember nem azért látogat el hetente a barátaihoz, hogy előadásokat tartson nekik, még ha ezzel hasznára volna is a gondolkodásuknak. A Rambler számainak olvasása hasonló kötelezettség, mint a templomba járás.”⁴⁹

Hogy a francia forradalom szellemiségében nevelkedett Hazlitt nem szimpatizált Johnson konzervativizmusával, abban nincsen semmi meglepő. De a Johnson elleni megjegyzései érdekes módon többnyire stiláris jellegűek. Egyrészt hiányolja a drámai szerkezetet az esszékből, amely bevonná az olvasót az egyenlő felek közti társalgás folyamatába („A drámai felépítésnek és a társalgó nyelvezetnek, amely a Spectator és a Tatler megkülönböztető jellegzetessége és legnagyobb vonzereje volt, szinte nyoma sincs Dr. Johnson Ramblerében”).⁵⁰ Másrészt Johnson stílusának monotonitását, mondatainak egyformaságát tartja tűrhetetlennek.

„Dr. Johnson stílusát az ünnepélyesség és az egyformaság különbözteti meg a legjobban minden egyéb íróétól. Minden körmondatát ugyanabba a formába öntötték: egyforma a méretük és a formájuk, s ezért nem rendelkeznek a megfelelő rugalmassággal, és nem is tudnak alkalmazkodni a sokféle tárgyhoz, amelyről beszélni kíván.”⁵¹

A hangsúly az idézet végén van: azon a rugalmatlanságon, amely miatt Johnson képtelen alkalmazkodni a témájához. Az előre megszabott mondat szerkezet miatt hibázza el a tárgyát.

Ahogy ez a demonstratív céllal kiélezett szembeállítások esetében gyakran megessik, Goldsmith szinte minden tekintetben Johnson ellentétéként jelenik meg a romantikusok

⁴⁵ Thornton Hunt (szerk.): *The Correspondence of Leigh Hunt edited by His Eldest Son in Two Volumes*. Smith, Elder and Co, London, 1862. [Újranyomva: Georg Olms Verlag, Hildersheim, New York, 1973]. ii. 188; ii. 287.

⁴⁶ Lawrence Huston Houtchens és Carolyn Washburn Houtchens (szerk.): *Leigh Hunt's Dramatic Criticism 1808–1831*. Octagon Books, New York, 1977 [1949]. 38.

⁴⁷ Houtchens és Houtchens (szerk.): *Leigh Hunt's Literary Criticism*, 78.

⁴⁸ I. m., 65.

⁴⁹ Hunt: *Indicator and Companion*, 200–201.

⁵⁰ Howe, vi. 99–100.

⁵¹ Howe, vi. 101.

leírásaiban. Ha Johnson ünnepélyes, akkor Goldsmith természetes és játékos, ha Johnson merev, akkor Goldsmith rugalmas, ha Johnson lekezelő és kioktató, akkor Goldsmith az igazán jó beszélgetőpartner.

„A legtökéletesebb stílus elkerüli a társalgásra jellemző hanyagságot, miközben megőrzi annak elevenségét. Ha a társadalmi érintkezés során helytelen lenne egy kizárólagos, mindenki másétól eltérő stílust felvenni – ha például Johnson uralkodói fellépése csupán lenyűgözi a hallgatókat, Swift kurta magabiztossága pedig csak megfélemlíti őket –, akkor az elegáns és az erőteljes, a vonzó és a mesterkéetlen stílus egyesítése szükséges az írás szépségének és céljának az eléréséhez. Ezt a célt Goldsmith jobban megközelítette, mint bármely más szerző előtte vagy utána.”⁵²

Huntnak eme 1846-ból származó rendkívül határozott kijelentése mögött egykori körének kritikai konszenzusa áll. Charles Lamb-ről (akit Hunt kora legnagyobb kritikusaként tartott) följegyezték, hogy amikor egy társalgás során 1831-ben szóba került Goldsmith neve, így kiáltott fel: „Ah! szegény Goldy! Nagyon nagyra tartom. Mi is volna egyszerűbb, tisztább, meghatóbb és természetesebb, mint az ő prózája.”⁵³ Johnson és Goldsmith szembeállítása Hazlitt írásaiban is rendszeresen felbukkan.⁵⁴ „Zenialitás és józan ész” című esszéjében például így hasonlítja össze a két szerző képességeit: „Dr. Johnson mellett Goldsmith ostobának tűnt, ha érvelésre került a sor, ugyanis nem tudta kellő pontossággal megindokolni a véleményét; de Dr. Johnson is ostobának tűnt Goldsmith mellett a kifinomult érzékenység, a légiesen könnyű intuíció terén, amellyel Goldsmith végigsiklott a dolgok felszínén, és öntudatlanul véleményt formált róluk.”⁵⁵ Ebből az idézetből az is jól látható, hogy a két szerző különbsége Hazlitt számára nem pusztán két prózapoétika ellentétét jelentette, hanem két egészen alapvető mentalitását; végső soron az igazságról szóló gondolkodás két alapvetően eltérő módját.

Az esszéisták igazságfogalma

A fenti idézet így folytatódik: „a józan ész a mindennapi élet során adódó öntudatlan benyomások összege, amelyeket az emlékezetünk tárol, és a megfelelő alkalom előhívja őket.”⁵⁶ Hazlitt a józan ész (*common sense*) fogalmán kívül használja a kifinomultság/tapintat (*tact*), az intuíció és az ízlés fogalmait is. Végső soron (ha nem is közvetlenül) az Arisztotelészre visszamenő *phronészisz*, vagyis a gyakorlati tudás hagyománya áll Hazlitt gondolatai mögött. A *phronészisz*-szel kapcsolatban Hans-Georg Gadamer azt emelte ki, hogy mindig „konkrét szituációra irányul. Tehát a 'körülményeket' azok végtelen változatosságában kell megragadnia.”⁵⁷ Bacsó Béla a közelmúltban elsősorban éppen a *phronészisz*-fogalom mentén elemezte Gadamer Arisztotelész-olvasatát, illetve vetette

⁵² G. S. Rousseau (szerk.): *Goldsmith: The Critical Heritage*, Routledge & Kegan Paul, London és Boston, 1974. 319–20.

⁵³ Edmund Blunden (szerk.): *Charles Lamb: His Life Recorded by his Contemporaries*, Leonard és Virginia Woolf, Hogarth Press, London, 1934. 192.

⁵⁴ Tom Paulin: *The Day-Star of Liberty. William Hazlitt's Radical Style*, Faber and Faber, London, 1998. 80–81.

⁵⁵ Howe, viii.32.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, második, javított kiadás, Bonyhai Gábor (ford.), Osiris, Budapest, 2003. 52.

egybe Martin Heideggerével. Tanulmányának két megállapítása is alkalmazható az esszéműfaj kérdéseire. Már Heideggernél fontosnak tűnik „a *phronesisz* jelentősége a saját élet gyakorlati megvilágításában, amely újra és újra kényszerítően szembesíti az embert a már megszerzett ismeret időbeli behatároltságával, és mintegy az élet gyakorlati kényszere folytán enged az embernek többet felismerni az adott 'tárgyat' illetően, mint addig.”⁵⁸ Bacsó Béla írásának végkövetkeztetése így hangzik: „A tudás és az erkölcsi választás nem az adott esetben elősorolható kijelentések igazságában áll, hanem abban, hogy éppen azt választjuk a maga végső konkrétságában, ami akkor és ott helyes, ezt semmiféle előzetes tudás nem fedi le, ám az emberi lét lehetősége, hogy képes választani azt, ami helyes.”⁵⁹ Hazlitt is azt hangsúlyozza, hogy a legjobb esszéisták „adott időponthoz és helyhez kötött ügyeket”⁶⁰ választanak témájuknak, vagyis nem absztrakt, végső, rendszerszerű igazságokat kergetnek (az esszé Adorno szerint sem „az örökkévalót akarja megkeresni a mulandóban, és lepárolni belőle, hanem inkább a mulandót akarja örökkévalóvá tenni.”)⁶¹ Hazlitt irodalmi példáiból bomlik ki, mit tart Johnson legfőbb fogyatékoságának: képtelen tanulni az újabb és újabb tapasztalatokból. Hazlitt azt sugallja, a mester – elsősorban félénkségből – egyszer s mindenkorra rögzített erkölcsi, politikai és esztétikai normákra vágyik, s ez mutatkozik meg hallatlanul impresszív, de messzemenően rugalmatlan klasszicista körmondataiban is. Goldsmith ilyen mondat-épületek létrehozására teljesen képtelen, de éppen viszonylagos gyengesége miatt – nem tudja előre, hogy egyes helyzetekben mit is kell majd mondania – sokkal érzékenyebb az emberi dolgok közti finom, egyéni eltérésekre.

Ezzel voltaképpen vissza is értünk az esszé műfajának huszadik századi elméleteihez. Lukács és Adorno (minden általam ismert értelmezés kiindulópontja) több ponton is hivatkozik a német romantikára. Lukácsnál az angol szerzők közül csak Oscar Wilde és Walter Pater szerepel, pedig Pater kapcsán (aki nagyszerű tanulmányokat írt Wordsworthról, Coleridge-ről és Charles Lamb-ről) könnyen szóba kerülhetek volna az angol romantika esszéírói is. Claire de Obaldia értelmezése szerint (aki ezen a ponton Schellingre utal) az esszé formája és az arra irányuló reflexió szempontjából is fontos, hogy számos romantikus szerző a természetet dinamikus erők és egymásnak feszülő polarítások mezejének látja.⁶² Az angol romantikusok is arra törekednek, hogy mindegyre változó, folyamatosan mozgásban lévő tárgyakra vonatkozóan tegyenek igaz kijelentéseket. Charles Lamb például bő humorral ír egyik esszéjében (amely egy Ausztráliába költözött barátjának címzett levélből nőtt ki) a nagy távolságot átívelő levelezés lehetetlenségéről. „Az még csak hagyján, hogy az igazság ilyen hosszú idő alatt elveszti saját esszenciáját, de (s ez csak az igazán fájó) az ember még egy a valóságtól elrugaszkodott agyszüleményt (fiction) sem kockáztathat meg, mert félő, hogy a hosszú út során igazság lesz belőle.”⁶³ Hazlittnek sokszor ismételt alaptétele, hogy a természet, s egyáltalán minden tárgy végtelenül sok perspektívából szemlélhető, ami miatt nem lehet végső, abszolút igazsághoz eljutni. „A természet nem egyetlen dolog, hanem egy egész sor különféle dolog, attól függően, hogy milyen nézőpontból vesszük szemügyre” – írta például 1830-ban.⁶⁴ Ennek megfelelően az

⁵⁸ Bacsó Béla: „Hans-Georg Gadamer Arisztotelész-olvasata”, *Jelenkor*, 2008. LI/9. 960.

⁵⁹ Bacsó: i. m., 964.

⁶⁰ Howe, vi. 95.

⁶¹ Theodor Wiesengrund Adorno: *A művészet és a művészetek: Irodalmi és zenei tanulmányok*, Helikon, Budapest, 1998. 36.

⁶² Claire de Obaldia: *The Essayistic Spirit: Literature, Modern Criticism, and the Essay*, Clarendon Press, Oxford, 1995. 40.

⁶³ Lucas, ii. 105. Az esszé értelmezéséhez ld. Gerald Monsman: *Confessions of a Prosaic Dreamer: Charles Lamb's art of autobiography*, Duke UP, Durham N. C., 1984. 102–3.

⁶⁴ Howe (szerk.), xi. 229.

is elmondható, hogy „az igazság nem egyetlen dolog, hanem sok, vagyis önmagában igaz lehet egy állítás, még akkor is, ha ellentmond egy másik állításnak, amelyik úgyszintén igaz – csupán más a nézőpont, amelyből az adott tárgyat szemléljük.”⁶⁵ Hazlittnek ez a tapasztalata valószínűleg rövid portréfestői pályafutásából származik.

„Az emberi arc nem egyetlen dolog, ahogy a tudatlanok feltételezik, és nem is mindig egyforma. Változásainak száma végtelen, és a művész köteles észrevenni ezeket, és összebékíteni egymással, különben kudarca van ítélve. Nem csak a fény és az árnyék nem állandó két percre sem, de a fejtartás is folyamatosan változik [...] minden egyes arcvonás minden pillanatban mozgásban van...”⁶⁶

Lényegében ugyanez mondható el az igazság természetéről is a romantikusok értelmezésében. Ebből pedig azt a következtetést vonták le, hogy az igazság nem uralható. Újra Hazlitt szavaival: „az ész, amikor elsieti a feladatát, dogmatikusan és önelégülten, akkor rosszabb, mint a hiú képzelet vagy a bigott előítélet. Hűségesebben valamely rendszerhez, tüntetőleg ragaszkodik a maga tévedéséhez, s így elzárja a tudás útjait [...] Az igazság nagyobb erővel bír nálunk.”⁶⁷ Hazlitt azért nem vállalta el egy enciklopédia-szócikk megírását, mert „egy szisztematikus és tudományos cikkhez” ő legfeljebb „marginális jegyzetekkel”, „megfigyelésekkel” és „példákkal” tudott volna hozzájárulni.⁶⁸ Az enciklopédikus, mindent lefedni kívánó rendszerek elleni szinte zsigeri ellenérzést osztotta Lamb is. Leigh Hunt *London Journal* című lapjában jelent meg 1835-ben (röviddel Lamb halála után) a következő anekdota:

„– Láttá X. Y. nagyszerű cikkét az [Edinburgh] Review-ban? – kérdezte valaki Lamb-től.
– Igen. – felelte. – Belepillantottam.
– És megfigyelte, milyen tökéletes elméletet épített föl? – faggatták tovább.
– Nem értek én ezekhez a dolgokhoz. – próbált Lamb kitérni a kérdés elől.
– De látott benne valami hibát? – makacsodott a másik. – Nekem tökéletes építménynek tűnt. Hiányzik belőle valami?
– Szerintem hiányzik belőle a p-p-p-p-padlás.”⁶⁹

A fenti történet Lamb sokak által megörökített dadogásán kívül minden nagyszabású elméleti építkezéssel szembeni gyanakvását példázza. *Tökéletlen szimpátiák* című 1821-es esszéjében azt az embertípust, amelyhez önmagát is sorolja a következőképpen jellemzi.

„Megelégszenek az igazság töredékeivel és szétszórt darabjaival. [...] Sejtések és észrevételek, kezdemények és a rendszeralkotásra tett kezdetleges kísérletek [essays] – ez minden, amit akarnak. Néha esetleg fölvernek valamilyen apróvadat, de hagyják, hogy náluknál csavarosabb észjárású és robusztusabb alkatú felebarátjaik rohanják le őket. A fény, amely nekik világít, nem egyenletes és főképp nem északi; mindegyre változik és mozgásban van: hol erősebben, hol gyengébben pislákol. [...] Nem rendszeralkotók, és tévedés lenne a részükről, ha mégis próbát tennének vele.”⁷⁰

⁶⁵ I. m., ix. 228.

⁶⁶ I. m., xii. 287.

⁶⁷ I. m., viii. 36.

⁶⁸ I. m., viii. 47.

⁶⁹ Blunden (szerk.), 246.

⁷⁰ Lucas (szerk.), ii. 59.

Hazlitt is valami hasonlóról beszél az igazság uralhatatlansága kapcsán.

„Semmiféle mesterség vagy módszer nem képes „erőt venni” az igazságon, nincsenek olyan titkos szavak vagy formulák, amelyek kikényszeríthetnék, hogy megjelenjen; akkor jön el, amikor a legkevésbé számítanánk rá, mint a tolvaj éjjel.⁷¹ [...] Minden nagy igazság [...] a véletlennek, nem pedig valamely rendszernek köszönhetően kerül napfényre.”⁷²

Az esszé huszadik századi elméleteiben is ez az egyik legfőbb motívum. Adorno szavaival:

„[a] módszer feltétlen jogosságában való kételkedést csaknem egyedül az esszé vállalta magára a gondolkodás eljárás módjai közül. Az esszé helyet ad a nem-azonosság tudatának anélkül, hogy kimondaná azt; radikálisan nem radikális abban, hogy tartózkodik az egyetlen elvre való redukció minden fajtájától, hogy a részlegest hangsúlyozza a totálissal szemben, hogy töredékes.”⁷³

Graham Good, aki nagymértékben épít Lukács és Adorno gondolataira, azt állítja, hogy az esszé osztozik a modern tudomány és a modern filozófia (Bacon és Descartes) tradíciókkal szembeni gyanakvásában, de különbözik azoktól, amennyiben nem kíván új diszciplínát alapítani, és a rendszeresség igényétől szabadulva elfogadja saját alkalmi, esetleges természetét.

„Egy bizonyosságok nélküli, rendezetlen világ lép be egy elfogulatlan tudatba, s a találkozás rögzítésének és ideiglenes elrendezésének szándéka hozza létre az esszét. Az én [self] és a tárgy bizonyos értelemben elrendezik egymást, de csakis ideiglenesen. Semmi nem építhető az így kialakult szerveződésre; se szabályokat, se módszereket nem lehet levezetni belőle. [...] Az esszé igazságigényt jelent be, de ez az igény nem egy örök igazságra vonatkozik. Partikuláris igazságokat fogalmaz meg, amelyek csak itt és most érvényesek. [...] Descartes elől akarta kezdeni a megismerést, az esszé viszont minden alkalommal mindent előlről kezd.”⁷⁴

Ezek a műfajelméleti szempontok talán súlyt adhatnak annak a műfaj történeti kérdésnek, amelyből a dolgozat elején kiindultam. Arra a 18. századi brit esszé hagyományra ugyanis, amely a romantika korára kanonizálódik, a fentiek legfeljebb nagyon erős megszorításokkal lennének igazak. A didaktikus hangnemmel szembeni tiltakozás az igazságfogalom megváltozását is tükrözi. A romantikusok számára már elfogadhatatlan elképzelés, hogy az esszéista olyan igazság „birtokosa” lenne, amelyet aztán rátestálhat

⁷¹ Vö.: Pál I. levele a thessalonikabeliekhez (v.2–3) „Mert igen jól tudjátok ti magatok, hogy az Úrnak napja úgy jó el, mint a tolvaj éjjel. Mert amikor azt mondják: Békesség és biztonság, akkor hirtelen veszedelem jő rájok, mint a szülési fájdalom a terhes asszonyokra; és semmiképpen meg nem menekednek.” Károli Gáspár fordítása.

⁷² Howe (szerk.), xx. 373.

⁷³ Adorno 35. Lukács esetében Kardos András és Vajda Mihály is azt hangsúlyozzák, hogy számára az esszé csak előkészület a végső igazságot kimondó, rendszerszerű filozófiára. Kardos András: „A homogeneitás tere”, *Thalassa*, 1999. X/2–3. 119–127. Vajda Mihály: „Kísérlet az esszéről”, *Alföld*, 2002. LIII/2. 96–101. Veres András is érinti ezt a kérdést in: uő.: *Lukács György irodalomszociológiája*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 19.

⁷⁴ Graham Good: *The Observing Self: Rediscovering the Essay*, Routledge, London és New York, 1988. 4.

elképzelt olvasójára, aki ennek állítólag még nincs a birtokában. A leereszkedő hangnem számukra politikailag sem elfogadható, de ismeretelméletileg is erősen kérdéses: hogyan lehet birtokolni, majd átadni valamit, ami sohasem birtokolható?

Johnson példája mutatja legélesebben a változást. Samuel Johnson 1784-ben halt meg; nem sok idő választotta el a romantikus esszéistáktól (Hazlitt jó viszonyban volt egy Northcote nevű festővel, aki Johnson baráti köréhez tartozott), s mégis óriási a különbség. Az ő számára a természetet nem a folyamatos, dinamikus változás jellemezte, hanem éppen az állandóság. Ez persze nem a mindennapi tapasztalataink számára adódó természet, hanem a felvilágosult ész előtt feltáruló „általános természet.” Scott D. Evans értelmezése szerint ez transzcendens, normatív rendet jelent, amelyre a bölcs ember a megismerő képességeit irányítja, s amelyet a gondolkodásában, cselekedeteiben igyekszik megjeleníteni. Ez a természetkép minden érték végső, helytől és időtől független, Isten által egyszer s mindenkorra rögzített forrása.⁷⁵ Johnson keresztény tanítóként lépett föl az esszéiben,⁷⁶ amelyek sok tekintetben a prédikációk formai-nyelvi konvencióit követik.⁷⁷ Mint Soame Jenyns teodíceájáról írott hírhedt recenziója bizonyítja, Johnson sem abban nem hitt, hogy az isteni rend véges értelmünk előtt feltáruulhatna, sem abban, hogy annak tökéletessége jelen lenne a tapasztalataink számára adódó világban. *Rasselas* című regénye nem kevésbé éles szatírája a „lehetséges világok legjobbika” gondolatnak, mint Voltaire *Candide*-ja, s így Johnson semmiképp sem vádolható azzal a mentalitással, amelyet Basil Willey „kozmosz toryizmus” néven foglalt össze,⁷⁸ s amelyet Alexander Pope versorával „whatever is is right” („minden, ami van, jól van”; Bessenyei György fordításában: „a’ teremtésbe hiba még sem lehet”) szoktak összefoglalni.

Az „általános természet” rendjébe vetett hit mégis átsugárzik Johnson minden mondatán, és kritikus olvasói Hazlittől W. K. Wimsattig rendre ezt hallották ki belőle. Utóbbi véleménye szerint „amit [Johnson] az általánosság tekintélyéről mondott, az a legvilágosabban abban tükröződik, hogy az ő írásművei is kivételes általánosságukkal és páratlanul absztrakt jellegükkel tűnnek ki.”⁷⁹ „Semmi nem ad örömet sok embernek, hosszú időre, csakis az általános természet pontos leírásai”⁸⁰ – írta Johnson Shakespeare-kiadásához készült híres előszavában. Ugyaninnen származik az „igazság stabilitása” kifejezés is, amely W. J. Bate klasszikus monográfiájában Johnson mentalitásának alapvető formulája lett.⁸¹ Bate érezhető szimpátiával írja le lényegében ugyanazt, amit Hazlitt gyanakodva figyelt: Johnson állandó törekvését arra, hogy a változással, pusztulással szemben valami rendíthetetlen építsen. Hazlitt és a romantikus esszéírók számára éppen ennek az ellentéte a cél: nyitottnak maradni az uralhatatlan változásban lévő igazság újabb és újabb arculataira.

Johnson természetesen rendkívül komplex szerző, és a romantikusok értékelését egyáltalán nem tekinthetjük elfogulatlannak. Ahogy Goldsmithet talán túlzottan is magukhoz

⁷⁵ Scott D. Evans: *Samuel Johnson's "General Nature": Tradition and Transition in Eighteenth-Century Discourse*, Associated University Presses, London, 1999. 72–5.

⁷⁶ Ld. pl. Steven Lynn: „Johnson's Rambler and Eighteenth-Century Rhetoric”, *Eighteenth-Century Studies*, 1986. XIX/4. 461–479. Patrick O'Flaherty: „Towards an Understanding of Johnson's Rambler”, *Studies in English Literature, 1500–1900*, 1978. XVIII/3. 523–536.

⁷⁷ Paul J. Korshin: „Johnson, the essay, and *The Rambler*”, in: Greg Clingham (szerk.): *The Cambridge Companion to Samuel Johnson*, CUP, Cambridge, 1997. 63.

⁷⁸ Basil Willey: *The Eighteenth Century Background: Studies on the Idea of Nature in the Thought of the Period*, Columbia UP, New York, 1974 [1940]. 43–56.

⁷⁹ W. K. Wimsatt, Jr.: *The Prose Style of Samuel Johnson*, Yale UP, New Haven és London, 1941. 96.

⁸⁰ Arthur Sherbo (szerk.): *Johnson on Shakespeare*, [Az összes Johnson-idézet a *Yale Edition of the Works of Samuel Johnson* kötetekre vonatkozik] Yale UP, New Haven és London, 1968. vii. 61.

⁸¹ Walter Jackson Bate: *The Achievement of Samuel Johnson*, OUP, New York, 1955. 129–176.

hasonlították,⁸² Johnson mintha azt a szerepet kapta volna, hogy mindazokat a tulajdonságokat hordozza, amelyekről különbözni kívántak. Mégis, ismerve Johnsonnak a Rambler megindításakor írt imáját, amelyben a Mindenható Isten segítségét kéri új vállalkozásához (hogy az Úr „dicsőségének valamint önmagam és mások megváltásának előmozdításán munkálkodhassam”)⁸³ azt mondhatjuk, kritikusai helyesen ismerték fel Johnson esszéista tevékenységének magasztos komolyságát. Johnson már a Rambler első számában kemény bírálattal illeti a „nap nap után írók” „tetszelgő és rátarti magamutogatását.”⁸⁴ A 14. számban éles különbséget tesz az előbeszéd és az írás között.⁸⁵ A folyóirat utolsó számában pedig már-már megvetően szól az általa választott médiumról.

„Ritkán ereszkedtem le azokhoz a fogásokhoz, amelyekkel mások elismerést nyernek. [...] Soha nem alkalmazkodtam az ideiglenes kíváncsisághoz, és nem engedtem az olvasóimnak, hogy mulandó témákról beszélgessenek [...] Csak azoktól vártam el, hogy elolvassák az írásaimat, akik kellőképpen szabadok a szenvedélyektől ahhoz, hogy idejük jusson az absztrakt igazságra, és akiknek örömet ad az erény, a maga meztelen méltóságában.”⁸⁶

Ahogy Leigh Hunt mondta: Johnson „inkább megkövetelte a figyelmet, mintsem esdekelt érte”, s ez valóban messzemenően eltér a romantikusok ideáljaitól. Nincs is ezen mit csodálkozni: az esszé meghatározása Johnson szótárában így szól: „az elme kötetlen nekilendülése; szabálytalan, kiérleletlen írásmű; nem szabályos és rendezett alkotás.”⁸⁷ Lezárásként és kontraszt gyanánt álljanak itt Hazlitt kételyektől egyáltalán nem mentes, de végső soron pozitív csengésű szavai arról, hogy az esszéista mennyire a folyóiratok világához tartozik: nincs hely, ahova visszahúzódhatna onnan, és főleg nem maradt olyan szószék, amelyről előadásokat vagy prédikációkat intézhetne a publikumhoz:

„A világ forgatagában élünk, és nem menekülhetünk el a kortársaink figyelme elől. A megélhetésünk és az életünk függ attól, hogy örömet okozunk-e. Csak a publikumtól várhatunk támogatást. Nem a tudósok ünnepélyes elismerésére várunk, hanem a szép és csiszolt olvasók mosolyára. Ha az uralkodók a szemöldöküket ráncolják is, a nép széles, ragyogó arca azért elismerően fordulhat felénk. Nemde (túlságosan is) édes ez az élet? Vajon helyreállítanánk-e a régi állapotot, ha módunkban állna? De hát éppen az a lényeg, hogy nem áll módunkban! Ezért virágozzanak a könyvszemlék, szaporodjanak és sokasodjanak a magazinok, éljenek örökké a napi- és hetilapok. Az irodalom terén optimisták vagyunk, és úgy véljük, hogy itt – bizonyos megszorításokkal – minden, ami van, jól van.”⁸⁸

⁸² Vö. Edmund Blunden: *Charles Lamb and His Contemporaries. Being the Clark Lectures delivered at Trinity College, Cambridge 1932*, Archon Books, Hamden, Connecticut, 1967. 163.

⁸³ (szerk.): *Samuel Johnson: Diaries, prayers, and annals*, Yale UP, New Haven, 1977. i. 43.

⁸⁴ W. J. Bate és Albrecht B. Strauss (szerk.): *Samuel Johnson: The Rambler*, Yale UP, New Haven, 1969. 3 kötet, iii. 6.

⁸⁵ I. m., iii. 79.

⁸⁶ I. m., v. 316. Vö. Good, 58.

⁸⁷ Jack Lynch (szerk.): *Samuel Johnson's Dictionary. Selections from the 1755 work that defined the English language*, Levenger Press, Delray Beach, Florida, 2004. 170.

⁸⁸ Howe (szerk.), viii. 220.

Czesław Miłosz 1944-ben

*négykézláb át a krumpliföldeken
miközben fölöttünk dühös géppuska csattog
zsebemben egy angol verseskötettel
piszkosan izzadtan állandó félelemben
utána hetekig pincében Égett Varsó
leégtek mind a szomszédban a házak
s én aki korábban Trója
pusztulását sirattam most – bevallom –
örültem hogy ép bőrrel megúsztam az egészet
és ki tudtam menteni a város hamujából
anyanyelvem koszlott gyémántjait*

Casanova megnézi a Don Giovannit

*Ekkora ügyet csinálni egy kis szeretkezésből,
házasságszédelgésből, meg egy parasztlány
(éppen hogy megkísérelt) elcsábításából?
Ugyan már. Hová lett a jó öreg
ius primae noctis, amitől felfrissült az alsóbb
néposztályok vére? A zene, igen, a zene!
hol kedvesen megejtő, hol meg drámai;
– tud ez a Mozart! ámde a szövegkönyv,
ismerjük be, egy kissé primitív.
És a vége? Don Giovannit elviszi az ördög.
Rendben van. De amit a többiek,
a derék (erkölcsös?) polgárok és parasztok
lelkesen énekelnek: hogy a gonosz mindig
elnyeri büntetését, a jó pedig jutalmát?
Két évvel a Bastille lerombolása,
s alig pár évvel Guillotine mester
elmés szerkentyűje előtt? Ne tréfáljatok.*

Megadni

*mindig csak várakozni
egykor és ma szinte mindegy
a pénztár előtt
vagy a gimnázium udvarán
szórakozni a tételek
fejben való összeadásával
megbocsátóan mosolyogni
ha sarkadra tolják a bevásárlókocsit
hallgatni a süket szövegeket
az évzáró ünnepélyen
s befelé derülni a madarak
közbeszólásain
egyszóval megadni mindenkinek
a kellő tiszteletet
legyenek köztük
bármekkora seggfejek*

Vagy egyszerűen

*kiköltözni régi mondatainkból
eltűnni mint a sziklafal előtti
szamarak a kordéval
félálomban könyökölni valahol
mint tengerre néző szoba ablakában
elfelejteni az utcaajt
a gimnázium udvarát
a regényhősöket
csak azt gondolni amit akarunk
vagy egyszerűen semmit*

Inkognitó

(regényrészlet)

Átlépek a küszöbön. A térdem reszket a hidegtől, a szél az arcomba fújja a hajamat. A szemközti ház egyik lakásában villanyt gyűjtanak, valaki a függőnyt félrehúзва végignéz az utcán. Látja, ahogy a faleveleket kupacokba gyűjti, majd újra szétrombolja a szél. Látja, ahogy a hajamba túrok a kapualjban, majd bizonytalan léptekkel elindulok a park felé. Szitál az eső, újabb és újabb apró kárkákat rajzolva a tócsákba. Egy taxi áll a járdán, a sofőr a kormányra terített újságot olvassa. Az alak eltűnik az ablakból, az utca üres. Léptek egymás után, az aszfalt kemény, a csizma kényelmes. Megnyugtat a csend. A felhők közül kibukkan a hold, egy pillanatra nem azonosítom magam.

*

Nevem Kiss Tibor, születtem 1976. február 19-én. Lakcímem, személyiigazolványszámom, TB-számom. Egy fehér köpenyes férfi ült velem szemben, fehér zokniban és papucsban, a térdére fektetett úrlap rubrikáit lassan elfoglalták az adataim. Nagyokat sóhajtott, az órájára nézett.

Az ablakokkal szemben a klinika parkja, gesztenyefák, szemeteskukák, padok. A napfény trapézokat hasított ki az udvarból, a bokrok közt madarak cikáztak, a kőkerítésen túl egy gyárkémény okádta magából a füstöt. Az íróasztal le-tört fogantyúit bámultam, a zsírfoltos ujjlenyomatokat a vitrines szekrény üveglapján, a mocsoktól szürkellő függönyöket. A doktor tovább sóhajtozott, majd előhúzott a fiókból egy kockás vászonzsebkendőt. Aztán levette a szemüvegét, és tisztogatni kezdte a lencséket, *végére is mi a problémája?*

Hetek óta fogalmaztam a választ erre a kérdésre. Jegyzeteket készítettem, komplett beszédekert írtam, szerkesztettem, javítottam, töröltem. A lehető leg-alaposabb feleletet szerettem volna megadni az orvosnak, mégis képtelen voltam válaszolni, csak némán meredtem magam elé. Fehér csempék, fehér papírlapok, áthúzott sorok, áthúzott mondatok, áthúzott oldalak, üres oldalak egy füzetben, közelítési kísérletek, szüntelen távolodás. A doktor fenyegető fújtatása.

Szeretném megtudni, hogy valójában nő vagyok-e vagy férfi. Nem ismertem meg a saját hangomat. Öntudatlanul fakadtak ki belőlem a szavak, mély sebet hagyva maguk után. A seb minden lélegzetvétellel egyre tágult, de nem fájt. Lelassult szívverések pumpálták ki belőlem a mondat maradványait, ki vagyok én, miért érzem magam jobban női ruhákban, szükségem van-e operációra? A kimondhatatlan kérdések egymás után törtek darabokra a csempéken, egy csattanás, egy

csattanás, egy csattanás, egy lüktetés, egy lüktetés. Lelassult szívverések, kellemes bizsergés a sebtájékon. A huzat belemarkolt a függönybe, nem eresztette.

*

Csak nehogy szembe kelljen néznem valakivel, csak nehogy valaki azonosítson. Szerencsére a park elhagyatott, a fák koronái alatt a hold sem látja lépteimet. A pavilonok körül máskor gyerekek kergetőznek, a bokrok közt gumilabda patogat, a szökőkút vizében kamaszok mártóztatják a lábukat, a cukrászda teraszán nyugdíjasok kártyáznak, a kávézó és a zöldséges tulajdonosa cigarettázva beszélget egymással, a macskák átbújnak a park kerítésének rácsai között.

A szél süvít, egy villám cikkcakkos vonalakat rajzol a háztetők fölé, a szemközi épület második emeletén valaki az ablak mellé lép. Bádogkukák, macskakövek, közlekedési táblák, a szürke tónusai. Két vörös fénycsík a félhomályba égve, egy autó hátsó lámpái. Minden lépéssel egyre közelebb.

*

Egy nő áll a mólón. A messzeségbe néz, egyik kezét szemellenzőként tartja maga elé, a másik a csípőjén pihen. Mosolyog, ahogy a szél összekócolja haját, ahogy belekap a szoknyájába. Fél lábával a korlátra támaszkodik, combjain megfeszülnek az izmok. *Sandale 24.99 DM, Jacke 34.99 DM, Leinentasche 19.99 DM.* Egy nő állt a mólón, a Quelle-katalógus harminchetedik oldalán, elérhetetlen álmok kép a megsárgult lapokon.

Behúztam magam mögött a kaput. A zsanérok nyikorogtak. A buszmegálló felé indultam, a sziklák, a vitorlások és a sirályok is a katalógusban maradtak. Kockás szoknyában, fehér blúzban, fekete szandálban és fekete parókában léptem ki először az utcára, női ruhába öltözve. *Csak nyugodj meg, hajtogatta Kinga, ne idegeskedj, senki sem vesz észre semmit, ha természetesen viselkedsz.* A nap vörösen izzott, a fák árnyékai pontokká zsugorodtak, a smink égette az arcomat. Magas sarkú cipőben, a lelepleződéstől rettegve vonszoltam magam a járdán. Acsarkodó kutyák a kerítések mögött. Lehúzott redőnyök lőrésai, a kerti törpe gúnyos mosolya.

Az emberek magukba roskadva utaztak a villamoson. Lehunyt szemmel szuszogtak, a tetrisz gombjait nyomkodták, vagy az összekarcolt ablak mögül meredtek az Üllői útra. Bámulták a kocsimák elé kikötött kutyákat, a villanytelep transzformátorházait, a butikok bódéit. A villamosvezető kihajított egy csikket a sínek közé, majd becsukta az ajtókat. Senki sem nézett rám a villamoson.

Bádog és beton mindenütt. Az egyik oldalon piac, a másikon lakótelep. Valaki utánunk füttyült a halszagú sikátorokból, a gyorsétterem bejáratánál egy középkorú férfi engedett maga elé bennünket. *Megnyugodtam.* A sajtburgert, a sült krumplit és a kólát Kinga kérte, a hangommal mindent tönkre tettem volna. Csak csendben mosolyogtam. Egy félreeső asztalhoz ültünk, az ablak mellé, kezdtem megszokni, hogy mindenki egy nőt lát bennem. Kezdttem magam is úgy viselkedni, ahogy azt a nőktől láttam, és ahogy azt a nőktől várják. Megigazítottam a műanyag parókát, mintha a hajamba túrtam volna. Nőnek tettettem magam, és a színjáték egyre jobban felszabadított.

A mólón állok. Combomon megfeszül a szoknya, a hajam összekócolom, a korlátra támaszkodva mosolygok, kémlelem a messzeséget. Magam vagyok a messzeség, magam vagyok a színjátékban.

*

Tibor gázt ad, becsatolom a biztonsági övet, táskám a mellkasomhoz, térdem a műszerfalhoz szorul. Tibor vörösre égett arccal ül a kombi Volvóban, aranyláncán Krisztus-medál fityeg. *Alul találsz egy kallantyút, azzal hátrébb tolhatod az ülést.* A rakpartra kanyarodunk, a víz csillog, visszatükrözve a város fényeit. Egy sétahajó fordul szembe a sodrással a Margit híd alatt. Az út mellett turistabusz parkol, a sofőr a gumikat ellenőrzi. A parlament oldalát faállványok támasztják, mintha a tornyok bele akarnának zuhanni a Dunába. A Roosevelttérnél egy villamos bújik elő az alagútból. Az Erzsébet hídnál pirosra vált a jelzőlámpa, Tibor fékez, térdem a műszerfalba ütközik. *Miért rohanunk ennyire?*

Tizenyolc óra, harminc perc, híreket mondunk. Ismét működésbe lépett az egyesült államokbeli St. Helens vulkán, Hajdúhadházon életveszélyesen megsérült egy késsel hátba szúrt 17 éves fiatalember, Gera Zoltán egy góllal és egy gólpasszal segítette hozzá a West Bromwich Albiont első idej győzelméhez. A Gellért-hegy fölött egy villám hasít az égbe, esőcseppek kopogtatnak, kopognak, kopácsolnak a szélvédőn, egyre hangosabban, vigyenek magukkal esernyőt, rövid híreinket hallották. Sárga, zöld, Tibor gázt ad, a mellkasom, a térdem.

*

A sziklákon keresztül gázolok a vízbe, talpam minden lépésnél mélyen a homokba fúródik, a vitorlás az öbölben ringatózik, sirályok köröznék az árboc körül. A vitorlás lépcsőjén lábujjhegyre állok, a jéghideg víztől megremeg a térdem, sirályok vonulnak fel a mólón, a tenger felől a sziklák kisebbnek látszanak. A sirályok lassú szárnycsapásokkal emelkedni kezdenek, a hullámok belekarolnak a sziklákba, a vitorlás orráról a tengerbe lógotom a lábam, vízcseppek gyöngyöznek a bokámon.

A galambok lassú szárnycsapásokkal emelkedni kezdtek, a villamos siklott a levegőben, két lépéssel a föld fölött jártam, Kispesten, Pestlőrincen, valahol a messzeségben. Hazafelé menet minden olyan természetesnek és egyszerűnek tűnt, a kapu sem nyikorgott. Kinga egy színes magazint lapozgatott a konyhasztalnál ülve, a papírlapok zizegtek az ujjai között, a falióra mutatója másodpercenként kattant egyet, a kávéfőző kotyogott. Elővettem a tejet a hűtőszekrényből, az ajtó nekiütődött a kredencnek. Kinyitottam a konyhaszekrényt, négy kockacukrot tettem a tálcára.

Találni kellene neked egy női nevet. Kinga maga elé húzta a spirálozott asztali naptárt. Visszalapoztunk az első oldalakhoz. Nem tetszett a Gyöngyvér, nem akartam olyan nevet, amelynek jelentése gyöngytestvér, vagy egyszerűen csak nő, ezért nem akartam olyan nevet sem, mint az Ingrid. Nem akartam olyan kemény lenni, mint egy Ingrid. Julianna, Zsuzsanna, Edina, Lujza, Henriett, Karina, Hajnalka, egyik nevet sem akartam. Nem éreztem, hogy bármi közöm is lenne valamelyikhez.

Április 22., Noémi. Ízlelgettük a szót, bele-beleharaptunk a hangokba. Nem hangzott rosszul. Közelebb húzódtam Kingához, éreztem a babasampon illatát. Combjaink egymáshoz tapadtak, a kiürült kávéscsészék billegni kezdtek, majd megpihentek az asztalon. A konyhaablakon át megláttam a talicskába hordott faleveleket, a meggyfának támasztott gereblyét és apám levetett gumicsizmáját. Ideje lenne átöltözni, gondoltam, ideje lenne mára elbúcsúzni Noémitől.

*

Noémi, kiszállás. Tibor becsapja az ajtót, a Vásárcsarnok melletti utcában parkolunk, az egyetem épülete komor sziklafalként magasodik felettünk. A kandeláberek pislákolnak, a sötétség leereszkedik a városra. Egy csapat varjú rebben fel a fákról, a madarak a Duna felett köröznek, érzem a víz illatát. Átkelünk a zeb-rán, a lámpa zöld figurája felvillan, kialszik, felvillan, kialszik. Csak a fehér csíkokra lépek, egyre gyorsabban. A jelzés pirosra vált, az alak egy emelettel feljebb, vigyázállásba ugrik.

Turisták fotózzák egymást a téren, a fényképezőgép vakuja bevilágítja a par-kot. A Váci utca makadámköveit tisztára fűröszötte az eső, csak néhányan lé-zengenek a boltok között. Az egyik árus leoldozza a nejlonponyvát a pultról, a másik az üzlete előtt összegyűlt vizet tereli a csatornába. Budapest feliratú bö-g-rék, pólók, kulcstartók és képeslapok a polcokon, fokhagymanyalábok és hímzé-sek a falra akasztva.

Egy vörösre rúzsozott szájú öregasszony a pincsijét sétáltatja, kétlépésenként beleszív a cigarettába. A kutya a lábamhoz szalad, a térdem megremeg, a tette-téstől kimerevednek az arcvonásaim. A kutya végignyálja a csizmámat. *Ne hara-gudjon, kisasszony, Fifike nagyon barátkozós.* Megkönnyebbülök, nem haragszom.

Kerülgetem a tócsákat, lépkedek, suhanok, a széllal vitorlázom. Villanások, alakzatok, színek labirintusa, egy sárga fénycsík az üvegen tükröződve, piros folt, fehér vonallal átszelve, narancssárga téglalap, sötét kerettel, sötétszürke, vi-lágosszürke, a város fényeinek pontrácsa, trapézok és háromszögek, a hold gömbje. Egy berregő hang, a zár nyelve kattan, az ajtó csikorogva kitárul, egy fe-kete kabátos alak áll a kapualjban. Értetlenül néz végig rajtam.

*

Megfeszítettem a karomat, az izmaim összehúzódtak, megmarkoltam a rézfogantyút. Rá kellett nehezednem a kilincsre ahhoz, hogy az ajtó kinyíljon. A re-dőny ferdén, félig leereszkedve dőlt az oldalára, az ablakkeret peremére por ta-padt, az üvegen festéknyomok, a függöny jobb oldalán egy sárga folt. Fehérre meszelt fal, kisebb kitüremkedésekkel. A szőnyeg rojtjai egymásba gabalyodtak a padlón. A golyóstoll hegye lelógott az asztallapról, a fülhallgató zsinórja a bö-g-re köré tekeredett. A szőnyeg kikopott mintái, széklábak négyzet alakú nyomai. A szekrény oldala összekaristolva, a szekrény ajtaja kitárva, a matricák szélén té-pésnyomok. A kispárna a falnak támasztva, az ing összehajtogatva, a lepedő re-dőin bolyhok és fénynyalábok. Ezüstcsat, fekete gumitalp, műbőr felsőrész, szö-vetbélés.

Kié ez, kisfiam? Anyám az ágyamon ült, körmeit a takaróba mélyesztette. A nadrágjára vasalt élek összegyűrődtek, blúzán csillogtak a gombok, az ajka elkeskenyedett. Körök és vonalak az arcán, lángvörös korongok a bőrén. Anyám az ágyamon ült, kezében a magas sarkú cipőmmel, a homlokát átszelő ráncok a szemöldökébe futottak. Elengedtem a kilincset, az ajtószárny nekivágódott az íróasztalnak. Összerezzenem.

*

Ne haragudjon, kisasszony, Fífike barátkozós, ironizál Tibor, miközben a férfi elszuhan mellettünk. Nem válaszolok. Érzem, hogy a fekete ruhás férfi utánam fordul. Az utcán újabb és újabb alakok jönnek szembe velünk, ismeretlen arcok egymás után. Negyven körüli nő, nadrágkosztümben, festett műkörmökkel, aktatáskával, retiküllel, rágógumival. Egy kövér férfi, melegítőfelsőjén félig felhúzott cipzárral, strandpapucsban, nejlonszatyorral a kezében. Egy fiú és egy lány, egymásba karolva, kólásüvegeket lóbálva.

Fogalmam sincs, mit gondolhatnak rólam ezek az emberek, miközben találkozik egymással a tekintetünk.

Csak szeretnék leülni egy asztalhoz. Szeretnék rendelni egy pohár bort, sajttal töltött pulykamellet, tepsiben sült krumplival, desszertnek vaníliafagyaltot. Csak szeretnék rágyújtani egy szál cigarettára, kifűjni a füstöt. Csak szeretnék láthatatlanná válni, elvegyülni az idegenek között, anélkül, hogy szembesülnék a tekintetükkel, az arcukra írt kérdésekkel. De erre még soha, egyikük sem gondolt, gondolom.

*

Ősz volt, a nap a házak között bujkált, árnyékcsíkokra szabdalva az úttestet. Kovács néni faleveleket söprögetett az udvaron. Majdnem köszöntem neki, de inkább elfordítottam a fejem. Én ismerem Kovács nénit, Kovács néni viszont nem ismer engem.

Az autóbusz bekanyarodott a körforgalomba, átvágott a villamossíneken, megkerülte a lovardát, begurult a lakótelepre. A parkot bámultam. Gyerekek futballoztak a betonon, egy fiú kapura rúgott, Real Madrid-mezen. A busz nekilendült, nem láttam, hogy gól lett-e a lövésből. Eszembe jutott, amikor még én is a lakótelepen futballoztam. Eszembe jutott az elektromos vízszűrő monoton bűgása, eszembe jutott a kriptaszag.

Szoknyában ültem az autóbuszon, nőnek sminkelve magam, parókában. Mit gondolnának rólam az egykori csapattársaim, az osztálytársaim az általános iskolából és a gimnáziumból. Mit gondolna rólam az apám, mit gondol rólam az anyám.

A busz bekanyarodott a végállomásra, az ég beborult, a szél keresztülsöpört az átjárón, a metróperonon tinédzserek gyülekeztek. A harmadik szerelvény utolsó ajtajánál szálltam be a kocsiba. A szemközti ülésen egy kislány térdepelt, az anyja átkarolta a derekát. Az ablakon keresztül nézték az elszuhanó tárgyakat. Együtt figyelték a metróremízt, a villanypóznákat, a bokrokat, a villanófényeket az alagút falán.

Aztán szembe fordultak velem. A nő legszívesebben eltakarta volna a kislány szemét előlem. Arcáról eltűnt a mosoly, éreztem, ahogy a gyomra görcsbe rándult. Segíteni szerettem volna rajta. Lassan, nagyon lassan bólintottam. Éppen annyira hajtottam le a fejemet, hogy a mozdulattal válaszoljak neki, igen, férfi vagyok. A nő mindent megértett, és én is megértettem, hogy már Noémi pusztá létezése is felkavaró az emberek számára. A kislány az anyja ölébe kéredzkedett, egymáshoz dörzsölték az orrukat.

A Kálvin tér következik, az ajtók a bal oldalon nyílnak. Felálltam az ülésről, megigazítottam a blézeremet és a retikül vállpántját. A metróajtó üvegén láttam, ahogy a nő tetőtől talpig végigmért a hátam mögött. Amikor észrevette, hogy nézem, elkapta a tekintetét. Az ajtó a mozgólépcső feljárója előtt nyílt ki.

*

A pincében füst és félhomály. A plafonról antik csillár lóg, a falon gyertyatartók és olajfestmények. Egy szarvasagancs és egy kitömött róka, gombszemmel. Minden hely foglalt. A pincér maga elé enged, félrenéz.

Két ismeretlen nő az asztalnál, *Mona és Zita. Noémi vagyok.* Mosolyogni próbálok, miközben magam alá hajtom a szoknyámat. Mona és Zita mosolyog. Tibor sört rendel, én fekete teát. A hangfalakból zene szól, a szívdobogásom felgyorsul, a hátam hasogat, a kezem zsibbadni kezd, verejtékezem. Lassú és mély lélegzetvételek, lassú és mély lélegzetvételek. *Miért nem rendelsz egy pohár bort?* Mert félek, hogy a szívdobogásom még jobban felgyorsul, *mert most nem kívánom.*

Beszélgetünk. Zita földrajzot tanít egy gimnáziumban, Mona kommunikációt hallgat az egyetemen. Tibor pszichiáter. A beszélgetés elterelődik, a vacsoráról a fogyókúrára, a fogyókúráról az egészségre, az egészségről a disznóhúsrá, a disznóhúsról a mezőgazdaságra, a mezőgazdaságról a kecsketejre, a kecsketejről a pásztorokra, a pásztorokról a ridegtartásra, a ridegtartásról a jurtára, a jurtáról Mongóliára. Vajon *Mongólia területe nagyobb-e Grönlandénál?* Nem érdekli őket.

A pincér a pultra támaszkodva bámul, észreveszem, félrenéz. Félrenéz, félrenéz, mindenki félrenéz, aki addig bámult, ez dühít. Megpróbálok összekuporodni, megpróbálok halkán beszélni, suttogok, a saját hangomat sem hallom. Tibor sem hallja. *Húzódj közelebb,* szólok rá hangosabban. Ezt meghallja egy nő a szomszéd asztalnál. Felém fordul, aztán félrenéz. Legszívesebben kiönteném rá a nyelvemet, de inkább Zitára mosolygok, mintha minden olyan természetes lenne. Számomra az is. De ezzel egyedül vagyok. És így már nem is olyan természetes.

*

Jó estét, uram, állított meg az ellenőr. Mintha a smink végigfolyt volna az arcomon, mintha a páróka műanyagszálai a fejbőrömbé égtek volna. A retikül pántjai lecsúsztak a vállamról, a táska majdnem a kőkockákra zuhant. Az ellenőrnő ösztönösen kapott utána, de még időben magamhoz szorítottam. Legszívesebben összezsugorodtam volna a retikül sötétjében, bevacolva magam a rúzs, a púder és a parfüm közé, betakarózva a harisnyába, magamra húzva a cipzárt.

Ne haragudjon hölgyem, ma egész nap csak férfiakkal volt dolgom. Az ellenőrnő zavartan motyogott, majd visszaadta a diákigazolványomat.

A Kálvin téren villamos csilingelt, a szálloda halljában pezsgők durrogtak, a templom harangja megkondult. Nem érdekelték a szembejövők. Nem akartam olvasni a tekintetükben, csak nézegettem a kirakatokat. Beültem egy moziba, az *Agyament Harryt* adták, az életlen Robin Williamsszel. A film után vettem egy doboz bonbont az ellenőrnőnek, de már nem állt ott a peronon.

Anyám tízre jött értem a könyvtár elé. Leültem egy padra a szökőkút mellett. A kanyarodó autók reflektorai az arcomba világítottak, a szemközti irodaépület üveglablakaiban a benzinkút fényei tükröződtek. A szél felerősödött, fázni kezdett a lábam. Csigalassúsággal teltek a percek. Ötvennégy, ötvenöt, anyám leparkolt a járdaszívet mellé. Beszálltam az autóba.

Anyám a kormányba kapaszkodott. Az arcán hullámoztak a ráncok. *Ugye nem volt semmi baj?* Aggódott értem, nem szerette, ha Noémi késő este mászkál az utcákon. Nem volt semmi baj. Anyám kinézett az ablakon. Valaki egy biciklit tolt a járdán. Anyám nézte, ahogy a gumibroncsok gurulnak az aszfalton. Odaadtam neki a bonbont.

*

Évit egy házibuliban ismertem meg. Vonzotta minden *őrültség*, két nappal később már *Noémivel* akart találkozni. Hajnalig beszélgettem vele az erkélyen, aztán lekísértem a villamosmegállóba. Akkor már hetek óta nem sétáltam távolabb a Jászai Mari térnél, hosszabb utazások szóba sem jöhettek. Kockázatos lett volna, a szívdobogásom bármikor felgyorsulhatott. Messzire jutottunk.

Évi megérkezik. Bemutatom Zitának és Monának, Tibort ismeri. A beszélgetés elterelődik, az időjárástól a hajfestékekig jutunk, tizenegy témaváltással. *Azonosság, ordítózás, ádámcsutka, cukrászda, komplett, cselló, repedés, India, mosoly, tetézte, paszta, özönlének, elárasztanak, betemetnek a szavak, mintha csak véletlenszerűen olvasnák fel őket egy szótárból.* Villanybojler, jelmezbál, kentaur, kaláka, deltoid, inuit, folytatom magamban, valamiért csak főnevek jutnak eszembe. Pincér, tányér, szalvéta, hasáburgonya, marhasült, brassói, tartármártás, uborka, főnevekkel minden leírható. Só, bors, paprika. Kés, villa, olló, leírható, megfogalmazható. Évi lesöpör egy hajszálat a blúzáról, Mona megigazítja a szemüvegét, Zita közelebb húzódik az asztalhoz, Tibor ölbe tett kézzel magyaráz.

*

Számítógépasztal, kerékpár, televízió. Állólámpa, kissekreény, szőnyeg. A dobozokban könyvek, jegyzetfüzetek, magnókazetták, befőttesüvegek, tányérok. A nejlonzsákokban nadrágok, pulóverek, blúzok, zoknik. Ponyva, a fémkeretre szíjazva. Az utánfutó kerekei a sárba süllyedve. Az autóban anyám, apám, Kinga és én.

Fejgörcsök. Dunaföldvár, kamionok, színtelenség, porban fulladozó kertek, a ponyva ellenőrzése. Szekszárd, parkoló, presszó, betonpad, egy üveg kóla, fenyőfák a domboldalon. Pécs előtt viadukt, szerpentin, kapaszkodósáv, emelke-

dő, lejtő, emelkedő. Tévétorony, kazamata, magasház. Panelházak a lejtőkön, ablaktalan gyáregületek. A zsinagógánál jobbra, a dzsáminál jobbra, a lépcsőházban balra, a bejárati ajtó után balra. Fényesre csiszolt parketta, a frissen meszelt fal illata, a rekamié rugójának kattánása. Anyám az ablaknál állva telefonált, apám a konyhaasztalnál cigarettázott, Kinga ruhákat csomagolt ki az egyik zsákból.

1997. augusztus 30. Pécsre költöztem Kingával. Konzervdobozok a düledező polcokon, polimerszalag a centrifuga vezetéken, salétromos fal az előszobában. Galambok a moziépület homlokzatán, galambok a főutcán, a sikátorokban. A főtéren kanyarodó, köhögő autóbusz. Antikvárium, galéria, fotószalon, tervezőiroda, sétálóutca, sétatér, gesztenyefa, szökőkút, ökörsütés, borkóstoló, fesztivál, pantomim, tulipán, kockakő, kandeláber, katedrális. Kattintás a szerelmesek lakatfalánál, kulcs a kanálisban. Koppan.

*

A kávéfőző bekapcsol, a hangfalak halkán sisteregnek. Mona elindul a mosdó felé, átlépve egy gyűrődést a szőnyegen. Az asztal alatt hirtelen hozzám ér valami, összerezzenek. Évi mosolyog, az ő lába az. Én is megpróbálok mosolyogni, de csak verejtékezni tudok az erőfeszítéstől, a szívdobogásom felgyorsul, a hátam hasogat, nemsokára elsötétül előttem a világ. Remegő kézzel nyúlok a cigarettásdoboz felé, egyik slukk a másik után. Füstcsíkok a levegőben, a csillár körül táncolva, a plafonnak ütközve, a lámpafényben szétterülve. Áttetsző fátyol ereszkedik az arcokra, füstcsíkokat fújok a levegőbe.

Egy férfi felköhög, tekintetében undor és gyűlölet. Dohányzik egy női ruhába öltözött férfi, gondolja, egy női ruhába öltözött férfi dohányzik, gondolja, gondolom. Gyűlölöm magam. Unom, hogy gyűlölöm magam. Dühít, hogy unom, hogy gyűlölöm magam, egy, kettő, három, négy, öt, nyolc, tizenhét szívdobbanás.

A férfi felsegíti feleségére az irhakabátot, az asszony megigazítja a gallért, Károly bácsi vigyáz a dauerra, Irma néni mosolyog, Frakkra a szomszéd vigyáz. Szervusz, Noémi, szervusz, Noémi. Évi mosolyog, egyik kezével integet, a másik a térdemen, a csizmámon. Remélem, nem látja senki, nem látja senki az asztal alatt a kezét a lakkon. Frakk, slukk, lakk. Mosoly, mosolyog, mosolyogni, mosolyognak, egyes számban, mosolygok, gondolom.

Egy lány kirohan a pult mögül. A mobiltelefon a fülén, szervusz, Károly, szervusz, Noémi, szervusz, Akárki. Kettesével veszi a lépcsőket. A pincér félrehúzódik az útjából. Tálcával a kezében egyensúlyoz tovább. A főtt krumplici száraz volt és ízetlen, ezt meg kell mondanom neki. Mosolyogva, kőkeményen, krumplici, száraz, ízetlen. De reklamálhat-e bármiért is egy férfi, női ruhában?

*

Hajszálerek a vakolaton, Szibéria folyói, az Ob, a Jenyiszej, a Léna. Festékfoltok alakzatai, Románia lenyomata, Németország lenyomata, apró göröngyökkel. Brassó, Torda, Kolozsvár, Craiova, Drezda, Dortmund, Nürnberg, Bréma. Göröngyök tetszőleges hálózata, képzeletbeli vonalakkal összekötve, háromszög,

négyszög, nyolcszög, piramis, kunyhó, bástya, korona, egyre bonyolultabb formák a plafonon. A falak közt gitárhang gerjedt, a hajszálerekkel együtt kanyarogva. A szőnyegen feküdtem Kingával, lehunyt szemmel hallgattuk a zenét, a gitár a szekrény alatt rezonált.

Az üvegajtó félig nyitva, a doktor hetente a műbőrfotelben, az íróasztalnál, az ablaknál. A kezemet tördeltem, *szeretném megtudni, hogy valójában nő vagyok-e vagy férfi*. Naponta, óránként tettem fel magamnak a végső kérdést, a kezemet tördeltem. Nincs válasz. Kilégzés, zihálás, légszomj. Bevettem a gyógyszert, visszaadtam a relaxációs kazettát.

Összekulcsoltuk az ujjainkat, Kinga közelebb bújtt hozzám, a testem mindig melegebb volt az övéénél. A szalag forgott. Gitár és hegedű.

Talán erről is én tehetek, kisleányom. Vagy kislányom. Anyám egyszerre zokogott és nevetett, könnyezve ölelt magához. Parfümillat, nikotinszag, némaság, tehetetlenség.

A cipő szorította az ujjaimat. Kibújtam belőle, a lábfejem bizsergett.

Tökmagot köpködtek, üvöltöttek. *Kurva anyád, köcsög buzi*. Nem hittek a szemüknek, amikor elmentek előttem, aztán röhögni kezdtek. A labda pattogott. Beleszívtam a cigarettába, keresztbe tettem a lábam. A daru lassan a Duna felé fordult, a tetőről munkások bámultak, nadrágot kellett volna húznom. Szibériában, a Jenyiszej partján, Krasznajarszkban vajon hordanak-e szoknyát a nők? Ez itt a Lágymányosi híd, Ferencváros, itt nem. A ti kurva anyátokat. A labda pattogott, egyre távolabb.

Töredékes ütemek, talán üstdob. Egy csarnokot láttam magam előtt, talán templomot, talán kriptát. A gitárhúr finom remegése, egy kristályos női hang. Az ujjaimmal végigsiklottam Kinga meztelen hasán, alámerülve a köldökében, megkapaszkodva a derekában.

Megigazítottam a blézeremet, a szoknyámat, a táska vállpántját. A metróajtó üvegében a nő arca, az arcom, a homlokom, a szemem, a szájam, az orrom, az állam, a fülem, a hajam, a nyakam, a fogam, mindez én vagyok.

*

Az ajkam nyoma, téglabarna rúzsolt a porcelánpoháron. Téglabarna rúzsolt, az ajkam nyoma a porcelánpoháron. Az ajkam téglabarna, rúzsolt nyoma a porcelánpoháron. Az ajkam rúzsolt, a porcelánpohár nyoma téglabarna.

Az ember nem élhet úgy, hogy valami saját magában lévő lerombolhatatlanban ne bízna, miközben mind ez a lerombolhatatlan, mind a bízás tartósan rejtve maradhat saját maga előtt.

Másodpercekre érvényes arcok egy diafilmen, a kacér Noémi, a szerény Noémi, a közönséges Noémi, a férfias Noémi, a nőies Noémi, életre keltem a falra, a téglabarna falra vetített kockákat, a kockák nyomát, a kockák téglabarna nyomát, az ajkam nyomát, a rúzsoltot a porcelánpoháron. Cellulóz-acetátba égetve mosolygok, fejem lehajtom, hajamba túrok, az ujjaimat tördelem. Egyik szerep a másik után, pózra póz, mindez én vagyok.

A falra kifeszített róka gombszemében megcsillanó fény, a kerámiatányér pereméhez tapadó hagymakarika, a konyhakőre zuhanó edények csörömpölése, a

sör kesernyés íze a szájban, a cigarettázó alak árnyképe a lambérián. A zavart Noémi az utolsó előtti diafilmkockán, az utolsó diafilmkockán.

Igen, köszönöm, ízlett, krumpli, száraz, ízetlen. Mosolyogva, kőkeményen.

Szóra, szóra, szóra szó, leírható, megfogalmazható, megkérdőjelezhető.
Valójában nő vagyok-e vagy férfi?

Szóra, szóra, szóra szó, távoli, ismeretlen, idegen szavak, másodpercekre érvényes arcok, másodpercekre érvényes szavak egymás után. Lerombolhatatlan, fölépíthetetlen, megfogalmazhatatlan. Felhajtom az utolsó korty ásványvizet, elnyomom a cigarettámat.

Az ajkam nyoma, téglabarna rúzsolt a porcelánpoháron. Az Altaj lova, pézsmabanda húsbolt az óceánszonáron.

Hommage à vieux Pinocchio

*ne hagyj így darabokba
az éjjel lapszabászat
már túráztatja tompa
körfűrészét a bánat*

*végleg lemorzsolódom
minden perc egy szálka
már nincs velem a dolgok
régi viszkozitása*

*csak fásulok itt richtig
míg az ablakban a gitt
kötögeti mint mindig
gumipulóvereit*

*széthullok mint a farost
ne nézd ősz-öreg arcom
várom a hajnalt, kisiparost
hogyan összeragasszon*

T.I.L.T.

„a gáztűzhely az valahol flipper...”

*Ne keress itthon,
már csak hűlt helyem.
Mintha ki itt élt,
rég máshol lakna.*

*Látod: kihűlt
hőmágnés és perem,
huzatos konyhám,
hideg tűzhelyem
szurkos vasrácsa
és főzőlapja.*

*E konyha és benne én
– játékszem:
hasztalan veres
az ember karja,*

*húzza a szerelem,
sötét verem,
súlyos golyóhiány
egy flipperen,
halál-rámpán
ajándékklabda.*

*Ütöm hát; vagy letilt,
vagy megadja –
néha szerelem,
néha szétverem.*

1988

*Télszag volt, füstízű szél járt
a fagyos vájlingok között
kint hagyták a kockatésztát
megdermedt a kőrözött*

*béke volt és minden mi szent
elkoccant két kör birsalma
rongyszőnyeg-lelkeken pihent
esték házőrző-bizalma*

*aszpik volt és bádogvillák
nem volt szerep, versremény
fénylőn csorgott le a világ
mázasbögrék peremén*

*tévesz-próza volt és vaspor
kormányhű románc írók
tolla szántott mint a traktor
dőlt a takarmánycirok*

*mi leszünk volt, ha majd nagyok
és jobb időket kívárván
láthattuk a Viharsarok
egén sincs más, csak sivárvány*

*pudling volt és honvágy ropi
torkod szondabikarbóna
fojtva, mintha Horváth Rozi
át halálodig karolna*

*otthonka volt, fatalista
báj, nem húztak szemspirált
csak a bőr, a szappantiszta
elmúlás mi inspirált*

*büszkénk volt és rózsakertünk
dinnyehasunk és diófa
hálós sportszatyorral mentünk
délelőtt a sarki boltba*

*hó volt felöntve vér shake-kel
dísznő, vágás, s mit bírt a szív
közvetítette mérsékelt
képeivel a BBC*

*a fűtéssel volt megint mi van
mézesteás tél, sízoknis
ott didergett ujjainkban
egy nyár témájú szinopszis*

*sírtam volt, és mint egy árva
akit otthagyt a gyám
követtem szobáról szobára
férfiarcú nagyanyám*

Nugát

*„A sztratoszférába feljutó vulkáni eredetű savak szintén
elősegíthetik a gyöngyházfényű felhők kialakulását...”*

*a nyári úr ma díszdoboznyi bonbon
rumos, diós, kering a sok planéta
hegyekben áll a tejnugát a Holdon
zsebembe szárad édes olvadáka*

*de holmi krémre, mondd, babám, ki gondol
e gejl, cukorkagyári hordalékra*

*te vagy, kiért ma fájva fáj gyomrom
savaktól ég, akár az égi szféra*

*legyél csokimba málna-grannulátum
leszek csigádba jó fahéj, ígérem
s ha jó papírod oldalán a dátum*

*mi majd bután kacagva, kéz a kézben
akár egy-egy falatka, föl-le járunk
a zord idő metál-protézisében*

Párhuzamok, flamingóval

Tolnai Ottónak

Másnap reggel nem volt kedve semmihez. Szabadnapos volt, ráért, és fogalma sem volt, mihez kezdhetne az idővel. Pedig jó lett volna kezdeni vele valamit.

Nem szokta így érezni magát. A szabadnapjain rendszerint bemegy a központba, ruhát vagy cipőt vásárol, beül egy kávézóba. Vagy ha otthon marad, olvas és zenét hallgat. Most nem volt kedve egyikhez sem. Olvasni nem akart, vásárlásra gondolni se tudott. Nem értette ezt a hangulatot, amely rátelepedett, akár egy súlyos lepel.

Igazán nem értette.

Emirewet már letisztázta magában. Legalábbis eddig így hitte. Akkor pedig mégis mi lehet.

A konyhába ment és főzött egy kávé. A könyv ott hevert az asztalon, belelapozott. Azután félretolta, és csak ült, nézett kifelé az ablakon. Figyelte a reggelt. A bizonytalan és rövid átmenetet, ahogy a reggel átváltozik délelőtté. Sokáig nézte, a kávé kihűlt közben. Nem kellett volna szűrcsölnie, hiszen nem volt forró. Mégis szűrcsölt, fogai közt szívta magába a feketét.

Az utcáról autók hangja szűrődött be, és tízpercenként a 147-es busz, ahogy megállt a ház előtt.

Emirew délután jön. Öt vagy hat körül, ha jön egyáltalán. Nem biztos, ha a múlt éjszakára gondol. De ha mégis jön, akkor hét vagy nyolc óra még az érkezéséig. Valamit kellene kezdeni az idővel. A fiókból előkotorta a körömápoló készletet, a körmeit reszelte.

Holnap ilyenkor már a szállodában lesz, Mrazenkával nagyokat nevetnek ablakpucolás közben. Vele jól érezte magát. Megszerették egymást, barátnők lettek. És a szálloda jobban tetszett Lucynek, mint narancsot facsarni a ligetben. Talaly egész nyáron narancsot facsart, délelőtt tíztől este tízig. Napközben a forróság, esténként az italozó fiúk megjegyzései, az otromba udvarlások. Tudta kezelni őket, sőt még élvezte is, hazudna, ha azt mondaná, hogy nem. Csak éppen kifáradt tőlük, és mire hazaért, alig várta, hogy ágyba dőljön.

Emirew rosszul viselte, hogy ott áll fedetlen vállakkal. A kulcsontjára szépen süt a nap, és férfiak bámulják a vállát, a nyakát, a mellét. Pedig csak a kipárnázott melltartót láthatták.

A szállodát mindenesetre Emirew jobban tűrte, de lehet, hogy csak fásultabb lett. Különben, ha Lucy akart volna valamit, a szállodában több lehetőséget talált volna rá. Az emeleten mindig volt üres szoba, frissen vetett ággyal, és hetente akadt olyan vendég, aki ajánlatot tett. Ők viszont csak nevetgéltek Mrazenkával.

Már hatodszor vagy hetedszer állt meg a busz a ház előtt.

Buszozik egyet, gondolta, megy egy kört a 147-essel. A ház előtt felszáll, és egy óra múlva ugyanide ér vissza. Mint egy idegen, mint egy turista. Ettől megmozdult benne valami, egy keveset máris javult a hangulata. Mint egy turista, aki soha nem járt itt, és most lát mindent először.

A szobába ment, sietve dobta le magáról a pizsamát. Ahogy az ágyra hajította, a könnyű selyemingecske lecsúszott a földre, ráesett egy összetaposott papírpillangóra. Szűk farmert, virágmintás ingblúzt húzott, az előszobában felkapta a kézitáskát, és máris kopogott lefelé a cipője az üres lépcsőházban.

A megállóban két komoly képű, idősebb asszony várakozott. Halkan beszélgettek a meleg júniusi délelőttben, hosszú szüneteket hagytak a mondatok között. Néhány lépéssel távolabb egy munkásforma férfi állt, arca borostás volt. Egyik kezét a nadrágzsebébe süllyesztette, a másikkal dohányzott, az orrán keresztül fújta ki a füstöt. Oldalt, a füle alatt néha megvakargatta a borostát. Ez a munkásforma alaposan szemügyre vette. Az ingblúz és a farmer között kétujjnyi fedetlen rész maradt, ebben a keskeny sávban villant elő Lucy dereka és hasa. A köldöke is kilátszott, a borostás arcút ez izgathatta a leginkább.

A busz megjött, szuszogva nyílt ki az ajtaja.

Lucy a hátsó ajtón szállt fel. Leghátul szeretett volna utazni, de nem talált helyet. A busz közepén ült le, az ablak mellé, és a térdeit rögtön felhúzta, nekitámasztotta őket az ülésnek. A blúz még feljebb csúszott a derekán, bőre tenyérnyi sávban világított.

Próbálta úgy nézni az utcákat és a házakat, mintha most látná őket először. Az alacsony, barna sorházakat és a közékük ékelődő lakóházakat. Vagy a legújabb épületet, amelyik magasan a többi fölé emelkedett, legfelső ablakai szikráztak a napsütésben. Bejárata felett neonlámpás felirat, *Nirvana Club*, az ajtón és az összes ablakon sűrű rácsok.

Az egyik sarkon kutyaetető tálat vett észre a fűben. Két fehér kutyaetetőtál, közvetlenül egymás mellett.

Újabb épületek következtek, az utat sűrű lombú, illatos hársak szegélyezték. A házak ebben a negyedben nem olyan régen épültek, pasztellszínekre festették őket, világoskék, rózsaszín, halványabb lila. Széles erkélyek, tele növényekkel. Virágok, hófehérek és bíborak és mályvalilák.

Úgy nézte, mintha valóban először látna mindent. Egy idő múlva aztán mégis azon kapta magát, hogy hiába néz kifelé, hiába nézi az utcát, hosszú percek óta nem látja, amit néz. Pontosabban nem azt látja. Kiegyenesedett, a lábait letette a padlóra, az utasokat kezdte figyelni. Az előtte ülő kamasz tarkóját, a fiú rövidre nyírt haját. Olyan közel volt hozzá, hogy a lilás foltokat is láthatta a fejbőrén. A fiú mellett könnyű, szilvakék nyári ruhában egy harminc körüli nő állt, és már-már tolakodóan bámulta a kamasz arcát. Nem lehetett nem észrevenni, de a fiú nem zavartatta magát. A nő álla enyhén előreugrott, alsó fogsorát kissé előrébb tolta a felsőnél.

A következő megállónál egy középkorú asszony szállt fel. Végigment az ülések között, Lucy mellett állapodott meg. Szürke, megnyúlt arc, beesett szája. Gyapjas haj, őszülő szálakkal. Nem ült le, csak megkapaszkodott fél kézzel, és szünet nélkül erre-arra tekintgetett, mintha keresne valakit. Vagy inkább *valamit*, nyugtalan szemekkel. A másik kezében egy kopott karácsonyi reklámszaty-

rot szorongatott. Lila gömbök, aranszínű gyertyák. Nézelődött egy ideig, végül a padlóra szegezte a tekintetét. A szája mozgott, valamit motyogott, egyesével nyitogatta ki az ujjait. Számolt. Utána zavartan eltűnődött, mint aki elcsodálkozik a végeredményen. Egy perc múlva aztán újrakezdte az egészet.

A lépéseket? A láthatatlan nyomokat számolja?

Lucy ismét az utcát nézte.

A busz éppen egy ajándéküzlet előtt állt meg, ajándéküzlet vagy régiségbolt, nem tudta eldönteni. Az ajtaján egy sötétszürke zakós férfi készült kilépni, ez azonban nem ment egyszerűen.

A férfi, bizonyára a szakálla miatt, erősen emlékeztetett Hemingwayre. Egy jókora szobrot, egy másfél méteres flamingót szorított magához, és ezzel együtt nem fért ki az ajtón. Néhány eredménytelen próbálkozás után Hemingway belátta, hogy csak úgy tud kijutni a boltból, ha a vállig érő madarat oldalra dönti, és kitolja maga előtt az ajtón. Ezzel persze némileg akadályozza a járókelőket, ami kellemetlen, más megoldás azonban nincsen. A boltos mindössze annyit segíthetett, hogy kitámasztotta az ajtót, amíg Hemingway óvatosan kitolta az utcára az óriás flamingót. Nézték sokan, mások sietve kikerülték. Hemingway elköszönt, intett is a boltosnak, majd magához ölelte a madarat, és megindult vele a többi ember között. Néhány lépés után meg kellett állnia, a flamingót letette maga mellé. Melege volt, zsebkendőt vett elő, a homlokát törölgette.

A busz közben elindult, egyre távolodott. Lucy hátrafordult, és addig figyelte őket, amíg csak lehet.

Ez az ezüst szakállas férfi jelentette számára az első megnyugtató fordulatot azokban a hetekben. Hemingway vergődése a flamingóval, gondolta. Nincs miért aggódni. Alapjában véve mégiscsak minden rendben, mert aki képes egy ilyen túlméretezett flamingóval vergődni a hársak alatt, ebben a melegben, az csakis egy nagyon boldog ember lehet.

A 147-es a következő saroknál jobbra kanyarodott, majd megint jobbra, és innen már visszafelé haladt, a párhuzamos utcán.

Nem láthatta többé, de Lucy vitte őket magával, vitte Hemingwayt és a flamingót, a jelenetet, amelynek köszönhetően a hangulata elmozdult az ijesztő holtpontról. Akár le is szállhatott volna már a buszról, vehetett volna egy cipőt, megihatott volna egy kávé. Nem szállt le mégsem, szeretett volna mielőbb hazaérni. Sietve felmenni a lépcsőn, ledobni a szűk farmert, a hűtőből sajtot, olajbogyót elővenni. A szobába menni, előkeresni Hemingwayt, és az ágyba feküdni.

Kezdett lassan megjönni a kedve.

Hogy olvasson egy kis Hemingwayt.

Sophie mosolya

*Most már függetlenül mindentől
Még a sómarta zsalugáterek mögött is
Nevetgelnünk kell
(Tolnai Ottó)*

Sophie szerencsés lány. A hatalmas zöld lábosban, amit egyébként disznóvágáskor szoktunk használni, gőzölgött a vörös lé. Minden nyáron főzünk paradicsomlét, bedunctoljuk szép, zöld üvegekbe. Sörösüvegekbe, melyekről dörzsszivaccsal eltávolítjuk a Jelen Pivo-s címkét. Sophie arcát láttam a forró, savanyú lében. A puritán, forrásfakasztó mosolyát, amit irigykedve lestem minden találkozásunk alkalmával. Sophie mosolyában szakrális csönd bujkál. Nekem voltaképp nincs is mosolyom, anyám mosolyát szoktam használni, ezért tévesztenek össze bennünket oly gyakran a faluban, ahol élek. Amikor még hosszú évekket ezelőtt, nem is tudom, hogy nevezzem őt, mondjuk, legyen sándor, de hát mindegy, a mellemre szorította a Kalasnyikovját és könyörgött, hogy a kiskockás ruhámmal együtt dobjam a francba a vigyoromat, amit mindenkre eregetek, megszeppentem. Megbicsaklottam. Lehet, részeg volt, fogalmam sincs, mivel én sose tudom megállapítani, mikor részeg valaki. Mindenestre meglepett. Hát, ha hab-selyem kell, gondoltam dacosan, ám legyen. A faluban, ahol élek, évszázados múltja van a selyemdamasztöszövének. Én magam fogok éjjel belopózni a főutcán lévő műhelybe. A szövés kéz- és lábmozdulatokkal történik. Bal kézzel, a bordával megadom a sűrűséget, míg a jobb kezemmel mozgatom a csónakot. Jobb lábbal szabályozom a nyílást, bal lábbal pedig emelem, vagy leengedem a sámlát. Roppant erotikus mozgulatsor, mondtad, mindig ezt kéne csinálnod. Lepedőt, kis- és nagypárna- meg paplanhuzatot is szövök. Levendulaszínűt. Az olyan ártatlan. Vágykeltő. Az a kedvencem. Milyen mintát szeretnél? Rózsaleveleset, vadrózsásat, hajnalkásat, gyöngyöset, tulipánosat, kálásat, pálmásat, esetleg búzavirágosat, rózsabimbósat, tavirózsásat? Ha engem kérdezel, legyen tavirózsás. A víz miatt. A lebegtetés kedvéért. A meg nem született gyerekeink feledésére. Aztán becsukjuk a fehér spalettákat.

14 lehettem vagy 12, amikor találkoztunk. A portán kezdődött. Ott álltam az ajtóban néhány régi kofferrel és egy nejlonszatyorral tele cardinale szőlővel, bár az is lehet, hogy Szőlőskertek királynője volt. Muskotályos ízű, olvadákony. Megérkeztem.

Mivel ez egy dögunalmas történet, sose akartam megírni. Most se fogom befejezni. Hasonlót már ezren írtak. Marguarite Duras-é a legjobb. Mindenkinek ajánlom.

Emil félkész. Régóta fürkész. Lányokat. És naponta gyárt Sophie-pótlékokat.

Nem gyárt, talán inkább gyúr, formáz, mintáz. Emil úgy ül a portán, hogy látom, amikor néhány Sophie-pótlék nyersanyagot ízlelget, ködös lesz a tekintete. A gerincoszlopából mintha eltűnne a velő. Összecsuplik. Szomjas. Pedig neki (is) húsrá lenne leginkább szüksége. Vörös húsrá. Engem gyakran felkér táncolni a Pokol nevű kocsmában, ahova néha elmegyek. Emil sándorként részegedik le, és ez engem pimaszul megtéveszt. Déja vu. A ragacsosabb és rosszabbik fajtából. Emilt Szabadka-illat lengi körbe és pont. Szecesszió és dekadens alföldi magány, ami már úgyszintén dögunalmas. Por, ami az ember testéhez tapad. Szerelmes verseket ír Sophie-hoz, meg persze más lányokhoz is. Emil tizedik éves hallgató a pécsi BTK-n, meg pár éve portás. Egész nap harmadosztályú filmeket, sorozatokat, rajzfilmeket meg snookert néz. Velem sose beszélget, csak táncolunk, mert józanul sem Sophie-ra, sem Teodórára, sem Viktóriára, sem Julikára, sem Eszterre nem hasonlítok. Józanul nem tud velem mit kezdeni, meg én sem bírom sokáig. A szobája a drávaszögi pincénkre emlékeztet, ahova mindig félve mentem be, mert tele volt a családi tragédiák fullasztó nyirkosságával. Szóval, először a veséim tájékán érzek fájdalmat, aztán a végtagjaim belilulnak, és pár perc elteltével belefagyok abba a dermesztő tehetetlenségbe, ami belőle árad. Talán csak akkor oldódom fel, amikor etet. Egyenként adja a falatokat a számba, pont úgy, mint sándor, és közben pont úgy toporog, mintha Sophie lennék. Akár tehetséges is lehetne, annyira érzékeny. Ez is módfelett megtévesztő. Felettébb kínosak ezek a megtévesztő pillanatok, mert szégyellem, hogy közönyös vagyok és gyáva, és nem tudok Sárvárra szaladni sándorhoz, ahol megnyugodhatnék egy délutánnyit, és nem törném végre a nap huszonnégy órájában azon a fejem, hogy milyen sebészeti beavatkozás kéne ahhoz, hogy sándort végleg kivájjam, lehántsam magamról.

Talán bevallhatom, hogy szimbiózisban élek egy több mint tízéves dagerrotípiával. Már nem is tiszta a kép. Abszolút alkoholban kéne leoldani róla az idők során ráakódott szennyet, zsírréteget, az évek alatt képződött fátyolt, utána desztillált vízben lemosni, és 1%-os ciánkáli-oldatba tenni. Közben állandóan figyelni, hogy tűnik elő a kép. Ez az elmélet. Gyakorlatilag mindehhez ügyetlen vagyok. Sándor miatt alakítom fikcióvá a hétköznapijaimat, szólítok le sándorra emlékeztető férfiakat az utcán, teázom náluk hajnalban, kacérkodom izgalmasnak vélt szuperhímeikkel, táncolok szánalmas kocsmatöltelékekkel, de sose érintem meg őket, mert ahhoz finnyás vagyok. Emil más.

A maszkabál csodás volt. Régi maszkabálokat idézett. Emil természetesen részesen és természetesen minden potenciális Sophie-pótlékba szerelmesen andalgott egy pillével a társalgó közepén. Eszter gyönyörű, mint a neve. Tökéletes a lepke jelmeze. Carmen is nyilván izgalmas teremtés Emilnek, hiszen a nyakához hajtja a fejét, és érzékeny ringatóznak valami förtelmes zenére. Teodóra göndör csigái Emil vállán pihennek. Lilla az ölében kucorog. Emil fogalmam sincs, minek öltözött. Mindenestre négy pezsgő után Emil sándorként fogja a derekam. A következő négy pohár forralt bor után, mivel a pezsgőről már lemaradtam, hagyom, hogy Emil megkeresse a mellemet az ingem alatt. Csiklandoz. Nem tudok nevetni. Kacagni se. A társalgó közepén kóválygunk. Szétzilálódnak az ütemek. Emil furcsa, egymáshoz nem illő szavakat harap a nyakamba, súg a fülembé. Nem tudom, mire jó ez a holdvilág-metaforás hízélgés. Nyilván össze-

téveszt valakivel. Mondom neki, hogy szerintem hülyét csinálunk magunkból. Azt mondja, őt ez nem zavarja. Eszembe se jut Sophie, csak a mosolya. Minden lánynak puritán, forrásfakasztó Sophie-mosolya van. Emil lépteiben árvaság ring. Anyáméban is az van. Menekülnöm kéne. Torkig vagyok az enigmákkal. Senki nem érdekel, senkit nem akarok megfejtetni. Átmentem szűzkurvába, és hiúságomat legyezőnek használom. Hátha ez segít. Szétzüllöttek az ütemek. Emil keze már a bugyimban van, a társalgó közepén vonagluck, izzadt és bűdös vagyok, és kompromittálom magam, mert beálltam a sorba, Sophie-pótlék lettem, én idióta, és ledérként kapaszkodok egy nyomorék cardinale szőlőre emlékeztető ízbe.

Részezen gyakran látom magam előtt a gránit sírkövet, az Alsó temetőt, a tanító nénim sírját, ahol elvesztettem a szüzességem. Talán ezért nem fogyasztok gyakran alkoholt. Kerülöm, mint a Mindenszenteket. Sajnos a valóság néha sokkal hatásvadaszabb és olcsóbb, mint néhány szappanopera. Az Alsó temető igen gazos és rendezetlen. Petúniák, bűdöskék, művirágok borítják. A kápolnából kirepülő denevérek nem zavartak, mert megszoktam őket, hiszen az unokatestvérem a templomtoronnyal szemben lakik és elalvás előtt Benko kakaóval a kezünkben gyakran figyeltük a denevéreket meg baglyokat. A temetőcsősz korcs kutyáinak csaholása viszont idegesített, és reszkettem, mert a gránit elég hideg volt, és kinofóbiás is vagyok, és hát mégiscsak az volt az első alkalom. A szüzességemen kívül az aranyfülbevalóm is odaveszett. Az jobban fáj. Na, egyébként korán vesztettem el a szüzességem, hat lehetett, rohantam is haza és próbáltam embert formálni magamból a reggeli diákmisére, mert Kecskés atya várt a ministrálással. Senkinek nem ajánlom, hogy a szüzessége elvesztése után misére menjen. A Cecília-kórus, a hat vénasszonnyal meg a hentessel, a szokásosnál is hamisabban kornyikált, a kántor se volt valami jó formában, az ostya meg a szájpadlásomra tapadt, a combomra odaszáradt vér viszketett. Mise után Hajnihoz mentem hogy szépen elmeséljem neki a nagy eseményt. Hajninál nincs fürdőszoba. Beleültem egy nagy dézsába, és Hajni a sparherthen melegített vizet nekem, hogy megfürödjek. Semmiféle rituálászerű dolog nem járt a fejemben, csak a koszt akartam lesikálni. Hajni dédije, Juliska néni rám nyitott, meglátta a kezemben a borotvapengét, és odarohant. Ránevettem. Göndör kacaj volt. Fényes. Elcsitította a vasárnapi pátoszt. Csak a szőrt akarom leborotválni a lábamról, mondtam neki, és ígérte, nem mondja el senkinek. Tudtam, holnap az egész falurólam, beszél majd. Ekkor megjelent Hajni édesanyja is, hogy siessek, mert a hétvégén éppen csirkevágás van, és jó lenne, ha segítenék. Mit mondjak, ez se egy lélekemelő feladat ugyebár, de hát rá kellett döbbenem, a kutyacsaholás közben történekekről nem szabad képzelegnem, mert az elvonná figyelmem a csirkepucolásról. Gyűlölök csirkét bontani, de akkor megnyugtató. A gangon álltam, a kötényemen tollpihék, kezemben a csirkefej, a szemét is szedd ki, mondta Hajni anyja, és vörösbort töltött egy metszett üvegű, karcsú pohárba. Hetekig jártam aztán nagyanyám babafej nagyságú krizantémjaival a temetőbe, amitől az egész család meghatódott, pedig én csak azt a filigrán fülbevalót kerestem.

Emil ujjait kibontom a hajamból, lefejem a derekamról, a nyakszirtemről, a hasamról, nem találom meg mindegyiket, mert Emil keze mindenütt ott van. Tangó szűrődik be Kata fürdőszobája ajtaja alatt, és noha az utóbbi három év

legérzékibb előjátékán vagyok túl, nem engedhetem, hogy megcsókoljon, mert erős undort érzek (mint említettem, finnyás vagyok), hogy Teodóra, Eszter, Viktória, Julika után az én számba is betegye a nyelvét, mert már nincs kedvem játszadozva egymást kóstolgatni, mert Emilnek a mindenkori kóstolgatás vicces és természetes és semmi különös, és fogalma sincs róla, hogy nekem mindez petúniaszagú.

Egyedül feküdtem le.

Azt mondják, a másnaposságra tökéletes a paradicsomlé, különösen a házi készítésű. Undorodom a paradicsomlétől. Sophie mosolya marja a torkom. Török kávét kéne főznöm, cukor nélkül, citrommal. Azt mondják, az tényleg segít.

Túl élő

(regényrészlet)

A határ az, ahol véget ér valami. Teljesen. Nem elválaszt, hanem lezár. Sőt leginkább úgy *helyes*: elzár.

Győrrött a Tanácsköztársaság útja mentén zöld útjelző tábla állt. Akkor lehetett a legjobban látni, ha a benzinkúttól kikanyarodtunk, és a teli tankkal szinte bárhova elindulhattunk volna. A tábla balra azt mutatta: Bécs (Wien), jobbra: Budapest. Bécsre 150 kilométerre jelezte, Budapestet 146-ra.

Akárhányszor ott álltunk a kereszteződésben, apám – úgy is lehet mondani: viccelődve, ám inkább sóhajtásszerűen – megszólalt. Na, ma sem megyünk Bécsbe.

Ültünk a Volkswagen hátsó ülésén, s igazából nem értettük a kijelentést. Miért kéne Bécsbe menni? Mi lehet sóhajtásra méltó ott, 150 kilométernyi messzeségben? És hogyhogy ma *sem*, hiszen – való igaz – nem mentünk tegnap se, tegnapelőtt se, sőt soha. Mi keresnivalónk lenne ott?

Aztán eltelt néhány év. Kaptunk piros útlevelet, amivel Csehszlovákiába autóztunk a tavaszi szünetben. Nagy szó volt ez a kis könyvecske, komoly dokumentum, és épp ezért tulajdonosának megfelelően komolyan (vagyis: *jól*) kellett viselkednie, amikor megközelítettük a magyar–csehszlovák határt. Ott szigorú bácsik, majdnem olyanok, mint a rendőrök, vártak ránk, és elkérték a piros könyvecskéket, alaposan végigtanulmányozták, a térdüket kissé rogyasztva belestek az ablakon, összehasonlították a fényképeket az autóban ülők arcával.

Rendnek kellett lennie.

Amikor visszaadták az összes okmányt, és engedékeny hangon azt mondták, „mehetnek”, apám arcán is kisimultak a vonások. Ím, megérkeztünk a baráti országba.

Furcsa vidék volt az. Ahol külföldön voltunk, miközben másról sem hallottunk, mint hogy *egyszer* ez is Magyarország *volt*, és bárhol álltunk meg, mindenki magyarul beszélt. Szaftos húst ettünk knédlivel. Ilyen nem volt otthon, hát mégis idegen világ ez. Idegen, ám kellemes. Jólesett megízlelni. Hazafelé menet egy szembejövő teherautó felvágott egy követ, amitől kitört a szélvédő. Az ablak egy pillanat alatt olyan lett, mint a tejüveg, ki kellett ütni az egészet a helyéről, anyámmal tartottuk a pokrócot a szilánkok alá. A kora áprilisi, gyorsan hűlő alkonyatban üres ablakkal döcögtünk az ősi magyar földön, vissza, a határ felé. Mindannyian dideregtünk, hároméves öcsém zokogott, mackóját hívta segítségül.

Mégis sokszor kirándulgattunk át így a szomszédba. Szaporodtak a pecsétek a piros útlevelekben. Szerettük a knédlit, apámék a Zlatý Bažant sört. A győri

benzinkútnál, a kereszteződésben azonban rendre elhangzott a sóhajtásszerű mondat. Na, ma sem megyünk Bécsbe.

Megint eltelt néhány év. A sötét, februári délutánban a házi feladatos füzeteket félrerakva az íróasztal fölé hajolva részletes kérdőívek és nyomtatványok kitöltésére került sor. Nagyon kellett ügyelni, elrontani nem volt szabad, és szép írással kellett az aláírási odabiggyeszteni a nevünket. Apám okmánybélyeget ragasztott a nyomtatványok jobb felső sarkába. Svájci és német meghívóleveleket csatolt melléljük, valamint azok hiteles fordítását. Amikor minden elkészült, berakta egy félfamentes, kékes színű dossziéba, ráhajtotta a fedelét, és azt mondta: Majd meglátjuk, mi lesz...

Aztán vártunk. Már bőven benne voltuk a tavaszban, amikor a benzinkúttól kikanyarodóban elhangzott a bűvös mondat: Lehet, hogy itt hamarosan balra fogunk elindulni, ha minden igaz!

De hát igaz lehet-e minden?

Már én is tudtam, olyan nincs, hogy minden igaz, mert a legnagyobb igyekezet mellett is elkerülhetetlen egy kis füllentés, egy kis suskus. Erőltetni sem kell túlzottan, mindig találni valamit, amiért felelősségre lehet vonni az embert. És eltüntetni attól, amire a leginkább ácsingózik.

Vastag, szürke, temérdek pecséttel és bélyeggel felékesített és sasszeggel lezárt borítékban érkeztek meg az új útlevelek. A színük világoskék volt – arra gondoltam, ezek szerint a kék országokba lehet utazni velük. Apám elmagyarázta, hogy ablakot ütöttek beléljük, valamint a nyugatnémetek és a svájciak vízumot is ragasztottak a 8. és a 12. oldalra, amik szép képnek tetszettek, csillogó jellel ellátva. Ausztriába nem is kellett vízum, oda eddig vízum nélkül nem lehetett volna menni. Csak az ablak, az ablak!

Világoszölden-sárgán villódzó reggelre ébredtünk az indulás napján. Elérkezett a pillanat, amikor hosszú évek megkövesedett sóhajait úgy hagytuk magunk mögött, mint a csalé országúti kilométerköveket. A kutas teletöltötte a bogárhátú tankját benzinnel, apám fizetett, és elgurultunk a kereszteződésig. Mint mindig, ott virítottak előttünk a zöld táblán a fehér betűk: Bécs (Wien) 150 és Budapest 146.

Apám egy pillanatilag kivárt: Na, Budapestre menjünk vagy Bécsbe?

Mi pedig hangos visításban törtünk ki. Bécsbe! Bécsbe! Bécsbe!

Ültünkben ugráltunk a hátsó ülésen, apám pedig hátranézett, átszellemülten elmosolyodott, és miközben egyesbe tette a sebváltót, mint aki nagy kegyet gyakorol, így szólt. Hát jó, ha ennyire akartok Bécsbe menni, akkor menjünk Bécsbe!

Ösztönös mozdulattal megtapogatta a zakója zsebébe helyezett világoskék útleveleket és a sok pecsétes valutakiviteli-engedélyeket. Aztán kikanyarodtunk az ezerszer megjárta országútra, ami ezúttal nem egyszerű országút, hanem a *határ*hoz vezető út volt.

A határhoz, ahol ezek szerint nem ért véget a világ.

Sőt, talán épp ott kezdődött.

„A Párttal, a néppel egy az utunk”, fújtuk az énekórákon és a kötelező ünnepélyeken, de otthon egyáltalán nem ez volt a módi. A rendszerhez, az egyetlen, mindenkinek felett uralkodó párthoz, a szovjetekhez való viszonyulásban termé-

szetesen apám volt a mérvadó. A hetvenes években is azt hangoztatta, hogy egy szép napon össze fog omlani *minden*. Ezt részben vágyképző optimizmusa mondatra vele, továbbá az osztrák tévé híradójából okult, ahol Paul Lendvai és Hugo Portisch a két Kelet-Európa-szakértő hosszas elemzésekben tárták fel előtte a szocialista országok gazdasági helyzetét, egészen Leonyid Brezsnyev nálunk könnyű megfázásnak beállított vesedialíziséig, és láthatta-hallhatta a vasfüggöny mögül kiszabadult disszidensek, másképp gondolkodók fejtegetéseit.

Kérdés, lehet-e másképp gondolkodni, ha egyszer itt élünk?

Apró kis „ellenállásaira” azért büszke volt. Immár Győrtől hívták nemegyszer, hogy lépjen be a pártba, elvégre... és különben is. Ezt rendszerint azzal hárította el, hogy nem elég érett még rá. Aztán amikor a fiait Pannonhalmára adta a bencésekhez, már nem annyira azt firtatták, hogy akar-e párttag lenni, hanem hogy mégis mit képzelsz, miféle példával jár elől. Sokkal később beszélt erről egyszer, a nagy, barna cserépkályhának dőlve, hogy ebben a kérdésben nem volt szívbjajos. Ha piszkálták, azt felelte, mondják meg, ha elégedetlenek a munkájával, neki nem mindenáron való életcélja, hogy főorvos legyen. Ha arról van szó, nagyon szívesen elmegy egy isten háta mögötti faluba körzeti orvosnak, az is van legalább olyan nemes feladat. De más egyébhez, hogy mit csinál a szabadidejében, milyen iskolába járnak a fiai, senkinek semmi köze. Aztán erre csak morogtak valamit a főemberek. Ugyan már, Karcsikám, te is tudod, hogy nem erről van szó...

Pedig hát erről volt szó. Nagyon is.

A Zrínyi utcai ház, ahol laktunk, pontosan szemben állt az egykori habsburgi Frigyes-, ám akkor már régóta (ideiglenesen, persze) szovjet laktanyával. Egy szóval mindent láttunk. És nem nagyon kellett ahhoz kommentár.

Láttuk a Pravdával takart, kitörött ablakokat. A nyomorúságos udvart, ahol hatalmas táblákon a pártvezérek arcképei virítottak, és ezek előtt masíroztak reggel és kora este a kiskatonák, rekedt, torz hangon üvöltve valamiféle lelkesítésre szánt dalokat. Az utcára is kivonultak néha, hármas sorban meneteltek, ki tudja, miért, alumínium teáskanna volt némelyikük kezében; az első ember, aki vezette őket, kis háromszögletű piros zászlóval integetett. Vasárnap az ablakba ültek a kopaszra nyírt, ferde szemű legények, és a legnagyobb szórakozásuk az volt, hogy zsebtükörrel villogtattak a járókelők szemébe. Mi is visszavillogtunk egyszer-egyszer. Aztán azokat az ablakokat, ahonnan sokat villogtattak, egyszerűen befalzták.

Láttuk, hogy rendszeresen verik a legénységet. Egy tiszt jelenlétében hozták hátra a fenyítésre várót a kerítés sarkába, pontosan a fiúszoba ablaka alatt, átellenben. Két másik kiskatonának jutott a feladat, hogy jól ellássa a baját. Általában nem is volt ebben semmi hiba, úgy ütötték-verték a társukat, mint aki minden dühét és bánatát így akarja kitombolni, a földre került fiút még össze is rugdosták. Tudták, hogy jövő héten esetleg ők következnek, vagy éppen emlékeztek a két héttel korábbi verésre, amit kaptak. Az ott hagyott, elintézett bűnös egy ideig hevert a porban vagy a sárban, aztán lassan feltápáskodott, kicsit leporolta magát, és lassú léptekkel, de mégis, látható igyekezettel ment vissza a helyére, nehogy késésért újabb fenyítésben legyen része.

Néha a mozipénztárnál lehetett összetalálkozni két-három izgatottan pusmogó kiskatonával, akik vaskos, koszos kezükben a legolcsóbb, háromforintos jegyre való aprót szorongattak, és próbálták elmagyarázni, hogy mit is szeretnének. Persze moziba szerettek volna menni. Amerikai filmre, esetleg francia filmre vagy olaszra. A széken teljesen lecsúszva ültek az első sorban a cigányok között, előadás végén meg loholva igyekeztek vissza a laktanyába. Bizonyára tudták, hogy rájuk is büntetés, kegyetlen verés vár, de valamiképp mégis megértte. Másfél óráig éltek, még ha teljes álomvilágban is, aminek a nyelvét sem értették, de a képek, a mozivászonról beszívott levegő életerőt adott a számukra elviselni azt, ami van.

Hatodikban érkezett hozzánk egy új fiú, a Somogyvári Pali. Moszkvából. Ez még egy orosz tagozatos suliban is már-már botrányosnak számított. Holott mindenki levelezett szovjet pionírral, nekem is volt egy Szergejem, csomagot is küldött, olimpiai Misa macis jelvénnel, egy ripityára törött festékkészlettel és a színjátszó naptárral. Cserébe szandált kért. Mert azt náluk nem lehetett kapni. Szandált, a nagy Szovjetunióban.

Somogyvári Palit mindenki utálta. Még Nelli néni, az orosztanárnő is idegenkedett tőle, lehet mondani, hogy cikizte, elvégre a fiútól elvárható lett volna néhány év moszkvai tartózkodás után, ahol természetesen iskolába járt, hogy tökéletesen tudjon oroszul. A beszéd ment is neki, de a rafinált nyelvtani kérdésekre, mondjuk, a lány ragozású igék vagy a rendhagyó nőnemű főnevek témakörében sokszor egyáltalán nem tudta a választ – szemben velünk, akiknek ezt töltögették a fejébe. Más kérdés, hogy Somogyvári Pali bizonyosan többre ment odakint a ráragadt orosz tudásával, mint mi bármikor is a hibátlanul bebiflázott *krásznájá plószág* ragozással...

Pölivel kezdtük el cikizni a fiút. Pöli apja szintén orvos volt, apám mindig mosolyogva mesélte, ha néha összefutottak a Bem téren (ők ott laktak, nekünk a garázsunk volt a közelben), Pöli apja mindig úgy köszönt neki, „tiszteletem, Karcsi bátyám”, holott apám tudta, hogy legalább öt évvel idősebb nála. De úgy látszik, ő sem szívelhette különösebben a szovjet rendszert, mivel Pöli is elég szépen tudta cifrázni a ruszkik szidalmazását. Sőt ő volt az, aki nem átallott dehonesztáló kijelentéseket tenni magára Leninre.

Somogyvári, szegény, lehet, hogy nem akart rosszat. Kifejezetten besúgni minket. Nem gonosz volt, csak végtelenül meglepett. Elmesélte otthon, hogy mi mindent hallott a suliban attól a két fura figurától oroszórán, meg énekóra alatt, amikor a NOSZF évfordulójára készültek a dalokkal, és a szünetekben is; csupa olyasmit, amit korábban soha, pláne nem Moszkvában. Hogy nem is a Szovjetunió a világ legfejlettebb országa, és tán nem a Moszkvics vagy a Zaporozsec a földkerekség legpompásabb autója. Továbbá Lenin... szóval, képzeljétek, anyu és apu – mesélhette odahaza Palika –, Lenin sem volt olyan szent ember, mint tőletek hallottam.

A Somogyvári szülők fogukat csikorgatva rohantak az igazgatóhoz panaszt tenni. Illetve nem pusztán panaszkodtak, hanem követelték, hogy azonnal távolítsák el a két hangadót, méltatlanok, hálátlanok, korcsok...

Anyámat azonnal hívatta az igazgató. Ugyanaz a régi pártember, aki két év-

vel korábban, a belépésekor azt is megkérdezte tőle, hogy milyen gyakran él házasságot a férjével. Most összeszedett volt és félreérthetetlen. Ha ez még egyszer előfordul... És mondja csak, kollegina, mivel tömik maguk otthon a gyerek fejét?

Apám maga elé állított, és kijelentette: amit mi itthon beszélünk, ahhoz senki-nek semmi köze. Azt akarod, hogy anyu és én elveszítsük az állásunkat, és ti ne tanulhassatok többé?

Nem akartam ezt. Végignéztem a lakáson, belém hasított, hogy ha a szüleim-nek nem lesz állása, akkor nyilván pénzük sem, és szép lassan – mint ahogy a filmekben, a Balzac-sorozatban is – el kell majd adogatnunk mindenünket, hogy fussa ennivalóra. És szegények leszünk. Nyomorultak.

Nem akartam ezt.

Pölivel, akit az apukája jól meg is ruházott, megbeszéltük, hogy békén hagyjuk Somogyvári Palit. Aki ezek után teljesen egyedül ácsorgott a folyosón a szünetben, többé még a hülye kis Moszkvája meg Leninje miatt sem volt érdekes.

Apám legkedvesebb mini-hőstettére az NDK-ban került sor. 1980-ban járt ott egy gyerekorvos-kongresszuson, Rostockban, és három helybéli kollégájával, akik közül – vélte ő – mindegyiket alaposan ismerte, sétáltak Warnemündében a tengerparton. Itt jelentette ki apám, meglehetősen merészen a későbbiek fényében, hogy a berlini fal nem fog örökké állni. Egy ártatlan kis mondat volt, elszállt a semmibe, süvített a szél, tépte a fövenyt a dűnén, ők sétáltak tovább. Abban az évben apám gyermekkori álmainak színhelyére, Görögországba szeretett volna utazni anyámmal egy szimpla társasút keretében. Az első részletet már be is fizette, megvolt az indulás dátuma. Ám miután visszajött az NDK-ból, kisvártatva üzentek az IBUSZ-ból, hogy *lenne kedves befáradni*. Furcsállotta, mivel az amúgy ismerős hölgy, egy volt beteg gyerek anyukája a telefonban nem volt hajlandó további felvilágosítást adni, mindenképp személyesen akart vele beszélni. Apám bement, s ott rövid úton tudtára adták, hogy felsőbb utasításra nem kaphat útlevelet Nyugatra. Márpedig a tőlünk délkeletre fekvő Görögország vastagon Nyugatnak számított.

Felbosszantotta magát, úgy gondolta, nem lehet elmenni szó nélkül egy ilyen eset mellett, elvégre nem a sötét ötvenes években élünk. Még akkor sem, ha Brezsnyev egészségi állapota sokkal súlyosabb (ő tudta!), mint ahogy itthon elhitetik.

A rendőrségen is akadt egy apuka, akinek gyógyította a gyerekeit, aki aztán felajánlotta, hogy ha netán a főorvos úrnak szüksége lenne rá, áll a rendelkezésére. Elzarándokolt hát oda, a hálás szülőhöz. A rendőr apuka kicsit másképp viselkedett irodája íróasztala mögött, mint annak idején a kórház folyosóján, a kezét tördelve. Azt azonban elárulta, hogy a keletnémet testvérszervezet, azaz a berlini belügyesek komoly veszélyt láttak apámban, mivel – természetesen – a fülükbe jutott, tán még a mondat elhangzása napján, a warnemünde szélfúttá fövenyről, hogy szerinte a berlini fal el lesz takarítva egy szép napon. Mert bizonyára apám szerint az szép nap lesz. Nos, dőlt hátra a rendőr apuka, így áll a helyzet, és a legenyhébb büntetés, amit foganatosítaniuk kell, a nyugati útlevél bevonása, vagyis ki nem adása. Kérte apámat, amolyan utasító hangon, hogy nyugodjon meg ebben. Majd kiegészítette azzal, ha akar, a Szovjetunióba azért

elutazhat a feleségével. Így kerültek az ehhez a történethez legméltóbb helyre, Leningrádba.

Csalános Árpi bácsi és családja a Zrínyi utcában lett szomszédunk a szemben lévő lakásban. Mindenáron barátkozni szerettek volna, aminek az eredője az volt, hogy a felesége, Erzsi néni szintén a mi iskolánkban tanított, anyám kolléganője volt. Nekem a biológiát adta elő, és rögvest az első órán közölte, hogy nála minden tanár-gyerek ötöst fog kapni, ez természetes, de nem ingyen ám, elvárja tőlük, hogy megszolgálják.

Árpi bácsi a rendőrségen dolgozott, őrnagyi rangban. Apám némiképp kínos helyzetbe került, mert bár minden igyekezetével kerülni akarta az „efféle alakokat”, neveltetése és jó modora semmiféle nyers vagy elutasító magatartást nem engedett meg a számára. Márpedig Csalánosék nagyon akartak haverkodni, kihasználtak minden alkalmat arra, hogy áthívják a szüleimet italozni, vagy ők csöngessenek be egy üveg konyakkal Károly-, Hedvig- avagy Árpád-, Erzsébet-nap ürügyén, amelyek nem maradhattak ünneplés nélkül. Amúgy az U-alakú ház ablakai lehetővé tették, hogy az előszobánkból és konyhánkból premier plánban élvezhessük a Csalános család életét. Mi tagadás, leskelődtünk is. Holott a szomszédok egy percre sem csináltak titkot abból, hogyan élnek, elvégre számukra ez volt a lehető legtermészetesebb. Télen-nyáron alsóneműben járkáltak a lakásban, Árpi bácsi atlétában és gatyában, Erzsi néni kombinében, legfeljebb pongyolában. Egész nap sütöttek-főztek és közben italoztak. Nagyfröccsel kezdve, aztán ahogy egyre komolyodott a helyzet, úgy kerültek sorra a keményebb itókák is.

Már érettségi után jártunk egy évvel, amikor Árpi bácsi kivételesen telefonon szólát apámnak, hogy beugrana, ha nem zavar, valami fontosat akar mondani. Apám azt hitte, megint „az” a baj, mivel korábban már kétszer kellett barátilag intézkednie a „kis” Erzsi ügyében, aki egy évvel volt ifjabb nálam, de kétszer is terhes lett a gimnázium alatt.

Aztán kiderült, hogy most én voltam terhes – a hatóság számára.

Egyik osztálytársam írogatott leveleket Budapestről, aki már a gyógyszerész karra járt, és tudósított engem, a vagongyári fordítóirodán senyvedő páriát, hogy milyen víg élet folyik a székesfővárosban diák uraméknál. Egy ilyen levélben szerepelt az a kitétel, miszerint október 23-át méltó módon megünnepelték, s nagy italozásba fojtották a bukott forradalom emlékének fölérzett bánatukat. Az irományt annak rendje s módja szerint megkaptam, ám csak most derült ki, hogy időközben mások is olvasták, és érdekes módon Árpi bácsi asztalát is megjárta. És milyen áldott szerencse, hogy az ő kezébe került... Apám meglehetősen szűkszavúan tudósított erről a négyszemközti beszélgetésről, nyilván nem esett jól neki, hogy most neki kell hálálkodnia Árpi bácsinak, aki bizonyára olyasmiket mondott, hogy ugyan már, hát legalább mi segítsünk egymáson, ahol tudunk – jöllehet apám épp ezt nem akarta, főleg hogy ő és Árpi bácsi túlzottan „mi”-vé kovácsolódják össze.

Árpi bácsi nem titkolta: nem tesz jót az efféle kapcsolattartás az oly nagyon vágyott továbbtanulásomnak, és barátilag azt ajánlotta, válogassam meg, kivel és mi ügyben levelezgetek.

Végül is ez elég érthető beszéd volt. Még csak nem is olyan meglepő. Sem az, hogy olvasgatják a postát, sem pedig, hogy bármikor lecsaphatnak, ha úgy szottyan kedvük.

Ám ez még csak az első felvonás volt. Ugyanis voltam oly merész – és talán oktondi –, hogy mindezt elmeséltem az egyik munkatársamnak, Eszterkó anyámnak, akivel még a vagongyárban ismerkedtem meg, és mély lelki barátságba keveredtem. Ő pedig végképp afféle ember volt, aki nem tett lakatot a szájára. Semmiféle tekintély nem létezett a számára, amelynek a tiszteletét valós alap nélkül, „csak úgy” elvárták volna. Így aztán ő is továbbadta az Árpi bácsiról szóló történetet. Képzeliétek, ezek a szemetek elolvassák a volt bencés diákok levelezését, rohadjon ki a belük...!

Eszterkó tudta cifrázni, ha felidegesítette valami.

Addig-addig mesélte, amíg az egyik alkalommal egy rendőr-feleség nem akadt a társaságban, aki aztán beindította a gépezetet. Nem tűrhette, hogy ilyen álságos rémhíreket terjesszenek a szocialista demokrácia rendőri szerveiről, ez bujtogatás, ami megengedhetetlen.

Elkezdődött az újabb szimatolás, a keresgélés: miért, hol és főképp ki volt az, aki nem átallott ekkorát hazudni, hogy a Magyar Népköztársaság rendőrsége megsérti állampolgárai egyik legalapvetőbb jogát, a levéltitkot.

Hozzám immár a pécsi albérletben értek el újból. Fényes délután ücsörögtem otthon, amikor csöngettek. Általában a házinénihez jöttek a barátnői, akikkel aztán a konyhában rikoltoztak hosszasan, úgyhogy fel voltam készülve a műsorra. Ám az ajtóban egy jelentéktelen külsejű, kopaszodó férfi állt. Közölte, hogy engem keres. Kérdezte, bejöhet-e, és akad-e egy olyan helyiség, ahol háborítatlanul tudunk szót váltani. Szinte baráti volt, már-már bocsánatkérően szívélyes. Be is mutatkozott: Bodó Béla a neve.

A konyhában foglaltunk helyet. Ekkor ért az első meglepetés, mert suttogva azt kérte, ha bárki jönne, közöljem vele, ő távoli rokonom, aki erre járt, és beugrott hozzám kicsit társalogni. Azt feleltem, a legvalószínűbb az öcsém érkezése, aki az orvosi egyetemre jár, és vajon neki is azt mondjam-e, hogy Bodó úr egy távoli rokon? Erre reményét fejezte ki, hogy nem jön haza az öcsém, amíg itt lesz. Úgyis hamar végzünk, mert biztos benne, hogy szót értünk mi ketten.

Kíváncsian vártam, mi sül ki ebből.

Akkor rátért Árpi bácsira. Illetve a Csalános elvtársra, akiről én azt állítottam, hogy tőle tudok a volt bencés diákok levelezésének elolvasásáról. Hogy is volt ez pontosan? Elmeséltem, amit minderről tudtam. Kérdezte még, hol beszéltem erről, ki tudhat róla. Eszterkó nem is jutott az eszembe. Kicsit tanácsstalanul vonogattam a vállamat. A kettős konyhaablak között álló hatalmas dunsztosüvegre figyeltem, ahol még egy utolsó adag kovászos uborka savanyodott kenyérrel a tetején. Az őszi nap úgy világította meg, mint egy akváriumot, ahol a vízinövények között úszkáltak lassan a lusta uborka-halak. Szép volt.

Bodó Béla arról beszélt, hogy láthatom, nincs semmi baj, immár itt vagyok Pécsen, járok az egyetemre, senki nem akar nekem rosszat. Annyit kér csak, hogy holnap reggel fáradjak be a megyei kapitányságra, hozzá, addigra jegyzőkönyvbe veszi, amit elmondtam, és csak alá kell írnom, ennyi az egész.

Nem izgatott az ügy. Tényleg úgy hittem, semmi bajom nem történhet. Nem-

hogy nem a sötét ötvenes években élünk, hanem a *glasznosztj* és a *peresztrojka* korában, ahol minden politikai turpisságról lehull a lepel.

A rendőrségen ugyan ismerték Bodó Bélát, de a szoba, ahová végül is betesékeltek, teljes puritánságot mutatott, és sem az ajtón, sem másutt nem láttam, hogy épp ez lenne Bodó Béla irodája.

A jegyzőkönyv, amit elém tett, tényleg azt rögzítette, amiről előző nap a házinéni konyhájában beszélgettünk, természetesen nem említve azt, hogy ez idő alatt Bodó Béla az én távoli, vidéki rokonom lett volna, álruhában. Viszont az Árpi bácsiról szóló történet végén állt egy mondat, amit nem én mondtam, holott az is egyes szám első személyben szólt. Mégpedig arról, hogy időközben elgondolkodtam ezen az eseten, és rájöttem, hogy mindez bizonyára nem így van, nem lehet így, és – érthetetlen módon – maga Csalános Árpád sem a valóságot mondta nekem, hiszen a Magyar Népköztársaságban egészen bizonyosan nem olvassák el senki leveleit.

Bodó Béla mereven nézett, várta, hogy az írás végére érjek. Majd megkérdezte, hogy ugye egyetértek vele, és amennyiben igen, ott írtam alá.

Megtettem. Ő elvette a papírt, megnézte magának alaposan, majd hosszában összehajtotta a lapot, és betette egy iratmegőrzőbe.

Nem tudom, megvan-e még ez a papír valahol. Amikor 1989-ben, a rendszerváltás évében valamilyen egyéb ügyben újból ebben a Légszeszgyár utcai épületben jártam, nem állhattam meg, hogy a portán meg ne kérdezzem, itt találom-e Bodó Bélát. A marcona portás meglehetősen elutasító volt. Annyit vetett oda, náluk nem dolgozik semmiféle Bodó Béla, és soha nem is dolgozott. Néhány évvel később a Történeti Hivatal is arról értesített, hogy rólam semmiféle feljegyzést nem találtak, vélhetőleg a belügyi szervek nem érdeklődtek irántam a rendszerváltás előtt. Egyébként apám ugyanilyen tartalmú közlést kapott a hivataltól.

Nem lett belőlünk papirossal elismert ellenálló.

De az is lehet, hogy minderre mi emlékszünk rosszul, és egy nagy, vörös szárnyú lepke álmódott mindkettőnk.

Virrasztók

– Jól van. Látom, már össze is pakoltál.
Taxit hívtam. Majd reggel hatra jön.
Adok veled egy kis enniivalót,
ne éhezz: uzsonnát, tízórait... –
Minden szó mint a bádóg. Ülnek ott,
emez fejét fogja, nem válaszol,
bámul maga elé a semmibe,
futnak a percek, csend van. Most pedig
a lány a retiküljéből egy borítékot
tol elé, s gyerekesen vékony hangon
így folytatja: – Csupa olyasmiket
kapsz tőlem, amit ember nem vehet
el többé. Nézd, lesznek emlékeid.
Másik ajándékom teljes bizalmam –
kiérdemelted és megtarthatod.
És ezt is itt, ezt a harmadikat.
A borítékban egy képet találsz,
rólam; ma délután én készítettem,
a negatívját megsemmisítettem –
egy van belőle, nálad. Senki más
nem láthat így, lelkemig meztelen;
s egyedül csak te tudd: ez mind igaz.

És most már csak virrasszunk holnapig.

Örökké ősz

Viborgi rakpart. Kósza nénikék
vödörből árulják az áfonyát,
az állomásokon a kék vonat
ahol megáll. Repesznek és szilánk

a távolság embertől emberig:
s összeaprítva bennünk törmelék
képek, vérző gyümölcsök, ősz van itt,
örökké ősz, és vérző berkenyék.

Történelem

*Éjjel Madeleine és Siegfried bújik össze a paplanom alatt.
Vezetéknév nélküli emberek, akik a náci megszállás alatt.
Madeleine ápolónő Párizsban, a katonakórházban,
védelem alatt.
Siegfried önkéntes, tiszt és beosztott, egy összecsapás alatt.
Madeleine kilenc hónapig a világ legnehezebb fegyverével
a szíve alatt.
Siegfried akkor önkéntes szökevény, egyetlen pillanat alatt.
Párizs lényegében sértetlen maradt.*

Majdnem töri

*Az Els Quatre Gats-ban ülnénk,
százötven portré között.
Pipafüstön át bámulnék, néha
hátba veregetnék egymást.
A zsebemből előkotornám
az összes aprót, megvenném
Max arcképét, és mondanám: Pablo,
nem jöhet össze minden – elsőre.
Röhögne, és néznénk, ahogy bealkonyul.
Spanyolul nézném én is, ha tudnék spanyolul.*

Apák napja

*Szél zörög a kapualjban –
nyílik, csikordul a rozsdás vaskapu,
mintha csak te jönnél,
s összetörnének
cipőtalpad alatt az elmúlt napok,
mint vékony üveglapok.
Fehérek és kristálytiszta
a felhők, mint sebekre
váró vattadarabok.
Hideg van ma,
és lassan hullámszik az idő,
mint a felrázott paplan.
Régi árnyékokat
izzadnak a falak,
s mint a lubickoló halak,
macskák hemperegnek
a ház kopott tetején –
összeolvad fekete, barna és fehér.
A lakásban vizespohár,
fésű, óra, szanaszét
hagyott tárgyak.
Álmosan indulok neki
a félhomályban lengő folyosónak.
Talán ma megtalálalak.*

LÁZÁR ERVIN PÉCSI ÉVEI

(részlet egy készülő monográfiából)*

Ennek a történetnek vannak kulcsfigurái: Csorba Győző, a mester (aki a *Berzsián és Didekiben* majd irodalmi hős lesz), Tüskés Tibor, a *Jelenkor* főszerkesztője, újságíró/író; barátok: Bertha Bulcsu, Galsai Pongrác, Hallama Erzsébet, Thiery Árpád; festők: Lantos Ferenc, Martyn Ferenc, Kecskeméti Kálmán; Pálincás György, az újságíró, akinek elsőként mutatta meg a novelláit; a színész Karikás Péter (akivel majd gyalog átvág az országon),¹ Somogyi József, a villanyszerelő, aki a Garay utcában² a legjobb szomszéd. Továbbá fontos helyszínei: a Nádor, a legendás kávéház (ahol megjelenik a „fehér tigris”) és a Felsőhavi utca 9. sz. alatti fűthetetlen albérlet, amelyben Lázár az első meséjét írta, ahol egy hokedli volt az íróasztal, egy sámlí pedig a szék, s ahol első házassága mézeshetét is tölti Stimáczi Gabriella balett-táncossal. A Gabriella³ név ugyancsak fontos kulcsszó Lázár életében, de inkább csak rejtetten kerül elő az írásokban, például így: „(...) benősültem a Pécsi Balettbe, tehát az egész Pécsi Színházzal eleven kapcsolatomban volt”. A rejtőzködés módja volt, hogy ez időben született meseregényének (*Kisfiú meg az orosz lányok*) egyik főszereplőjét Gabriellának hívják, aki nagyon szépen táncol. De az is, hogy a *Napló*-ban csak így jelzi őt: G.

Lázár Ervin pécsi éveire megkérdőjelezhetetlenül igaz Gabriel García Márquez mondata: „Az élet nem az, amit az ember átélt, hanem az, amire visszaemlékszik...”⁴ Az emlé-

* Megjelenik az Osiris Kiadónál, 2010-ben.

¹ Lásd Komáromi Gabriella: „Ki lehet az a Titrik Ilona? Lázár Ervin úti jegyzeteiről”, *Élet és Irodalom*, 2007. okt. 26. 17.

² A Garay u. 27. sz. házban voltak szomszédok. Lázárék házasságuk negyedik hónapjában jutottak az egyszobás összkomfortos szövetkezeti lakáshoz. Ők a második, Somogyiék az első emeleten laktak. Önzetlen jóságukra, segítőkészségükre mindig számíthattak. Lázár Ervin barátsága Somogyiékkel évtizedeken át tartott.

³ Stimáczi Gabriella (Budapest, 1941) táncművész, balettmester. 1959-ben szerezte meg diplomáját Hidas Hedvig növendékeként az Állami Balettintézetben. 1959-ben Pécsre szerződött, és az Eck Imre vezette nemzeti hírvé Pécset szolótáncosa lett. Az együttes repertoárjának számos fő- és karakterszerepét táncolta el. Lázár Ervint Pécsen ismerte meg 1960-ban, aki interjút készített a balerinával. 1961. szeptember 13-án kötöttek házasságot, 1967. jún. 23-án váltak el hivatalosan. 1965 tavaszától, azaz attól kezdve, hogy Lázár Ervin az *Élet és Irodalom* tördelőszerkesztője lett, más városban éltek, távol egymástól, de nem külön. Lázár az első budapesti években felesége szüleinél lakott, később hűgánál, a hétvégeket Pécsen töltötte. Úgy érezték, kibírják a távolságot, de tévedtek. A ritkább találkozások, a külföldi fellépések miatt fellazult a kapcsolat, ezért egyetértésben a válás mellett döntöttek. Lázár egy varsói levele azonban arról tanúskodik, hogy még sokáig nem szakadtak el teljesen egymástól. Lázár 1968 karácsonyára is Gabriellát várta: „Úgy látszik, haza tudok menni karácsonyra, mert Gabriella nem tud jönni, Bostonba utazik” – írta. (Levél Király Ernőnek. 1968. dec. 10. Lásd kéziratot hagyaték, 5. sz. doboz 5/1. sz. dokumentum.) Stimáczi Gabriella a Lázár Ervinné nevet a válás után is megtartotta Lázár Ervin kérésére, amely név akkoriban még nem egy híres íróé. Lásd kéziratot hagyaték (5. sz. doboz: piros mappa 6. sz. dokumentum: válási okmányok; valamint Stimáczi Gabriella szíves szóbeli közlése.)

⁴ Márquez, Gabriel García: *Azért élek, hogy elmeséljem az életemet*, Székács Vera (ford.), Magvető, Budapest, 2003. 5.

kezésnek is van ambivalenciája, mindig más és más lesz fontos mindabból, ami 1957 tavaszán, nyarán, majd 1959 februárjától 1965 márciusáig Pécsen történt az íróval. Mindehhez hozzáfűzhetjük, hogy a hétvégeket még éveken át Pécsen töltötte feleségénél, továbbá több mint két évtizeden át kötődött a Szederkényi Ervin szerkesztette *Jelenkor*hoz, a megjelent írások és a levelesláda egyszerre tanúskodnak erről. Ám nemcsak a *Jelenkor* szerzői közé tartozott, sikeres fővárosi íróként is megjelent a *Dunántúli Napló* vasárnapi mellékletében, és később ismertté vált mesenovellái nemegyszer – más címmel – itt láttak napvilágot először.⁵ Lázár kötődése hol lazább, hol szorosabb volt a városhoz, de még az ezredfordulón is publikált az *Új Dunántúli Napló*ban, tehát csaknem élethossziglan tartott a pécsi lapokhoz fűződő kapcsolat.⁶

Egy-egy interjúban vagy naplójegyzetben, amelyekben a pécsi évek szóba kerültek, emlékezetének más és más rétegei szólaltak meg, ezért az egymásnak ellentmondó dolgok egyszerre lehetnek igazak. Az emlékeket „átírta” az idő; és nemcsak az számít, hogy mikor, hanem az is, hogy kinek mesélt. Végletes példákkal élünk: „Most, hogy megkérdezted, már egészen biztosan állíthatom, hogy Pécs engem sohasem fogadott be. Az is lehet, hogy én se őt. Ha egyáltalán számít ez.”⁷ – írta több mint harminc év után. Távozása után néhány esztendővel pedig ezt: „Én nagyon szerettem Pécsen élni. Budapesten ma sem találom úgy a helyemet. A Nádor-kávéház ... Hát ilyen itt nincs”⁸ – mindezt Bertha Bulcsunak, pécsi évei egyik legjobb barátjának mesélte, aki akkor már ugyancsak a fővárosban élt. 1974-ben, a József Attila-díj alkalmából adott interjúban szinte meghatódottan gondolt vissza a pécsi esztendőkre: „A vérem visszahúz oda most is. Sokáig sorolhatnám, hogy mit is jelentett, jelent nekem Pécs. Ott indultam... Ott tanultam meg a legfontosabb dolgokat. Az első írásaimat Pálincás Gyuri bácsinak⁹ mutattam meg. Ő nagy szeretettel foglalkozott velem Ez megmarad az emberben. Sokat köszönhetek még Právicz Lajosnak¹⁰ is. Az, hogy a *Jelenkor* befogadott munkatársai közé, szintén nagy jelentőségű az életemben. Ez itt most Pesten is fontos.”¹¹ Az emlékezésnek nemcsak ambivalenciája, hanem grammatikája is van. Rengeteg „de” jeleníti meg a fennmaradt szövegekben a vibráló ellentéket. „Pécs rohadt jó hely – mondta –, de ha az ember felhúzott egy fekete inget, azonnal megjegyzést tett rá valamelyik főnök.”¹² Egyik novellájában is megjelent ez a feloldhatatlan ellentmondás: „Márciusban költöztem erre a rohadt Pestre. Mit mondjak? Semmit sem éreztem (...) Pedig hát a 'nagy lehetőségek' felé indultam. Ezen most már röhögnöm kell. Azért, persze, megérte eljönnöm – vagy mit tudom én.”¹³ A *Napló*ban írta: „(...) felébredt bennem a pécsi évek összes sötétsége, súlya. Ha nem tudok innen elmene-

⁵ Lázár Ervin: „Történet, kisgyerekekkel”, *Dunántúli Napló*, 1974. jan. 10. 5.

⁶ L. Lázár Ervin: „Kézfogás”, *Új Dunántúli Napló*, 1991. nov. 30. 8., uő.: „Kufstein”, *Új Dunántúli Napló*, 1999. dec. 24. 15.

⁷ Lázár Ervin: „Pécsről, Pálincás Gyurinak”, *Jelenkor*, 1997. 6. sz. 593.

⁸ Bertha Bulcsu: *A meztelen király*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 22. (Az interjú először folyóiratban jelent meg. L. *Jelenkor*, 1969. 7–8. sz. 682–688.)

⁹ Pálincás György újságíró (1917–2002). 1950-ben a *Szabad Nép* gyakornoka, 1951–1953-ig a *Dunántúli Napló* felelős szerkesztője, 1953–1956-tól a Pécsi Rádió első igazgatója. 1956-tól a *Dunántúli Napló* rovatvezetője, majd főmunkatársa.

¹⁰ Megjegyzés: Néha egy-egy alak is az ellentmondások terhe alatt roskadozik emlékezetében. Právicz Lajosról, a városi pártbizottság egyik titkáráról leírja, hogy az „elvtársai sem szerették igazán”, de azt is, hogy írta mindig jóindulattal volt, holott árthatott volna, hiszen Právicz kérdészködésére nem tagadta, hogy 1956 októberében fegyvere volt. L. Lázár Ervin: *Napló...*, 197–198.

¹¹ Bebesi Károly: „József Attila-díj: Lázár Ervin”, *Dunántúli Napló*, 1974. ápr. 4. 3.

¹² Bertha Bulcsu: i. m., 23.

¹³ Lázár Ervin: „A kuka”, in: uő.: *Csonkacsütörtök. Elbeszélések*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1966. 184.

külni, beledöglök.”¹⁴ Élete utolsó éveiben így emlékezett a városra: „Huszonegy éves voltam, amikor vadidegenként Pécsre érkeztem. Az ifjúság piros gőzében azt képzeltem, hogy ezt a várost csak azért építették, hogy nekem legyen mit meghódítanom. (...) Aztán szép lassan engem hódított meg a város, de elképzeléseimmel ellentétben, legkevésbé a kövek. Olyan emberi, irodalmi közösségbe kerültem, amelyért nem győzhetek hálát adni.”¹⁵ Évtizedek múltán leírt egy ilyen mondatot is: „majd azt is megírom, amiből Pécs megtudhatja: máig is reménytelenül szeretem.”¹⁶

Bonyolult és ellentmondásokkal telített volt önmagában is a Pécssett töltött idő, az eltiport forradalom utáni esztendőkről, a megtorlás és a konszolidáció évei voltak, Jókai szavaival: „Lélekcserélő idők”. Ám akárhogy is, de „zajlott az ifjúság boldogult élete.”¹⁷ A szemtanúk szerint a huszoneves Lázár Ervin maga volt az egészséges, kicsattanó, harsány öröm.

(...)

Bárhonnan is nézünk életére, Pécs jelentette a második ifjúságát. Lázár Ervin ebben a városban „próbaidős” polgár is volt. Újságíró szakos egyetemi hallgatóként az 1956/57-es tanév második félévében a *Dunántúli Napló* szerkesztőségében dolgozott gyakornokként. Ahogy akkor mondták: „slapaj” volt. Bizonyára rengeteg hírt és tudósítást írt, de ezeken az anonim műfajokon kívül egyebet nem bíztak rá, mert hiába keressük a nevét vagy szignóját a lapban. Ezekre a hónapokra így emlékezik: „Láttam rögtön: csak púp vagyok a hátukon; épp majd egy gyakornokkal foglalkoznak most, amikor a forradalom leverése utáni újrarendeződés kötötte le az energiákat.”¹⁸ Azonban bármilyen szörnyűek voltak is a szerkesztőségi viszonyok és zúrósek a háttérben a körülmények, a 21 éves Lázár Ervin tehetségére mégiscsak felfigyeltek, a nevét megjegyezték, és 1959 februárjában – még egyetemi hallgatóként – kinevezték a születőfélben lévő *Esti Pécsi Napló* újságírójának. Azt is megígérték, támogatják abban, hogy egyetemi tanulmányait levelező tagozaton folytassa. Az ígéretet állták, a vizsgaidőszakok táján Lázár Ervin írásait hiába is keresnénk az *Esti Pécsi Napló* hasábjain, mert „Plajbász Karcsi” vizsgázott. A neve akkoriban szinte összeforrt az *Esti Pécsi Napló*ban kitalált hőse nevével, akinek „boldog őse” nem más, mint a Karinthy által „magyarított” komisz kölkök.¹⁹ Már az édesanyja is így szólított a Lázárt az egyik levelében: „Édes Ervinkém, azaz Plajbász Karcsi!”²⁰

1. A hírlapíró

A lap, amely Lázár Ervint meghívta, a *Dunántúli Napló* esti (pontosabban délutáni) kiadása volt, amelyet rendhagyó módon bulvárlapnak szántak. A fővárosi *Esti Hírlap*²¹ után ez volt az első vidéki kísérlet a „szocialista bulvárlap” megteremtésére. Az újságnak nem

¹⁴ Lázár Ervin: *Napló...*, 348.

¹⁵ Lázár Ervin: „Előszó”, in: „...élni kell, ameddig élünk”. Csorba Győző és Bertha Bulcsu levelezése, Pintér László (szerk.), Pannonia Könyvek, Pécs, 2004. 5.

¹⁶ Lázár Ervin: *Pécsről, Pálinkás Gyurinak...*, i. m., 595.

¹⁷ Ágoston Zoltán: „Minden, ami elmúlt, megvan”, *Jelenkor*, 2006. 5. sz. 478.

¹⁸ Lázár Ervin: *Pécsről, Pálinkás Gyurinak...*, i. m., 593.

¹⁹ Victor, Metta Victoria: *Egy komisz kölkök naplója*, Magyar gyerekek számára átdolgozta Karinthy Frigyes, 4. kiad. Móra Kiadó, Budapest, 1981.

²⁰ Lázár Istvánné Pentz Etelka levele Lázár Ervinnek. 1960. febr. 3. L. kéziratos hagyaték. 5. sz. doboz (Piros mappa: 6. sz. dokumentum: családi levelek)

²¹ *Esti Hírlap* (1956–1996)

voltak előfizetői, rikkancsok terjesztették a pécsi utcán. Ám az első számtól volt egy tehetséges, fiatal újságírócsapata – mégpedig írói ambíciókkal: Bertha Bulcsu, Hallama Erzsébet, Lázár Ervin, Thiery Árpád. Ott volt közöttük a *Dunántúli Napló* stábjából Rab Ferenc, aki – ahogy Lázár írta – „istenáldotta tehetséggel rendelkezett”,²² és még sokan mások: Csóka Magda, Gáldonyi Béla, S. Nagy Gabriella, Pusztai József, Rácz János, Turi Márta, Csépanyi Katalin, Földessy Dénes, Hegyi István. A fotóriporterük Erb János volt. Lázár egyetemi évfolyamtársai közül is volt állandó szerzője a lapnak: Cserhalmi Imre. A tehetséges és fájdalmasan korán elvesztett Hallama Erzsébet, aki az emlékezések szövegeiben csak Böske,²³ szintén egyetemi éveik társa volt, csak korábban végzett náluk.

Az *Esti Pécsi Napló* első száma 1959. április 3-án jelent meg. Március 26-án egy próbanyomat előzte meg, amelynek egyetlen példánya sem került az utcára, holott olvashatunk erről.²⁴ Lázár kinevezése február 1-én történt, először október 1-ig szolgált, aztán meghosszabbították.²⁵ Amíg az *Esti Pécsi Napló* nem jelent meg, addig a *Dunántúli Napló* munkatársaként dolgozott, és később sem szakadt el tőle. „Marha sokat kell dolgozni” – írta Király Ernő barátjának már az első napokban. – „Paraszt [mezőgazdasági] rovatban vagyok, ami vigasztaló, egyrészt azért, mert sokat vagyok vidéken (napidíj, távol Pécs-től), másrészt megvan az az éltető reményem, hogy milyen jó lesz átmenni egy másik rovatba.” A lelkiállapotáról ugyanebben a levélben így számolt be: „9 óra (este) nemsokára lefekszem (!) és Tarzant olvasok. Úgy ám.(...) Havi fixem (micsoda nagy dolog, fiam, milyen nagyképpen lehet ezt leírni) szóval havi fixem 2000 Ft. Csak a jelenlegi pénzházyom kibírhatatlan.”²⁶ A mezőgazdasági rovat írásainak jó része szerzői név nélküli. A témák úgy ismétlődnek, mint refrén a versben: lesz-e szocialista község Nagyhajmásból, Mágocsból, Szederkényből, megalakul-e a termelőszövetkezet? Ki írja alá a belépési nyilatkozatot, ki nem? Vagy: „Most igazán szép falun élni”; közeleg az aratás; 60 mázsa káposzta egy holdon stb. Lázár időnként írhatott más cikket is, amelyeket nevével jegyzett.²⁷ Nemszeretem rovata fölött egyik levelében így ironizált. „Szükség van a jó elvtársakra a mezőgazdasági szocializálása miatt!”²⁸ Ezekben a hetekben érkezett apja levele,

²² Grünwald Géza (szerk.): *60 éves a Dunántúli Napló*, Dunántúli Napló Szerkesztősége, Pécs, 2004. 19.

²³ Hallama Erzsébet (Kispest, 1937–Pécs, 1991) 1955/56-ban végzett az ELTE újságíró szakán. 1964-ben magyar szakos diplomát szerzett. 195–1962-ig az *Esti Pécsi Napló* munkatársa, majd az *Észak-Magyarország* újságírója, 1962–1982-ig a *Dunántúli Napló* munkatársa, 1976–1982-ig főszerkesztő-helyettese. 1982–1987-ig szabad foglalkozású író, 1987/88-ban a *Jelenkor* főszerkesztője. Elsősorban meseregények, gyermekregények szerzője, de írt novellát, regényt, útirajzot és forgatókönyvet is.

²⁴ A próbalap du. ~ 4-ig elkészült, de egyetlen szám se került az utcára. Csak 1959. április 3-án hangzott városszerte, hogy: „Megjelent az *Esti Pécsi Napló*, megjelent az *Esti Pécsi Napló*.” Lásd „Tegnap volt a premier”, *Dunántúli Napló*, 1959. márc. 27. 2. Arról, hogy ez a lap március 26-án már az utcán volt, a következő kötetben olvashatunk: Grünwald Géza: i. m., 18.

²⁵ Interjú Békés Sándorral 2009. március 26-án. Békés Sándor (Tarcál, 1940) 1959 januárjától a Pécsi Szikra Nyomdában dolgozott. A forradalom eseményeiben való részvétel elvágta számára az egyetemhez vezető egyenes utat. A nyomdát betűszedőként az irodalom előszobájának tartotta. Lázár Ervinnel először 1959-ben, a lap tördelési munkálatai során találkozott, később a szerkesztőségben újságíróként. Mint a *Dunántúli Napló* főszerkesztő-helyettese a 70-es években is kért és kapott Lázártól kéziratot a vasárnapi számokba.

²⁶ Levél Király Ernőnek. 1959. febr. eleje. Lásd kéziratot hagyaték (5. sz. doboz: 5/1. sz. dokumentum) (Megjegyzés: A borítékon levő pecsét elmosódott.)

²⁷ Lázár Ervin: „András bácsi és a könyvírók”, *Dunántúli Napló*, 1959. febr. 18. 5. (Megjegyzés: A szakkönyvet nem olvasó/olvasó juhászról.); Lázár Ervin: „Párviadal”, *Dunántúli Napló*, 1959. márc. 1. 2. (Megjegyzés: Egy belépési nyilatkozat születése.); Lázár Ervin: „A hegy kincsei”, *Dunántúli Napló*, 1959. márc. 8. 3. (Megjegyzés: Öregember az ó-szőlőhegyen.)

²⁸ Levél Király Ernőnek. 1959. febr. közepe. Lásd kéziratot hagyaték (5. sz. doboz: 5/1. sz. dokumentum.) (Megjegyzés: A borítékon levő pecsét elmosódott.)

amelyből arról értesült, hogy Vajta (és Tüsképuszta), ahol szülei akkoriban éltek, szocialista község lett,²⁹ a hajdani intéző pedig főagronómusként dolgozott tovább a Szekszárdi Állami Gazdaság tüsképusztai telepén, majd Pálfán. Megjegyezzük, hogy Lázár sose került át másik rovatba, de idővel már a baromfitenyésztés kérdéseiről is tudott lázatosan írni. Csaknem meseszerű az egynapos, ötdekás csirkével készített interjú: „(...) előfordulhat, hogy pár hét múlva kirántanak” – panaszkodik a csirke. „Őn fiú vagy lány? – kérdezi a riporter. – Bocsásson meg, ezt még nem tudom.”³⁰ 1959 nyarán ezt írta egy levelében: „(...) azt kell tudatosítani bennük, hogy marhaság velem tudósítást íratni.”³¹ Utolsó pécsi éveiben már szinte kizárólag riportokat írt a *Dunántúli Napló*ba.³² Korai novellái nemegyszer riportszerűek,³³ riportjai pedig tele vannak novellisztikus részletekkel. Figurái – például az öreg halász vagy a bábaasszony³⁴ – illenének az elbeszéléseibe is.

A hírlapíró Lázár Ervin első pécsi heteiben, 1959. február derekán írt levelét már büszkeség dagasztotta. A stílusparódiák játékoságával kerítette körül az érzést: „Hozzám intézett bizalmaskodó hangú levelét titkárnőm kézhez vevé – írta Király Ernőnek. – Ismertetésekor megemlítette, hogy Ön több ízben holmi együtt eltöltött üdő stb.-re hivatkozik. Uram, én azóta karriert csináltam!”³⁵ A karrier abban állt, hogy tízflekkes anyaga jelent meg a *Dunántúli Napló* vasárnapi számában.³⁶ Ám ugyanezen levelében ironizált is e „karrier” fölött: „Lázár et.[elvtárs] (ez én vagyok), menj ki vidékre – idézte levelében a főszerkesztőt. – Színes riport: ‘Egy tsz-tag házat épít:’ Menni fogok. (Hiába, ez a karrier.)”³⁷ Az első hetekben a Sörház u. 12. sz. alatt, a szerkesztőségi legénylakásban lakott, de február közepén már a Geisler Eta (ma: Apáca) u. 5-ben, amelyet így mutatott be levelében: „Hátrányai: Köves, hideg, kicsi (mi az, hogy kicsi, apró › apróka‹ rókáluk>luk), drága (300 peso), zárját kinyitni sziszifuszi küzdelem, stb. (...) Előnyei: közel van a központhoz, külön bejáratú (nem a konyhán keresztül! Egyenesen az udvarra nyílik. Ezért »mediterrán« éghajlatú. Rendkívül meglepő, a néni azt mondta, azt csinálhatok benne, amit akarok, még azt is! No lám.”³⁸ „Karriercsinálás” közben a Geisler Eta u. 5-ben nem tudott nem gondolni arra, hogy újságíró szakos évfolyamtársai nappali tagozaton 1959 júniusában már diplomát szereztek; ő pedig, bár letette a szigorlatot, éppen a szakváltást fontolgatta, a magyar szak különbözeti vizsgáját mérlegelte, holott a többiekkel szemben már gyakorló újságíró volt. „Öregem – írta ismét Király Ernőnek –, az megint kiborított, hogy már végeztetek. Azért szar ez így, hogy kimaradtam.”³⁹

²⁹ Lázár István levele fiának. 1959. márc. 10. Lásd kéziratos hagyaték (5. sz. doboz: Piros mappa: 6. sz. dokumentum: családi levelek.)

³⁰ Lázár Ervin: „Interjú Csirkeországból”, *Dunántúli Napló*, 1963. ápr. 23. 1.

³¹ Levél Király Ernőnek. 1959 nyara. Lásd kéziratos hagyaték (5. sz. doboz: 5/1. sz. dokumentum) (Megjegyzés: keltezés és pecsételés boríték nélkül.)

³² L. Lázár Ervin: „A »nagy lehetőségek« szőlője”, *Dunántúli Napló*, 1963. szept. 13. 3., uő.: „Falusi kislány szakmunkás lesz”, *Dunántúli Napló*, 1963. szept. 17. 3., uő.: „Kocsmái terefere”, *Dunántúli Napló*, 1964. jan. 22. 4–5., l. még a bibliográfia *Irodalmi riportok* c. fejezetét.

³³ L. pl. Lázár Ervin: „Aratás”, *Jelenkor*, 1959. 6. sz. 72–75., „Tüzes vonat a réten át”, *Jelenkor*, 1961. 4. sz. 444–449.

³⁴ L. Lázár Ervin: „Párbeszéd az öreg halással”, *Dunántúli Napló*, 1963. jún. 23. 5., uő.: „Bohár Mihályné Csillag Mária”, *Dunántúli Napló*, 1964. febr. 18. 5.

³⁵ Levél Király Ernőnek. 1959. febr. közepe. (Lásd kéziratos hagyaték, uo.)

³⁶ Lázár Ervin: „Ember volt – igaz ember”, *Dunántúli Napló*, 1959. febr. 8. 5. (Megjegyzés: Az írás hőse Steinmetz István mérnök, a munkásmozgalom harcosa, a megölt parlamenti, Steinmetz Miklós apja. A harcos, kalandos életút Moszkvától Szerbiáig, Szerbiától Argentínáig kaphatott 10 flekket. Témaként valóban érdekes, kalandos.)

³⁷ Levél Király Ernőnek. 1959. febr. közepe. (Lásd kéziratos hagyaték, uo.)

³⁸ Uo.

³⁹ Levél Király Ernőnek. 1959. nyara. (Lásd kéziratos hagyaték, uo.) (Megjegyzés: A borítékra a pontos dátumelmosódott.)

1960. január 1-jétől már önálló politikai napilap volt az *Esti Pécsi Napló*, mint az MSZMP Pécs Városi Bizottsága és a Városi Tanács lapja. Felelős szerkesztője Bocz József volt. Az utolsó szám 1963. április 22-én jelent meg.⁴⁰ (Ez idő tájt Lázár Ervin már nagyon ritka vendég a *Dunántúli Napló*-ban. A szerzőgárdát tekintve az önállóvá vált esti lap idővel meglehetősen kifosztotta a hajdani lapgazdát.) Ez a „bulvárlap”, amelyet nem tudnánk azonosítani a ma bulvárnak nevezett sajtótermékekkel, a maga idején azonban „üdebb” és frissebb volt, mint a korabeli sajtó, és sokkal inkább egy város lapjának látszott, előfizetők nélkül is megélt négy esztendő. A kulturális rovatot Bertha Bulcsu vezette. „Az adott keretek között valóban kulturális újságírást műveltek: új stílust honosítottak meg, a publicisztika hagyományos műfajait, a tárcát, az interjút, a vitát újították meg.”⁴¹ Kétségtől mentesen sikeres volt a lap, és az újságolvasók emlékezte szerint az első években maga mögé utasította a *Dunántúli Naplót*.⁴² 1962–1963 táján azonban fáradni látszott. Sok szempontból természetesen nem lehetett más, mint korának gyermeke. Első száma április 4-e tiszteletére jelent meg, a Minisztertanács és a SZOT vörös zászlajának átadása volt a „szenzáció” az első oldalon. De és természetesen szenzációként kezelték Hruscsov elvtárs utazásait, a Kubából, Kenyából érkező híreket. Ám volt egyéb „érdekesség” is a lapban: a szélvihar, a földrengés, a huligánok randalírozásai, a sportsikerek, hogy hódít a halásznadrág és megjelent az első nadrágszoknya. Nemcsak a kor kötelező politikai-ideológiai motívumai járták át a lapot, de a nyelvi ironia is. Lázár feltehetően így használta a „legsötétebb reakciós aknamunka” kifejezést, és meg merte toldani a kötelező megszólítást: „Elvtársaim, engedjék meg, hogy röviden felkacagjak: ha-ha-ha...”⁴³

Egészen pontosan sose tudhatjuk meg, hogy miről és mennyit írt az *Esti Pécsi Napló*-ba és a *Dunántúli Napló*-ba, bizonyára hírek és tudósítások garmadájának volt névtelen szerzője. Azt azonban tudjuk, hogy szinte mindennap „szállított” valamit, és nemegyszer a nyomdában fejezte be a délutáni, esti eseményekről szóló írást, sőt az is előfordult, hogy a szedőnek diktálta a cikket. Ha szignót használt – az L.E., – rEr – vagy – Er – Láz – könnyedén megfejthető. Plajbász Karcsi minden kétséget kizáróan ő volt, Cerka Gabi pedig S. Nagy Gabi.⁴⁴ Cerka Gabiról elterjedt ugyan, hogy ő is Lázár Ervin, de nem így van.⁴⁵ Valójában a két sorozat párhuzamos történet. A címek is erre utalnak, a cerka is, a plajbász is ceruza. A történetek szerint Cerka Gabi első számú barátja Plajbász Karcsi. Reflektálnak egymás dolgaira, sok a közös motívum, de más a humor, mások a nyelvi eszközök, mások a helyesírási hibák. Cerka Gabi Plajbász Karcsi árnyékában élt és volt sikeres. Alkalmadtán helyettesítette a hiányzó Plajbászt. Arról is írtak „ők ketten”, hogy sajnálatos módon egyszerre voltak szabadságon. A mentegetőzniük bizonyára azért kellett, mert hiányoztak az olvasóknak. A lap olvasóival való közvetlen kapcsolatra egy évtizedeken át megőrzött levél utal. Lázár a Harangöntő utca 1/1. sz. alatti perpatvarról adott hírt, azt is sejtette, hogy egy bizonyos Baloghné lakásán találkahely van: „Mondja, elvtárs, ismeri maga Baloghnét olyan régóta, mint mi? – szólalt meg a ház nevében valaki. – És mondja, Lázár Ervin, kinek mi köze hozzá, hogy egy magányos nő mit csinál?”⁴⁶ Ki tudja már, hogy a cikk írója mulatott-e a levélen, vagy a lelkiismeret furdalta, mindenesetre meg-

⁴⁰ Grünwald Géza: i. m., 18–19.

⁴¹ Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása. (1958–1964)*, Új Forrás, Tatabánya, 1995. 45. (Új Forrás könyvek 23.)

⁴² Dr. Kovács Miklós (székesfehérvári főorvos, hajdani pécsi egyetemi hallgató) szíves szóbeli közlése.

⁴³ Lázár Ervin: „Ész kell ide”, *Esti Pécsi Napló*, 1961. febr. 10. 3.

⁴⁴ Bertha Bulcsu felesége. Később Nagy Franciska (Újpest, 1943) néven lett ismert íróként.

⁴⁵ Hogy a Cerka Gabi név mögött S. Nagy Gabriella rejtőzött, *abban* nemcsak Stimácz Gabriella és Békés Sándor emlékezete erősített meg, de a szakirodalom is. Lásd Grünwald Géza: i. m., 19.

⁴⁶ Kéziratot hagyatték. (Katonaláda: pécsi levelek.)

őrizte az olvasói levelet. A fiatal újságíróban volt küldetéstudat. Feltehetően a Plajbász-történetekkel is javítani akart a világon, és közben mulattatni a lap olvasóit. „(...) az emberben élt valamiféle reménység – írta –, hogy újságírói tevékenységével segíteni tud. Akkoriban ez leginkább arra szűkülhetett, hogy ha valakit igazságtalanság ér, akkor utána jársz az ügynek, és előmozdítod, hogy mégiscsak az igazság győzzön. Ez teljesen naiv elképzelés volt. Azt szoktam mondani, nálam okosabb ember egy év alatt jött rá, hogy ez nem megy. Nekem négy év kellett hozzá, hogy kiderüljön.”⁴⁷

Az *Esti Pécsi Napló*ban a teljes nevével filmkritikákat, jegyzeteket, tárcákat, riportokat jegyzett, és ha ő írta, hát aláírta a *Heti krónikát* is. A krónika a kötelező penzumok közé tarthatott, legalábbis Lázár Ervin számára. Ritkán került rá a sor, de a felszabadulás 15. évfordulóján ő volt a krónikás. A cikk szólt a Magyar Tanácsköztársaság elmúlt évfordulójáról, a felszabadulás közelebbi ünnepéről, Hruscsov magyarországi útjáról, de a befejezésben mintha elege lett volna az ünnepekből, átváltott az időjárásra, majd egy meglepetésszerű fordulattal a házastársi afférokra.⁴⁸ Egy alkalommal szinte megelégedett a krónika kötelező kliséiről. A kül- és belpolitikai, valamint a pécsi események helyett az apró dolgok megtartó erejéről írt. Értékvilágát tekintve már nagyon lázáros ez az írás, és igencsak elűt a krónika többi darabjától, szüret előtt jelent meg: „lehetett volna alaposabban művelni a szöveget, nagyobb szeretettel – írta –, kevesebb értekezlet és több gondosság kíséretében (...)”⁴⁹

Csak lélegzetnyi, kétflekes filmkritikákat volt módja írni az *Esti Pécsi Napló*ba, ráadásul egyszerre két filmről, mert ez volt a lap gyakorlata. De orientált és minősített, hovatovább többnyire osztályzatszerűen értékelt, azaz a film kiváló vagy kitűnő, jó, közepes, illetve gyenge. A pársoros kritikák többsége élvezetes, befogadás-lélektani motívumok is felfedezhetők bennük. „Micsoda ragyogó cím! – írta. – Az ember sajnos igényes lesz az ilyen címtől.” (*A harangok Rómába mentek*)⁵⁰ Ha „elejtett” egy gondolatot az *Esti Pécsi Napló*ban, a *Dunántúli Napló*ban folytatta. Például az imént idézett részlet után odaírhatnánk, hogy „folyt. köv. másutt”. „Végre egy új film, aminek nem a címe jó – írta a *Csodagyerekek* című nyugatnémet filmről. – (...) eddig sorozatosan követték egymást a jobbnál jobb című és rosszabbnál rosszabb filmek.”⁵¹ Nemegyszer ugyanarról a filmről mindkét lapban írt (például a *Csodagyerekek*, *Horgász a pácban*, *Kard és kocka* címűekről)⁵² Akkor művelte a filmkritikát, amikor a mozik nézettsége még tömeges volt, és a 60-as évek filmtermése pedig utólagos minősítésünk szerint sem közepes színvonalú. Olyan filmekről is volt módja írni, mint a *Fehér éjszakák*, *A csend világa*, *a 12 dühös ember*. Ítéleteit alapijában véve igazolni látszik az idő. Utolsó filmkritikáját az *Esti Pécsi Napló*ban a *Legenda a vonaton* című filmről írta 1962 augusztusában.⁵³

Lázár egyik jegyzetében 1960 telén egyszer csak megjelent a *Kisfiú meg az oroszlánok* című meseregényből egy motívum, a Szigfrid név. Még nem egy kivénhedt cirkuszi oroszlán viseli, hanem *Keserőcske Szigfrid*, egy alosztályvezető, aki a kerékszegeket illetően államtitkot és korrupciós ügyeket takargat. Nemsokára a *Plajbász Karcsi* című sorozatban már ott van a cirkusz és a kiöregedett cirkuszi oroszlán is. „Azon kívül van it a városban most egy cirkusz, amelyben motoroznak és oroszlánok is vannak bene – olvassuk. –

⁴⁷ Ágoston Zoltán: i. m., 477.

⁴⁸ Lázár Ervin: „Heti krónika”, *Esti Pécsi Napló*, 1960. márc. 28. 2.

⁴⁹ Lázár Ervin: „Heti krónika”, *Esti Pécsi Napló*, 1961. szept. 25. 2.

⁵⁰ L[ázár] E[rvin]: „Hárman jöttek az erdőből. (Szovjet film) + A harangok Rómába mentek. (Magyar film)”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. máj. 3. 4.

⁵¹ Lázár Ervin: „Csodagyerekek”, *Dunántúli Napló*, 1959. máj. 16. 3.

⁵² Lázár Ervin: „Kard és kocka”, *Dunántúli Napló*, 1959. máj. 23. 3., uő.: „Horgász a pácban”, uo. 1960. jan. 20. 4.

⁵³ Lázár Ervin: „Legenda a vonaton”, *Esti Pécsi Napló*, 1962. aug. 17. 2.

Különösen az oroszlánjuk félelmes – ugyanis állandóan atól kell félni, hogy megdöglik, mert már olyan öreg. Pancák azt mondta, hogy ez már nem is oroszlánny, hanem egy vén spiné. Amiben a pancák igennagyon téved, mer az oroszlánny vénnek vén ugyan, de nem lány, hanem fiú”.⁵⁴ Nemcsak egy meseregény motívumainak születésénél vagyunk, de elkezdődött a szavakkal való játék. Keserőcske Szigfridet – ahogy emelkedik a ranglétrán – hívják aztán *Még keserűbb Szigfridnek, Legkeserűbb Szigfridnek, Legeslegkeserűbb Szigfridnek*. (Az utóbbi már alminiszter.)⁵⁵ Lázár „Fel-feldobja” ugyanazt a szót, s mire „le-esik”, más lesz, ahogy Karinthy Frigyes írta: „(...) bevallom, hogy én minden szót, ami eszméletembe kerül, mielőtt felhasználnám, megszagolom, feldobom, leejtem, kifordítom – játszom vele, mint macska az egérrel, csak azután kapom be.”⁵⁶ Nemcsak a játéknak ez a módja emlékeztet Karinthy írásmódjára. Plajbász Karcsi történeteiben a helyesírási hibák ugyanúgy a nyelvi humor forrásaiként egzisztálnak, mint az *Egy komisz kölk naplójában*. De Lázár nemcsak a nyelvi humor eszköztárából merített, bár kétségkívül ez a legfeltűnőbb, a humora egyszersmind látásmód. A szavak mellett játszott a gondolatokkal, mégpedig elsősorban a könnyen megragadható ellentmondásokkal. A humor az élet-filozófiából fakad, akárcsak Karinthy-nál. A *Vidám, rajzos juhtenyésztés* című szakkönyv is lehetett Lázár számára a humor forrása. „Emberiség térdre! (...) lelki szemeimmel látom az időt, amikor így beszélnek a történelemről: Ez még a vidám rajzos juhtenyésztés előtt történt”, azóta megjelent már a „vigyorgó kórbonctan”, az „analitika röhögve”. Ugyanebben az írásában olvashatjuk: „Pokolba Karinthyval. Az ő ideje lejárt!”⁵⁷ A Plajbász-sorozat írójától ez a kijelentés végképp nem vehető komolyan. Mert bizonyosra vehetjük, hogy az, aki Plajbászt kitalálta, olvasta az *Egy komisz kölk naplóját*.⁵⁸

Lázár legsikeresebb, legemlékezetesebb írásai a pécsi hírlapokban kétségkívül a *Plajbász Karcsi-történetek* voltak, amelyeken Karinthy szelleműjének érintése sokféleképp látható. Az első történet 1959. április 12-én jelent meg. Jó ideig mindig vasárnap, aztán szombaton, végül pénteken közölték. A sorozat túlélte az *Esti Pécsi Naplót*, 1963. július 21-én megjelent a *Dunántúli Napló* hasábjain, és élt még három hónapot. Plajbász Karcsi⁵⁹ leveleinek egyik leghűségesebb olvasója Lázár Ervin édesanyja volt. „Nagyon örültünk az újságnak, legalább így vagyok Veled – írta –, azóta más újságot nem olvasok, a Laci [a postás] is tudja, egyenesen behozza: Milliósor csókollak: Édesanyád.”⁶⁰ Pentz Etelka minősítette is az írásokat: „A legutolsó Plajbászod jó volt, eltettem Ilikének.”⁶¹ Ő meg én vagyunk a leghálásabb olvasóid.”⁶² Ha valamelyik Plajbász-levelet valamiért mégsem tetstett, azonnal talált mentséget a szerző számára: „A legutóbbi Plajbászt nem Te írtad. Igaz?” – írta 1961. január 23-án Pentz Etelka.⁶³ Feltehetően a január 22-i számról van szó, amelyben Plajbász a köztisztaság kérdéseiről értekezik, mégpedig sokadszor.

Mert vajon miről is szóltak/szólhattak ezek a történetek? A végkimerülésig ismétlőd-

⁵⁴ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1960. júl. 10. 2.

⁵⁵ Lázár Ervin: „Az államtitok”, *Esti Pécsi Napló*, 1960. jan. 24. 2.

⁵⁶ Idézi: Balázs Sándor: *Humor és filozófia*, Irodalmi Kiadó, Bukarest, 1969. 173.

⁵⁷ Lázár Ervin: „Röhögj velünk – rajzosan!”, *Esti Pécsi Napló*, 1960. febr. 13. 3.

⁵⁸ Lázár az *Egy komisz kölk naplójának* 3. kiadását olvashatta, ami még szerző név nélkül jelent meg, és Karinthy fordítóként jegyzi átdolgozó helyett. (*A komisz kölk naplója*, Angolból ford. Karinthy Frigyes, Aczél, Budapest, 1943.)

⁵⁹ Időnként kézírást utánoz a levél aláírása, ilyenkor az aláírás: Plajbász Karcsi + egy „tintapaca”

⁶⁰ Lázár Istvánné Pentz Etelka levele. 1959. szept. 25. (Lásd kéziratot hagyaték, 5. sz. doboz, piros mappa: 6. sz. dokumentum: családi levelek)

⁶¹ Ilike: Nyerges Ilona cecei óvónő, aki a hétvégeket gyakran töltötte Tüsképusztán Lázáréknál. Pentz Etelka nővérének Hargitai Mihályné Pentz Ilusnak az unokája.

⁶² Lázár Istvánné Pentz Etelka levele. 1960. febr. 3. (L. uo.)

⁶³ Lázár Istvánné Pentz Etelka levele. 1961. jan. 23. (L. uo.)

tek a tematikai motívumok: a csatornázás, az utak javítása, a tatározás, a szemetelés, a hőeltakarítás, a közvilágítás, a vízhiány, az alkoholelleses küzdelem, a közegészségügyi állapotok, továbbá a PIK (Pécsi Ingatlankezelő) és a Patyolat viselt dolgai. Údítóbbek voltak az állatkerti hírek és a foci, az pedig már „világrengető dolognak” számított, ha a városban cirkusz járt, és a „sok tapstól és röhögéstől” Plajbász Karcsi alig tudott aludni. A siker biztosan nem abban állt, hogy miről írt a fiatal Lázár – humora ekkor ejtette először rabul az olvasóközöniséget.

A *Plajbász*-történetek tulajdonképpen fiktív olvasói levelek voltak. A legelső így kezdődött: „Kedves Szerkesztő bácsi! Ne tessék haragudni, hogy soraimmal zavarom, de jól nevelt srác létemre igazán nem nézhetem szó nélkül, ami itten folyik ezekkel a csatornázásokkal.”⁶⁴ Még nem hemzsegték az írásban az *Egy komisz kölök naplójára* emlékeztető humoros helyesírási és nyelvhelyességi hibák, de nem sokat vártattak magukra. „(...) nagyon tecet az a cik a lapba amelyik aztat írja”⁶⁵ – állt a következő vasárnapi számban. Ugyanezen év őszén pedig már így panaszkodott a levélíró: „a hejlyes írásom vitát okozott”, apuka „ideg-görcsöt kapott”.⁶⁶ A hétről hétre csordogáló történetek tágasabb színhelye Pécs, a szűkebb meg a Főka u. 3. Plajbász Karcsi komisz kölök, aki magára veszi a *polis* gondjait. Nem egyedül, hanem a barátjával, Pancákkal. Önmagában az is nevetséges, hogy ez a két vásott, bukkott diák a közéletbe veti magát, ahogy mondják róluk: „politigusok”. A történeteknek rajtuk kívül is vannak állandó szereplői: Plajbász-apuka, Kragulec bácsi, a házmaster (aki csalódott, mert nem kapott Kossuth-díjat), a felesége, (aki megnyerte a tyúktól tetején rendezett házi „zépségversenyt”, s azóta „nem dolgoz nem káromkod csak büszkén ül és hajogatya: én szépségkirálynő vagyok.”), Fuszulyka néni a lányaival, Köcsög tanár bácsi és a többiek. Van ezekben a történetekben valamiféle rokonság a *commedia dell’arte* műfajával. A forgatókönyvet az „élet írja”. A mesevázlatok ismétlődnek (például variációk az útfelbontásra), a rögtönzésjelleg az írások sajátja. A szereplők néhány jellemtípust testesítenek meg, Kragulec bácsi sose változik, az olvasó tudja, mit várhat tőle; Plajbász Karcsi olyan vásott, hogy riválisa lehetne Hakker Bandinak, azaz Karinthy komisz kölkének.⁶⁷ Tudjuk róla, hogy két tárgyból bukkott (Pancák ötből), hogy a térdét 1958-ban mosta meg utoljára, hogy dohányszik, „csúzlít csinál a papa hózentrógerjából”, hogy Plajbász-apuka időnként úgy vágja fültövön, „mint Kragulec bácsi szokja a házinyulat”. Nemcsak vásott, de korának gyermeke is: a szülei esküvői képe alatt Gina Lollobrigida képét őrzi, és „huligán” akar lenni. Olyasmikről töpreng, hogy: „Mi az objektíff valóság? (Komolytalabb óráiban meg arról, hogy: „Mi a különbség a városház toronyórája meg a Zafrikai Óceján között...?), és bevallja azt a vágyát is, hogy „(...) én a kapitalizmusban akarok élni a Pancákkal együtt.” Pontosabban a „Szabadeurópában”, mivelhogy „még szénszünetük sincs”.⁶⁸ „(...) a ziskola egyhelyben topog... már a kapitalizmusban is így kérdeztek” – olvassuk. Újra és újra azt követeli, hogy „szüntessék meg a ziskolát”, és szüntelenül sóhajtozik, hogy „csak eza ziskola ne volna.” Bizonyítványosztás előtt két nappal Plajbász-apuka a bicskáját köszörüli, Karcsi kamaszos halálábrándjaiban pedig ilyen felirat áll a sírgödör fölött: „Itt nyugszik Plajbász Karcsi és az ő hú barátja Pancák, akiket megölt az iskolarendszer.” (Az iskolával kapcsolatos szorongásai nagyon karinthyos motívumok. Nemcsak az *Egy komisz kölök naplóját*, de Karinthy gyerekkori írásait⁶⁹ és a *Tanár úr kérem* novelláinak motívumait is

⁶⁴ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. ápr. 12. 4.

⁶⁵ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. ápr. 19. 4.

⁶⁶ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. nov. 22. 2.

⁶⁷ Victor, Metta Victoria: *Egy komisz kölök naplója*, Magyar gyerekeknek átdolgozta Karinthy Frigyes, 4. kiad., Móra Kiadó, Budapest, 1981.

⁶⁸ [Lázár Ervin]: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1959. dec. 18. 2.

⁶⁹ Karinthy Frigyes: *Gyermekkori naplók*, Helikon, Budapest, 1987. 135.

felidézük.) A nyelvi humor eszköztára megegyezik azzal, amelyet Karinthy Frigyes az *Egy komisz kölkök naplójának* átdolgozása, illetve magyarítása során alkalmazott. Lázár ezekben a szövegekben, akárcsak a nagy előd, kiélte a szóval való játék minden örömét. Játsozott a homonimákkal: „(...) apuka bejött és aszonta: Na Káro, kelés! Rögtön tuttam miről van szó, de azért nem úgy csináltam, mint aki nem érti a dolgot. Kelés? – kérdeztem. – Kinek van kelése?”⁷⁰ Tévesen etimologizált, egybeírt, különírt a helyesírás mellőzésével. Ám olyan felejtethetetlen etimologizálásai, mint Karinthy-nak az *Egy komisz kölkökben* a „nő véreim” vagy a „kacska Ringó”, nincsenek. De ő is tobzódott a helyesírási vétségekben; elkövette, amit csak lehet. Kihasználta a hibákban rejlő humort. Karinthy hőse „beleflexik” az ágyba, Lázáré Mixát Kálmánt emlegeti, aki nem labdarúgó. A számok használata a betűk helyett nagyon mulatságos lehet, Karinthy már gyerekfejjel megérezte ezt. („3 x remekül sütöt a nap...”, „Köhécsel 2-öt, 3-at”⁷¹ – írta a *Gyermekkori naplóban*.) De később is következetesen élt ezekkel a megoldásokkal. („mijen jó nekem hogy 3 nővérem vann...”⁷²; „Mi ez? – kérdezte 1 goromba hang.”)⁷² Lázár Ervin, alias Plajbász Karcsi „1 nagy örömről” beszélt, „Kragulec bácsi 2-cer végigment a Kosutlajos utca elején”, és Plajbász szerint „20-sz arab” volt akkoriban Pécssett. Lázár is ferdített, kifordított hangzásokat („Nyeviyork”, „Sópiána”) A leggyakoribb humoros ’vétsége”, hogy írásban követte a lompos, henye ejtést („zangolmagyar”, „zesti pécsinapló”, „zerkesztő”). (Karinthy ezzel sokkal kevésbé élt.) Lázár nemegyszer a nyelvjárási ejtést is követte („zöreges naptya”, „zöccség”), de sohasem bántó módon. Vannak képtelen logikájú mondatai, ezekben a jelentés a humor forrása: „A mandulám helyett a szabadságom vettem ki.”

Lázár Ervin írt az *Esti Pécsi Naplóba* társszerzős „riportsorozatot” a pécsi zsidóság kálváriájáról (*A halál mezsgyéjén*), amit ma kissé vázlatos dokumentumregénynek neveznénk, és írt folytatásos elbeszélést is, mégpedig a menekülés, menekítés, megmenekülés motívumára.⁷³ Pécsi éveinek novellái közül azokat, amelyek maradandónak bizonyultak, nem a hírlapok, hanem a *Jelenkor* bekötött évfolyamai őrzik a könyvtárak polcain.

2. A Jelenkor műhelyében

Lázár Ervint íróvá a *Jelenkor* műhelyében avatták, amely folyóiratként a *Sorsunk*⁷⁴ méltó utóda. „Ha az induló *Jelenkor* nem tett volna mást, mint azt, hogy útjára bocsátott két olyan fiatal prózaíró tehetséget, mint Bertha Bulcsu és Lázár Ervin, már akkor is megérte volna azt az öt évet végigharcolni”⁷⁵ – írta Tüskés Tibor, a hajdani főszerkesztő.

Lázár első novellái az 1958-as évben születtek. (Lásd *Hóban*, *Bartusek Géza, a kutya, A városi*)⁷⁶ A folyóirat születésének éve és Lázár írói pályájának kezdete tehát ugyanaz az esztendő, ez akkor is igaz, ha Lázár Ervin első novellája, az *Alkonyat*⁷⁷ csak 1959 tavaszán jelent meg a *Jelenkorban*. A szöveg aztán soha többet nem szerepelt sem folyóiratban, sem kötetben, holott a „jelenkoros” novellák többsége kötetről kötetre vándorolt.

⁷⁰ Lázár Ervin: „Plajbász Karcsi”, *Esti Pécsi Napló*, 1961. szept. 2. 2.

⁷¹ Karinthy Frigyes: *Naplóm, életem*, Magvető, Budapest, 1964. 65., 67.

⁷² Victor, Metta Victoria: *Egy komisz kölkök naplója*, id. kiad., 3., 21.

⁷³ Gáldonyi Béla – Lázár Ervin: „És a holtak feltámadnak”, *Esti Pécsi Napló*, 1961. nov. 29. 3., 1961. dec. 1. 3.

⁷⁴ *Sorsunk* (1941–1948) Irodalmi és tudományos folyóirat. A Janus Pannonius Társaság, majd a Batsányi János Társaság adta ki Pécssett. Főszerkesztője: Várkonyi Nándor.

⁷⁵ Tüskés Tibor: i. m., 33.

⁷⁶ Lázár Ervin: *Csonkakészítők. Elbeszélések*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1966. 14., 21., 34. (Megjegyzés: A kötet jelzi a novellák születési idejét.)

⁷⁷ Lázár Ervin: „Alkonyat”, *Jelenkor*, 1959 3. sz. 41–43.

Pécsi tartózkodása alatt a novellista Lázárnak tizenegy írása jelent meg a folyóiratban: *Alkonyat*, *Aratás*, *Csiszegi-csoszogj*, *Ézsaiás!*,⁷⁸ *Dűlőutak*,⁷⁹ *Énekszó*,⁸⁰ *Ha okos vagy, mint a kígyó*,⁸¹ *Hóban*, *Játék álarcban*,⁸² *Mit akar ez a kerekarcú*,⁸³ *Tüzes vonat a réten át*, *Bartusek Géza, a kutya*.⁸⁴ Már az *Élet és Irodalom* szerkesztőségében dolgozott, amikor a Szederkényi Ervin szerkesztette *Jelenkor* közölte *A doktor vikendje*,⁸⁵ a *Bokszlegenda*⁸⁶ és a *Részegek*⁸⁷ című novellákat, valamint egy hosszabb elbeszélést (úgyiszlóván kisregényt) folytatásokban, *Veréb a Jézus Szívében*⁸⁸ címmel. A 70-es években, a már szabadúszó Lázár Ervintől egy elbeszéléssfüzért (*Öt szentimentális történet*),⁸⁹ egy novellát (*A nagy madár*),⁹⁰ egy irodalmi riportot⁹¹ és hangjátékokat adott közre a lap.⁹² A pécsi évek alatt Lázár regényírásba is fogott *A fehér tigris* címmel, s Pécsen született meg első gyerekkönyve is, a *Kisfiú meg az oroszlánok* című meseregény.⁹³ A Lázár-mesék és meseregények a 70-es évek irodalmi szenzációjává lettek. Természetesen ezekben az években a *Jelenkor* mesét is várt Lázár Ervintől. „Meséidet is változatlan szeretettel várjuk – írta 1974 telén Szederkényi, de azért hozzáfűzte: „Persze jobb lenne, ha elbeszéléseket, szociográfiát írnál.”⁹⁴ Mindenesetre *A hétfejű tündér*⁹⁵ és a *Dömdö dömdö dömdö*⁹⁶ című meséket, amelyek ma már megkérdőjelezhetetlenül az irodalmi kánon darabjai, először a *Jelenkor* közölte. Ezen kívül a *Jelenkorban* olvashatták a következő meséket: *Báránfelhő bodorító*, a *Rácegresi és Pácegresi*, a *Ha három lábon gyábokolsz*,⁹⁷ a *Berzsián és Dideki* című meseregényből pedig két részlet is megjelent még a kötet megjelenése előtt.⁹⁸

Ha esztendőről esztendőre követjük a robotosan dolgozó ifjú hírlapíró novellateremtését, az csupán évi egy-két novella. Néha annyi sem, hiszen a *Hóban* című elbeszélést 1958-ban írta, és ezen kívül 1960-ban nem jelent meg más novellája. 1961-ben csak a *Tüzes vonat a réten*, 1965-ben csak a *Bartusek Géza, a kutya* című novelláját közzétették, az utóbbit hét esztendővel korábban írta. Bizonyára nem is adott le mást, gondolhatnánk, de ebben mégsem lehetnének bizonyosak, ha Tüskés Tibor meg nem erősíti a tényt.⁹⁹ A pé-

⁷⁸ Lázár Ervin: „Csiszegi-csoszogj, Ézsaiás!”, *Jelenkor*, 1964. 4. sz. 300–301.

⁷⁹ Lázár Ervin: „Dűlőutak”, *Jelenkor*, 1963. 4. sz. 329–335.

⁸⁰ Lázár Ervin: „Énekszó”, *Jelenkor*, 1962. 1. sz. 53–68.

⁸¹ Lázár Ervin: „Ha okos vagy, mint a kígyó”, *Jelenkor*, 1962. 6. sz. 753–769.

⁸² Lázár Ervin: „Játék álarcban”, *Jelenkor*, 1964. 11. sz. 995–1001.

⁸³ Lázár Ervin: „Mit akar ez a kerekarcú”, *Jelenkor*, 1963. 10. 907–912.

⁸⁴ Lázár Ervin: „Bartusek Géza, a kutya”, *Jelenkor*, 1965. 1. sz. 24–27.

⁸⁵ Lázár Ervin: „A doktor vikendje”, *Jelenkor*, 1967. 2. sz. 124–126.

⁸⁶ Lázár Ervin: „Bokszlegenda”, *Jelenkor*, 1968. 6. sz. 486–492.

⁸⁷ Lázár Ervin: „Részegek”, *Jelenkor*, 1969. 7–8. sz. 689–691.

⁸⁸ Lázár Ervin: „Veréb a Jézus Szívében”, *Jelenkor*, 1968. 2. sz. 126–138., uo. 3. sz. 226–240.

⁸⁹ Lázár Ervin: „Öt szentimentális történet”, *Jelenkor*, 1972. 5. sz. 402–413.

⁹⁰ Lázár Ervin: „A nagy madár”, *Jelenkor*, 1972. 10. sz. 869–874.

⁹¹ Lázár Ervin: „Barta Ignácné, Kóbrák Julianna”, *Jelenkor*, 1976. 1. sz. 41–49.

⁹² Lázár Ervin: „Lenn a kútban. Hangjáték”, *Jelenkor*, 1983. 12. sz. 1064–1074., uő.: „A mesterdalnokok. Rádiójáték”, *Jelenkor*, 1987. 7–8. sz. 697–699.

⁹³ Lázár Ervin: *Kisfiú meg az oroszlánok. Meseregény*, Móra Kiadó, Budapest, 1964. 91.

⁹⁴ Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1974. jan. 16. Lásd kéziratot hagyaték. (Katonaláda: pécsi levelek)

⁹⁵ Lázár Ervin: „A hétfejű tündér”, *Jelenkor*, 1971. 7–8. sz. 649–650.

⁹⁶ Lázár Ervin: „Dömdö dömdö dömdö”, *Jelenkor*, 1972. 7–8. sz. 677–681. (A név írásmódja később kötőjeles.)

⁹⁷ Lázár Ervin: „Báránfelhő bodorító”, *Jelenkor*, 1971. 7–8. sz. 642–645., uő.: „Rácegresi és Pácegresi”, uo., 1971. 7–8. sz. 645–648., uő.: „Ha három lábon gyábokolsz”, uo., 1972. 682–685.

⁹⁸ Lázár Ervin: „Berzsián költő köszönti mesterét”, *Jelenkor*, 1977. 7–8. sz. 603–611., uő.: „A fűzfán fűtülő rézangyalát”, uo., 1987. 3. sz. 215–221.

⁹⁹ Tüskés Tibor szíves szóbeli közlése. (2009. július 4-én.)

csi évek alatt született a *Sárga kapualj* (1962), *A kerekarcú* (1963), az *Epizód* (1964). Születési éve szerint gyanúba kerülhet még két megrendítően szép novellája, a *Furcsa kövek Génúánál* (1965) és *A kuka* (1965), de az utóbbi biztosan a fővárosban született, az előbbi pedig valószínűleg.¹⁰⁰ Az induló *Jelenkor* programos célja volt a tehetséggondozás. 1961 végéig élt a „*Fiatalok*” című rovat, amely Baranyi Ferenc, Bertók László, Galambosi László, Kerék Imre, Lázár Ervin, Rózsa Endre, Serfőző Simon, Sipkai Barna, Sobor Antal és mások korai írásait közölte. Veres Péter ebben a rovatban figyelt fel Lázár Ervin egyik novellájára, és „nem fukarkodott az elismerő szavakkal.”¹⁰¹ – olvassuk Tüskés Tibor emlékezéseiben.

A *Jelenkorban* megjelent Lázár-novellák többsége kötetben is megjelent. A már említett *Alkonyaton* kívül azonban három írás van a tizenhét „jelenkoros” novella között, amelyeket utóbb sehol nem közölt: az *Aratás*, a *Tüzes vonat a réten át* és az *Énekszó*. Az első két-tőben felelhető riportok nyersanyaga porlad, egyetérthetünk a szerző szigorúságával. A harmadikban meg annyi az utánérzés, hogy sose érezhette a sajátjának. Ha a szerző neve ismeretlen volna, inkább Sarkadi Imre vagy Sánta Ferenc egyik korai novellájának gondolnánk az *Énekszót*. Csak a történet feloldása lázáros – a megbocsátás motívumával és azzal a bizonyos énekszóval. Nem tévedés, ha azt érezzük, a *Tanyasi dúvad* környékéről való a főhős, aki Sarkadi Imre kisregényében a *Sárarany* Turi Daniját idézi. Ez a figura átlátszik mindkettőjük hősné, pedig a móríci tradíciótól mind a ketten eltávolodtak, illetve Lázár Ervin távolodóban volt. „Tanultam, utánóztam, ellestem műhelytitkokat, fogásokat. Próbáltam magam is megcsinálni, amit másoktól láttam...”¹⁰² – emlékezett a költői pálya első próbálkozásaira Bertók László. Ugyanezt Lázár Ervin is mondhatta volna maga novelláiról és persze vele együtt még sokan mások.

Korai novelláinak értelmezése és megítélése a monográfia más fejezetére tartozik, de néhány tény megiscsak előrebozsátunk. A „jelenkoros” novellákban követni lehet „a tehetség alakulását. Olyanok ezek a novellák, mint az évgűrűk a fán, mutatják a fejlődést, gyarapodást témában, látásmódban, művészi eszközökben...”¹⁰³ Lázár kezdetben Mikszáth és Móra ösvényén járt, majd Móríci riportszerű valóságtsízetétől eljutott az intellektuális feszültség szűrreális ábrázolásáig. Hatottak rá Krúdy álomszerű áttűnései, Gelléri Andor Endre és Tamási Áron „tündériessége”, Mándy stílus hatásától és fantázia-játékaitól kezdve sok minden átjárta a szövegeit, amíg eljutott egy szimbolikus, mitológikus látásmódig. Oda és addig, ahol már „nem arról van szó, amiről a ‘cselekmény’ szól (...) A szűnetek beszélnek, a hallgatásával mond a legtöbbet az író” – írta Pályi András.¹⁰⁴ Tematika és hangnemváltás zajlott le a pécsi évek novelláiban, világváltás Lázár életében, kulturális váltás a világban. A fordulat azt is jelenti, hogy a tradícióból sok mindent megpróbált folytatni, de sok minden folytathatatlan volt.¹⁰⁵ A változások nem azt jelentik, hogy a fordulat előtti novellákban nem akad maradandó. Máig egyik legismertebb és legszebb novellájának számít a *Hóban*. Ahogy már írtuk, az elfelejtett *Alkonyat* a meglepetés erejével hat. A *városi* című novella hőse pedig már a „kerekarcú”, Illés Ézsaiást idézi, aki először a *Mit akar ez a kerekarcú?* című novellában lépett színré: „A két lány hangosan felnevetett, egyik sem hitte el, hogy így hívják a kerekarcút. (...) – Miért nem mindjárt

¹⁰⁰ Az árulkodó nyom *A kuka* szövegében: „Márciusban költöztem erre a rohadt Pestre...” De áttételesen vannak jelek a másik novellában is, amelyek szerint inkább 1965 márciusa utánra tenéink a keletkezését.

¹⁰¹ Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása...*, id. kiad., 41.

¹⁰² Nagy Imre: *Bertók László. Beszélgetés és tanulmány*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1995. 91.

¹⁰³ Juhász Mária: „Lázár Ervin: Csonkacsütörtök”, *Alföld*, 1967. 6. sz. 75.

¹⁰⁴ Pályi András: „Lázár Ervin: Csonkacsütörtök”, *Tiszataj*, 1967. 1. sz. 91.

¹⁰⁵ Kemsei István: „Menekülés a mesébe. Lázár Ervin prózaíró művészetéről”, in: uő.: *Valamennyi időnk. Tanulmányok*, Orpheusz Könyvek, Budapest, 2002. 123.

Jézus Krisztus! – Nem Jézus Krisztus – mondta komolyan a fiú –, Illés Ézsaiás.”¹⁰⁶ Ezzel a prófétai névvel teremtette meg első hasonmását. Az *Elégia a katonaládához* című írásának korai, kéziratos változatában írta nagyanyja testvéréről, a katonaladás Mátyosi Sándorról: „hosszúkar arcú volt a kereképűek között”.¹⁰⁷ (Ha dédnagyapja, Mátyosi István fényképére nézünk, a dédnoka mintha a szakasztott mása volna.) Az első írások közül a *Bartusek Géza, a kutya* című történeten sem fogott az idő. Még egyetemi hallgatóként írta, és a Ménési úton csaknem szóról szóra megtörtént, amivel a novellában a fikció játszott.¹⁰⁸ Az útkeresésnek valószínűleg mindig ára van. A kísérletezésben benne foglaltatik az is, hogy az eredmény nem feltétlenül igazolja a próbálkozást. A *Dűlőutak* című novellában szinte filmes eszközökkel próbálta meg az időbelit térbelivé tenni. A *Ha okos vagy mint a kígyó* című novellában a montázsszerkezet alkalmazására tett kísérletet, de meglehetősen öncélú mozdulatokkal „vágta” a nyersanyagot. A *Csiszegi-csoszogj, Ézsaiás!* című novellában (ami a kötetekben majd *Bűbös pacsirta* címmel él tovább) egy történetet úgy mesélt el, hogy közben az emlékezés belső síkjának képeit rávetítette az eseményekre. Nem mindig eredménnyel kísérletezett a bravúrosnál bravúrosabb szerkesztésmódokkal, de az útkeresés színtere kétségkívül a *Jelenkor* műhelye volt. Pályi András írta ezekről a novellákról: „Mindenki maga keresi meg a maga világát. Lázár Ervin tudja is ezt.”¹⁰⁹ A *Csonkacsütörtök* című kötet recepcióját követve ezeknek a novelláknak a kritikai visszhangját is felidézhetjük, hiszen a kötet anyagába a *Jelenkorban* megjelent novellák többsége beépült.

Lázárnak erre a kötetére tíz orgánus reagált: az *Alföld*, az *Élet és Irodalom*, a *Jelenkor*, a *Kortárs*, a *Magyar Nemzet*, a *Napjaink*, a *Népszabadság*, a *Palócföld*, a *Tiszatáj*, az *Új Írás*, (Kéziratban maradt fenn a 11. írás, Gyurkovics Tibor kritikája.)¹¹⁰ „Úgy vagyok vele, hogy aki józan kritika helyett szidná, attól megvédeném, – aki egyértelműen dicsérné, annak azt mondanám: nana!”¹¹¹ Ha végiggondoljuk a *Csonkacsütörtök* recepciótörténetét, tíz írás józanul dicsérte ezeket a novellákat. Mindez egy harmincéves szerző első novelláskötetének, és alapjában véve a pécsi novelláknak szólt. A *Jelenkort* idézzük, amelyben a nemzedéktárs Szakonyi Károly tollából olvashatunk kritikát.¹¹² Szakonyi írásának olyan megsejtései vannak, amelyek a majdan a megszülető életmű egészére is illenének. A stilisztikából kölcsönkérve a szót: szinekdoché jellege van ennek a kritikának. Már az „egészről” szól a „rész”. A kritikus évtizedek múltán is leírhatta volna, hogy „Lázár védjegye a szeretet-igény.”¹¹³ Kevés érvényesebb mondat szólhatna róla. Ám már a pécsi évek novelláiból is kiderült, hogy a szeretet csak a gyermekkor sokszor idézett „varázsgömbjében” volt egyszerű. „Zavartan áll még felnőtt korában is a rosszal szemben – írta a kritikus. – Kiszolgáltattott, mert mindig és újra őszintén akar élni, mert ragaszkodó, mert emlékszik még a szeretetre, amit kapott és adhatott.”¹¹⁴ Az értékek hierarchiájában a szeretet valahol ott van, ahol a jószág. „Lázár majd minden novellájában van egy jó ember – írta Rusznyák Márta. – Csakhogy ezek soha nem ’Ding an sich’ jók, hanem csak annyira és úgy, ahogy és amennyire a többiek rosszak. És fordítva. Mindenki csak a másik jószágának visszfényében, árnyékában lehet rossz.”¹¹⁵ Az értékek színe és fonákja mindig is

¹⁰⁶ Lázár Ervin: *Csonkacsütörtök*, id. kiad., 128.

¹⁰⁷ Lázár Ervin: *Elégia egy katonaládához*. Kéziratok hagyaték. (5. doboz: 19/5. sz. dokumentum)

¹⁰⁸ Király Ernő szíves szóbeli közlése.

¹⁰⁹ Pályi András: i. m., 92.

¹¹⁰ Gyurkovics Tibor: *Csonkacsütörtök*. Lásd kéziratos hagyaték. (1. sz. mappa: 7. sz. dokumentum)

¹¹¹ Csongrádi Béla: „Olvasónapló”, *Palócföld*, 1967. 1. sz. 106.

¹¹² Szakonyi Károly: „Csonkacsütörtök”, *Jelenkor*, 1966. 11. sz. 1082–1083.

¹¹³ Uo., 1082.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Rusznyák Márta: „Csonkacsütörtök. Lázár Ervin novellái”, *Magyar Nemzet*, 1966. nov. 13. 13.

együtt él Lázár novelláiban. Az egyensúlyérzék is ezt kívánja. Néha nem mindennapi módon a novellák hősében él együtt a kettő, de sajátos módon. „Én tudom, hogy sohasem leszek romlott – mondja egyikük. – Akármit csinállok. Olyan vagyok, mint a kacsa, mondtam már neked... kimászik, megrázza magát, és hófehér. Én ilyen vagyok.”¹¹⁶ A korai írásokból is kitetszik, hogy Lázár Ervin a hasonmásaiba bújik, hol gyerek, hol felnőtt testbe. De sose rejtőzött annyira, hogy rá ne ismerjünk. Szakonyi kritikájában ott van ez is: „(...) felleljük, bárha nem is akarja. Örömmre szolgált ez a felfedezés, mert nem hiszek azoknak az íróknak, kik műveikben nincsenek jelen, kiknek személyisége nem bukkan elő a 'jelmezek' és 'kulisszák' mögül. Úgy érzem, az efféle írók nem szenvedik meg a mondani-valót, csak kitalálják. Nincs is mit mondaniuk, csak írni akarnak, hát nem is lehetnek jelen. Írásaikat nem köti semmi a valósághoz, a szó mély értelmében. A *Csonkacsütörtök* a valósághoz kötött: Lázárhoz kötött.”¹¹⁷ Tüskés Tibor a játék örömet vette észre ezekben az írásokban. „Játékos realizmusnak” nevezte ezt az írói magatartást, alkotási módot.¹¹⁸ Ez is olyan vonás, ami a legelső kötettől (*Kisfiú meg az oroszlánok*) mindhaláláig érvényes volt rá.

Hogy miért éppen *Csonkacsütörtök* címmel gyűjtötte kötetbe a „jelenkoros” novellák javát? „Dunántúl egyes vidékein a farsangot lezáró hamvazószerdát követő csütörtököt nevezték így, azt a napot, amelyen már ködbe vészett a farsang fénye, megszűnt a böjt újdonsága, s következtek az elmélyülés, és akarat hétköznapijai” – magyarázta Lázár a szó jelentését.¹¹⁹ Ez a jelentés jelképes tartalommal telítődik Fogarassy Miklós kritikájában: „Lázár Ervin földije Illyés Gyulának. Ez nem érdem s nem előny. Az »elmélyülés és akarat« hétköznapijaira van még szüksége, ha azt akarja, hogy a magyar Parnasszus névsorolvasásakor ketten jelentkezessenek, amikor a rácegrespusztai születésüket szólítják.”¹²⁰

A megjelenő Lázár-köteteket a *Jelenkor* szinte lankadatlan figyelemmel kísérte. A *kisfiú meg az oroszlánok* című meseregényről Olasz István írt.¹²¹ Amikor szerzőjük már nem Péccsett élt, akkor sem volt ez másképp. A *Csonkacsütörtök*ről, ahogy már említettük, Szakonyi Károly írt. Az *Egy lapát szén Nellikének* kritikusa Váróczi Zsuzsa volt,¹²² A *fehér tigris* című regényé Tüskés Tibor.¹²³ A *hétfejű tündérről* Alföldy Jenő,¹²⁴ a *Buddha szomorú* című kötetről Tüskés Tibor,¹²⁵ a *Berzsián és Didekiről* Pomogáts Béla¹²⁶ írását olvashattuk. 1980 után a Lázár-művek visszhangtalanok voltak a *Jelenkorban*, és szerzőként sem sokáig volt már jelen.

De térjünk vissza pályájának ahhoz az epizódjához, amelyben szerkesztőként is kötődött a folyóirathoz. 1963–1964 az a két esztendő, amikor ott áll a lap kolofonján Lázár Ervin neve. Tüskés Tibor volt a főszerkesztő, Bertha Bulcsu, Csorba Győző, Lázár Ervin, Pákolitz István a szerkesztőség. Valójában az említett két esztendőnél sokkal rövidebb volt ez az idő, hiszen 1964 márciusában Lázár neve már hiányzott a szerkesztőbizottságból. (Megjegyezzük, hogy a neve akkor még nem azt jelenti, amit ma. Nevének hiánya sem azt jelentette.) 1965-ben már másképp hívták a *Jelenkor* főszerkesztőjét is.

¹¹⁶ Lázár Ervin: *Csiszegj – csoszogj, Ézsaiás!*, id. kiad., 303.

¹¹⁷ Szakonyi Károly: i. m., 1082.

¹¹⁸ Tüskés Tibor: „Lázár Ervin: *Csonkacsütörtök*”, *Kortárs*, 1967. 1. sz. 156.

¹¹⁹ Idézi Fogarassy Miklós: „Köznapi csodái”, *Napjaink*, 1966. 11. sz. 9.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Olasz István: „Mese felnőtteknek. Lázár Ervin meseregényéről”, *Jelenkor*, 1964. 12. sz. 1171–1172.

¹²² Váróczi Zsuzsa: „Egy lapát szén Nellikének”, *Jelenkor*, 1969. 9. sz. 847–848.

¹²³ Tüskés Tibor: „A fehér tigris”, *Jelenkor*, 1972. 9. sz. 859–862.

¹²⁴ Alföldy Jenő: „A hétfejű tündér”, *Jelenkor*, 1973. 7–8. sz. 763–765.

¹²⁵ Tüskés Tibor: „Buddha szomorú”, *Jelenkor*, 1974. 5. sz. 467–468.

¹²⁶ Pomogáts Béla: „Berzsián és Dideki”, *Jelenkor*, 1980. 5. sz. 475–476.

Tüskés Tibor 1959-től a lap mindenese volt. Főszerkesztőként ő végezte a kézirat-előkészítést, a korrekturát, ő tartott kapcsolatot a nyomdával. De 1963-ban mód nyílt arra, hogy ezen ügyekben segítségre tegyen szert. Lázár Ervint technikai szerkesztőnek fogadta fel, ám a szerkesztés tartalmi gondjait is megosztotta vele. Lázárnak a szerkesztőségben szavazati joga volt, habár emlékei szerint a kéziratok sorsát azért alapvetően a főszerkesztő döntötte el. „Csak mi tudtuk azt – írta –, hogy amikor Mészöly Miklós *Az ablakmosó* című darabját kitette az asztalra kéziratban, és azt kérdezte, hogy ‘akkor ki van mellette fiúk, hogy ezt lehozzuk?’, mindenki arra szavazott, hogy most ne, mert úgymost kaptunk fejmosást Mátyásért, akkor bólintott, és betette a következő számba tőlünk függetlenül a Mészöly írását. És minden ilyen vitás írást. Amiről utólag természetesen kiderült, hogy neki volt igaza. Tehát ő volt az a szerkesztő, aki a jövőt képviselte, azt az utat, amin menni kellett, és amitől a *Jelenkor* egy elég jelentős folyóirat lett abban a korban...”¹²⁷ A *Jelenkor* „csak azért is” közölt olyan kéziratokat, amelyek másutt nemigen láthattak napvilágot. Ráadásul egy vidéki folyóirat kevesebbet engedhetett meg magának. A 60-as években az *Élet és Irodalom* büntetlenül közölhetett Mátyást. A *Jelenkorban* a szerkesztőség alkotó légkörét Tüskés teremtette meg. Eszményei és ízlése is mértékegységül szolgáltak. A fiatal főszerkesztőből, aki 1963/64-ben csupán 33–34 éves volt, sem az elszántság, sem a bátorság nem hiányzott. Huszonéves szerkesztő társai is óvatosabbak voltak nála. „Tüskés egy konok, keményfejű ember – írta Lázár. – Először engem rúgtak ki a Jelenkortól, aztán ő is megfizetett a konokságáért. Hiába próbáltuk lebeszélgni. Csak azért is Mészöly Miklóst, meg Mátyást, meg Weöres Sándort közölte.”¹²⁸

Lázár Ervint egyébként az Isten sem tördelőszerkesztőnek teremtette. Azok közül az erények közül, amelyekkel a jó technikai szerkesztőt le szoktuk írni, fontos tulajdonságok hiányoztak belőle. Nem szerette sem a pontosságot, sem a határidőket. „Nagyvonalúsága” állandó konfliktusforrás volt. „Amikor már harmadszor vagy negyedszer csúszott el a megbeszélte határidővel – írta Tüskés –, megharagudtam, és első indulatomban írásos figyelmeztetést fogalmaztam. De Lázár Ervinre nem lehetett haragudni, a dorgáló levelet sohasem adtam a kezébe. Lázár Ervin a következő kedden újból megállt a szerkesztőség ajtajában, bocsánatkérően széttárta a karját, és mosolyogva azt mondta: ‘ – Aptya, hát elfelejtettem...’”¹²⁹ Elnézték a gyengéit mindazok, akik már akkor tudták, hogy nem akárki sem írónak, sem személyiségként. „Ha kerek, mosolygó arca, busa bajusza megjelent a szerkesztőség ajtajában, azonnal rá kellett figyelni, azonnal észre kellett venni, hogy valaki bejött a szobába.” – írta Tüskés. – „Bertha Bulcsut láttam indulatosnak, amikor borral teli poharát a falnak hajította, Lázár Ervin jellegzetes mozdulata a legyintés volt.”¹³⁰ Konfliktusaik és a főszerkesztő „tüskés” volta ellenére is ezt olvashatjuk kapcsolatukról. „(...) szombaton volt szerencsém találkozni szeretett főszerkesztőddel, Tüskéssel, aki áradozott rólad.” – írta E. Fehér Pál.¹³¹ „Csak szeretni lehetett őt, és nem haragudni rá – idézzük Tüskést. – S ha ennek titkát keresném, azt kellene mondani, hogy azért, mert ő is nagyon szerette az embereket.”¹³² Ez a mondat távol áll mindenféle közhelytől. Lázár írásainak jó részét valóban egy olyan kód nyitja, amit az értékek világában szeretetnek nevezünk. „Egy kötetéről szólva azt találtam mondani, hogy írásainak a központi problémája a szeretet, vagy annak hiánya. Egy interjúban válaszolt, bólintott rá.”¹³³ – olvassuk Tüskés Tibor emlékezéseiben.

¹²⁷ Lázár Ervin: Ráfizetett... Nyilatkozat a Szülőföldem, a Dunántúl című tévéfilmben. In: Tüskés Tibor: *Időrosta. Egy szerkesztő emlékei. Történetek és dokumentumok*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1994. 174.

¹²⁸ Tüskés Tibor: *Az exponált idő*, Pannónia Könyvek, Pécs, 2000. 46.

¹²⁹ Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása*, id. kiad., 34–35.

¹³⁰ Uo., 34.

¹³¹ E. Fehér Pál levele Lázár Ervinnek. 1963. szeptember 1. Lásd kéziratot hagyaték.(Katonaláda: pécsi levelek)

¹³² Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása*, id. kiad., 34–35.

¹³³ Uo., 35.

Az említett interjúban ez volt a válasz: „[Tüskés] Írt rólam egy kritikát, hogy a szeretetet akarom piederasztálra emelni. Én ezt soha nem fogalmaztam meg magamban, de ez a megoldás. Nem a 'dobd vissza kenyérrel', és 'mindenkit szeretni kell', de a szeretet piszok fontos...”¹³⁴ Ugyanebben az interjúban kérte Bertha Bulcsutól: „Tüskésről írj jókat. Jó volt a *Jelenkor*... Bár, ha meggondolom, engem rúgtak ki onnan először.”¹³⁵

1964 márciusában a szerkesztő bizottság névsorában Lázár Ervin neve helyett már a Pintér Zoltáné¹³⁶ állt. A hamarosan leváltott főszerkesztő emlékezése szerint Aczél György nem akarta bántani őket: „Nem olyan rossz gyerekek ezek... Hagyjuk őket dolgozni... Fiatalok, talán még megjavulnak...” – idézzük.¹³⁷ Pécs város pártbizottsága mégiscsak keresett valakit, akiben náluk jobban bízott, pontosabban: aki megbízhatóbbnak számított. Pintér Zoltán korábban nem tartozott a *Jelenkor* szerzői közé, nem volt máshol szerzett szerkesztői gyakorlata sem. (A felsőoktatásból érkezett, ahogy majd a Tüskést leváltó főszerkesztő, Szederkényi Ervin is.) A műhely szereposztása szerint Bertha Bulcsué volt a próza, Csorba Győzőé a líra, Pákolitz rangja szerint munkatárs volt, Pintér Zoltánra pedig a kritikarovat gondozását bízta. Ám sokkal fontosabb volt a betöltött feladatnál, hogy személye, jelenléte garanciának látszott a párt művelődéspolitikai irányelveinek érvényesítésére a lapban. Pintér Zoltán nem tudta kinek a helyére lépett. Lázár Ervinnel életében egyszer beszélgetett – akkor is a Nádorban és sokak társaságában –, és nem a *Jelenkor*-ról, hanem Jean Paul Sartre-ról. A szerkesztőségben előtte soha többet nem esett szó arról, aki eltávozott. Pintér Zoltán mindössze másfél évet töltött a *Jelenkor* szerkesztőségében. Lázár Ervin és Tüskés Tibor pedig szerzők maradtak a lapnál még évtizedeken át. Az 1964. évi áprilisi számban Lázárnak már novellája jelent meg, a *Csiszregj-csoszregj, Ézsaiás!*, és annak az évnek a januárjában, amikor Pécsről távozott, a *Bartusek Géza, a kutya*. Csak az 1966-os év jelentett pauzát a szerkesztőség és Lázár Ervin kapcsolatában, 1967-től már sűrűn jártak a levelek Pécs és Budapest, majd Pécs és Pécel között.

Nem akarjuk idealizálni Lázár és a szerkesztőség későbbi kapcsolatát, de alapvetően szeretetteljes, baráti az ezt tükröző levelezés. Lázár általában ilyen leveleket kapott: „Tisztelt Bajuszkirály! Szederkényi megbízott, hogy azonnal kérjek tőled novellát a nyári *Jelenkor*ba. Azt mondták, ha június 8-ig megküldöd, még jó! Hát akkor gyorsan írj egyet és postázd! Baráti szeretettel: Bulcsu.”¹³⁸ De nagyon ritkán ilyen levél is érkezett Pécsről. „Kedves Ervin! Isten választott embere nem kell a *Jelenkornak*. Megbízta, hogy a hazudós egeret is visszaküldjem.(...) Ez az üzenet. Ámen! Bulcsu.”¹³⁹ Szederkényi Ervin és Lázár Ervin között 1967 ősztől lett egyre sűrűbb a levélváltás. „Küldjél nekünk jó írásokat!” – írta.¹⁴⁰ Vagy: „A nyári számba feltétlen küldjél valamit.”¹⁴¹ Mindig visszaigazolta

¹³⁴ Bertha Bulcsu: *A meztelen király*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 21–22.

¹³⁵ Uo., 23.

¹³⁶ Dr. Pintér Zoltán (Gilgánfa, 1932) filozófia szakos, ny. egyetemi docens. A Pécsi Pedagógiai Főiskolán (későbbi nevén: Tanárképző Főiskola) Marxizmus-Leninizmus Tanszékén volt etika és esztétika oktató. Később a jogutód intézmény, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Filozófia Tanszékének docense. Ma is Pécsen él. Emlékeit telefonos interjú nyomán rögzítettem. (2009. június 16-án.)

¹³⁷ Tüskés Tibor: *A Jelenkor indulása*, id. kiad., 90.

¹³⁸ Bertha Bulcsu levele Lázár Ervinnek. 1967. május 31. Lásd kéziratos hagyaték. (Katonaláda: pécsi levelek)

¹³⁹ Bertha Bulcsu levele Lázár Ervinnek. 1967. július 30. Lásd kéziratos hagyaték. (Katonaláda: pécsi levelek)

¹⁴⁰ Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1967. október 27. Lásd kéziratos hagyaték (Katonaláda: pécsi levelek)

¹⁴¹ Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1973. ápr. 28. Lásd kéziratos hagyaték (Katonaláda: pécsi levelek.)

a kézirat érkezését, megírta véleményét, közölte, hogy a kézirat mikor jelenik meg. „Kedves Ervin! Köszönöm a novellát. Olvastuk, tetszik, egész jó. A júniusi számban szeretnénk közölni. Szeretettel üdvözlő: Szederkényi Ervin.”¹⁴² Szerző ennél korrektebb együttműködést nem is kívánhat. A levelek hangneme egyre melegebb, baráti. Idővel beleférnek olyan szavak is, amelyek a vágánsköltészetbe illők. „Hosszú idő után le sem tojod megint az őshazát. A meséskönyvedből sem küldtél, pedig mennyit közöltünk belőle. Mi ennek ellenére íratunk róla – egy Alföldy Jenő-írást közlünk. A másik disznóság, hogy kéziratot sem küldesz, pedig ígértél elbeszélést és szociográfiát. A nyári számba feltétlen küldjél valamit május 20-ig!!!”¹⁴³ – írta Szederkényi. Szó, ami szó, türelem kellett a szerző Lázár Ervinhez. Legjobb barátja is ilyesféleképp korholta a *Magyar Ifjúság* szerkesztőségéből: „(...) arról van szó, hogy mi itt nyomjuk a szöveget melletted, mint a hülyék – olyanok is, akik a mi litániázásunk hatására érzik úgy, mintha ismernének – és téged nem tudunk reprezentálni még egy mínuszos hírrel sem.”¹⁴⁴

Csorba Győzővel való kapcsolatát továbbra is a mester-tanítvány viszony jellemezte. „Én talán több elméletet hagytam volna benne, te több életet” – írta Csorba a tanítvány munkáját elismerve és a másfajta szemléletet megengedve. (Valószínűleg a Bertha Bulcsu-interjú korrektúrájára vonatkozik a megjegyzés.)¹⁴⁵ Mestere elismerése mindig is fontos lehetett a számára, még ha csak egy mondatnyi volt. „Meséskönyvedet örömmel nézegettem” – írta Csorba *A nagyravágyó feketerigó* című kötetről.¹⁴⁶ Szigorú mondatait szentenciaként őrizte a tanítvány. „»Nagyon nehézkes, beszakad alatta a föld« – mondta egyszer valamely hamvába holt novellámra Győző. – Pedig a jó írásnak föl kell röppennie. Legalább annyira, hogy alig érinti a felszínt.”¹⁴⁷ Csorba Győző volt az, akinek a szeme már az *Egy lapát szén Nellikének* című kötet meseciklusán is megakadt. Pedig abban a kötetben úgyszólván rejtőzködtek a mesék. „(...) nemcsak a hátad mögött, hanem a szemedbe is mondom, hogy olyan jó meséket, mint az Egy lapát szén-ben közöltél, keveset írtak magyar nyelven. (...) Hidd el, hogy nagyon szeretlek és becsüllek, sokat várok tőled, nem mindegy nekem, hogy mi lesz Veled.”¹⁴⁸ Nem is tudjuk, hogy *A város megvédése* című Lázár Ervin-novellából hogyan maradhatott ki Csorba Győző neve. Először csak öt igaz lehetett „Szodomában”, de aztán mégiscsak hosszabb lett a névsor a novellában, és pécsek is akadnak benne: „Bertha, Handel Editke, Keserű Ilona.”¹⁴⁹

A *Jelenkor*kal Szederkényi Ervin halála után, azaz 1987-ben Lázár Ervinnek megszakadt a kapcsolata. De az egyik utolsó és nagyon fontos interjút mégiscsak a *Jelenkor* főszerkesztője, Ágoston Zoltán készítette vele, és természetesen a folyóirat hasábjain jelent meg.¹⁵⁰ A *Jelenkor* nekrológját Lázár Ervin halálakor pedig Tüskés Tibor írta, ki is írhatta volna más.¹⁵¹

¹⁴² Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1968. ápr. 1. Lásd kéziratot hagyaték: pécsi levelek

¹⁴³ Szederkényi Ervin levele Lázár Ervinnek. 1973. ápr. 28. Lásd kéziratot hagyaték: pécsi levelek

¹⁴⁴ Király Ernő levele Lázár Ervinnek. 1965. június 5. (Lásd kéziratot hagyaték: levelek az *Élet és Irodalom* szerkesztőségébe)

¹⁴⁵ Bertha Bulcsu: „Interjú Lázár Ervinnek”, *Jelenkor*, 1969. 7–8. sz. 682–688.

¹⁴⁶ Csorba Győző levele Lázár Ervinnek. 1969. dec. 14. Lásd kéziratot hagyaték (Katonaláda: pécsi levelek)

¹⁴⁷ Lázár Ervin: *Előszó*, id. kiad., 5.

¹⁴⁸ Csorba Győző levele Lázár Ervinnek. 1969. dec. 1. L. uo.

¹⁴⁹ Lázár Ervin: „A város megvédése. Elbeszélés”, in: uő.: *Kisangyal*, Osiris, Budapest, 2006. 153–154.

¹⁵⁰ Ágoston Zoltán: i. m.

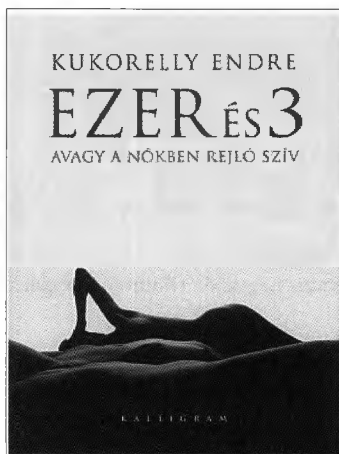
¹⁵¹ Tüskés Tibor: „A rácpácegresi Berzsián költő elment”, *Jelenkor*, 2007. 2. sz. 239–240.

AKTUS-ORIENTÁLT PÁRKAPCSOLATOK

Kukorelly Endre: Ezer és 3

Miután elolvastam – helyenként kedvetlenül, el-elcsüggedve – az *Ezer és 3*-at, sőt már az olvasás és a gyakori visszalapozások közben is: próbáltam felidézni, miről olvastam, miről is szól ez a könyv, mi a „meséje”, mi a matériája, tart-e valahonnan valamerre, de csak homályos, diffúz benyomások jutottak eszembe. Persze voltak ezek a baszások, szopások, seggbekúrások, faszmerevedések, pinanedvedzések, voltak ezek a dupla zárójelek közé zárt három- és négyjegyű számok, amelyek az elbeszélő nőit jelölték, voltak ezek az aforisztikus szentenciák, amelyek szerint „meg kell őket baszni... Kötelező, ha nem teszed, megbánod. És ha megteszed, akkor is megbánod...”; meg hogy: „Aki beszél róla, nem csinálja”; meg hogy: „A pénz jel. Férfiak jele, ahogy a kozmetikumok márkája a nőké, és... igazából a parfüm is a férfiak jele – a nőknél. Ők kenik rájuk, mert inkább az ondójukat kennék rá minden nőre.” És volt persze itt is ez az ismerős, hasonlíthatatlan Kukorelly-hangzás, ez a töredékes, csapongó, dünnögő beszédstílus, ez a szétszörmötölő, vacakoló nyelvi araszolás, a romos, slapos hétköznapi élőbeszédnek és az önfeledt, motyogásszerű monologizálásnak ez a Kukorellyre jellemző, ironikus elegye, amelynek mindig kedvtelve adja át magát az ember, úgy olvassa, mintha valami végtelenített minimalista zenei improvizációt hallgatna. De mindez aztán valahogy elfoszlott, szétszóródott, és mintha minden egyes számozott szakasszal (éppen száz van belőlük a 268 oldalas könyvben, illetve a három részt megelőző lírai bevezetésekkel együtt: százhárom), sőt minden egyes, spáciumokkal elválasztott bekezdéssel újra kellett volna kezdeni az olvasást.

Vajon mi lehetett ennek a Kukorelly-könyvnek az eredeti koncepciója? Talán éppen ilyen diffúz, megfoghatatlan, szétszórt hatások keltése? Elvégre olyan lírai naplóként

vagy jegyzetfüzetként is fel lehet fogni az *Ezer és 3*-at, amely a fenti stratégia szerint olvasható és olvasandó. Ebben az esetben nincs epikum, nincs szerkezet, nincs jelentősége a szakaszok sorrendjének, ott kap bele az ember a könyvbe, ahol fellapozza, kicsit belehallgat, mint egy hangfelvételbe, aztán félreteszi. Csakhogy nyomokban másféle poétikai elgondolás körvonalai is látszanak Kukorelly könyvében. Eszerint egy én-elbeszélő emlékező vallomásaival, töredékes emlékképeivel volna dolgunk. Nőkről, önmagáról, szexuális élettörténetéről beszél egy férfi. Ki ez a férfi? Ki az *Ezer és 3* én-elbeszélője?

*Kalligram Kiadó
Pozsony, 2009
268 oldal, 2990 Ft*

Kétféle válasz adható erre a kérdésre, bár a két válasz nehezen különíthető el egymástól, és ez már maga is a szöveggel kapcsolatos zavarok egyik forrása. Az egyik válasz szerint egy fiktív férfiről van szó, aki vallomásainak címével és bizonyos eljárásaival, utalásaival Mozart Don Giovannijával hozza magát összefüggésbe. Az *Ezer és 3* cím Leporello első felvonásbeli híres regiszteráriájára utal, amelyből megtudjuk, hogy gazdája csak Spanyolhonban 1003 nőt csábított el, Itáliában, Némethonban, Franciahtonban stb. még további sok százat. Az elcsábított nőket Kukorellynél azok a bizonyos dupla zárójelbe tett számok jelölik, tehát nem nevek, nem kezdőbetűk, hanem számok, amelyek nemcsak azért nem jelentenek semmit, mert a számoknak semmi közük sincs az általuk jelölt lány vagy nő kilétéhez, és mert sorrendjükben nincs semmiféle felismerhető rendszer, hanem azért sem, mert egy-egy szám (= nő) legfeljebb egyetlen, két-három oldalnyi szakaszban fordul elő néhány említés erejéig, és aztán soha többé – ha vannak ritka kivételek, és nem zárom ki, hogy vannak, annak sincs jelentősége. A könyv egyik kritikusja megszámlolta, hogy az *Ezer és 3* a 000-tól 1003-ig terjedő számsorból valójában csak 110-et szerepeltet – igaz, az így számszerűsített nők majd mindegyikének emlékéhez társul valami apró tárgyi tény, ha más nem, annyi, hogy ((068)) ukrán lány volt, „akiről azt se tudtam igazán, kicsoda” – míg a *Don Giovanniban* a nagyszájú Leporello csak ellenőrizhetetlen számokkal dobálózik.

A másik lehetséges válasz szerint az én-elbeszélő nem más, mint maga a szerző, amit nemcsak a lírai és naplószerű beszédmód személyessége támaszt alá, hanem számtalan olyan tematikai motívum is, amelyek a Kukorelly-olvasó számára már ismerősek lehetnek, mindenekelőtt a *TündérVölgyből*, a szerző előző, önéletrajzi ihletésű regényéből. Például az anya és az apa alakja, a Szondi utcai lakás és környéke, a Pest környéki családi nyaraló, a futballozások és hévezések, egyáltalán a hetvenes-nyolcvanas évek hétköznapi banalitásai, és maga az írás, általában is, meg mint annak a szövegnek az írása, amelyet épp olvasunk. És ismerős persze az említett Kukorelly-hangzás, vagy akár a szöveg tagolásának külsőségei is: miként itt, a *TündérVölgyben* is spáciumokkal elválasztott, néhány soros bekezdésekből építkezik az én-elbeszélő. Különösen feltűnő és sokatmondó azonban, hogy Kukorelly elbeszélője a *TündérVölgyben* sem nevezi meg szerelmeit, alkalmi kedveseit, akik ott is fontos szerepet játszanak, sőt teljesen egybeolvasztja őket azáltal, hogy valamennyit egyazon betűjellel jelöli: mindegyiket C.-nek nevezi. Az olvasó először azt is hiszi, hogy mindig ugyanarról a nőről van szó, később jön rá, hogy ezek más-más nők. Aki olvasta annak idején Kukorelly nyilatkozatait, onnan megtudhatta, hogy összesen kilenc nőről van szó – magából a regényből ezt nehéz kiolvasni. Kukorelly (vagy elbeszélője?) számára tehát a nőkhez való viszony, az egyes nőkhez fűződő „párkapcsolatok” emléke olyasfajta problémaként jelenik meg, amelyben maguk az egyes nők, csajok, kedvesek nem különülnek el egymástól, nincs önálló arculatuk, csak az én-hős rögeszmés keresésének és/vagy élvhajhászásnak perspektívájában jelennek meg mint a vágy egyáltalán nem titokzatos, alkalmi tárgyai, úgyszólván mint egyszeri használat után eldobandó kellékei.

Az *Ezer és 3* tehát többféle szempontból is úgyszólván folytatása a *TündérVölgynek*, és ezért az új könyv kritikai recepciója nem állhatta meg, hogy művészi eredetiség és érdekesség szempontjából össze is hasonlítsa, akár pontokra átszámítva, a Kádár-korszak gyermekeinek vallomásait a nősábász-Kukorelly vallomásaival. Ezek az összehasonlítások, amelyek különben mindannyiszor az előbbi javára dőltek el, akarva-akaratlanul azonosították mindkét műben a szerző személyét az elbeszélővel. Ilyen *személyes* művek befogadásakor a kortárs kritikusok óhatatlanul látják a szöveg mögött a szerző *személyét* is, főleg ha olyan, irodalmi berkekben közismert és közkedvelt személyről van szó, mint „kukorellybandi”. A mindenkori irodalmi mű azonban ideális esetben – és érdemes-e a szerzőnek az ideális esetenél alább adnia? – a laikus olvasót veszi célba, azt a feltételezett avatatlan vagy utókori vagy külföldi olvasót, aki nem tud semmit a szerzőről, akinek

csakis a szöveg alapján kellene megtudnia, ki beszél hozzá egyes szám első személyben, úgy, mintha önmagáról beszélne. Mit tudunk meg az *Ezer és 3-ból* az én-elbeszélőről, ha nem tudjuk, kicsoda Kukorelly Endre?

Mindenekelőtt azt tudjuk meg róla, hogy olyan férfi, pontosabban olyan hím, akinek úgyszólván valami biológiai vagy antropológiai végzet folytán a nőket, azaz a nőstényeket meg kell basznia. Nem meghódítania kell őket, nem vetélkednie értük, nem beléjük bolondulnia, nem rajongania értük, nem bókolnia nekik, nem játszania velük, nem fűt-fát ígérgetnie, nem gyereket csinálnia nekik, hanem megbasznia őket. Hogy minden férfi ilyen-e, vagy csak a domináns macsók, az nemigen érdekli elbeszélőnk, ő mindenesetre ilyen, és saját felfogását tételes állításokban kiterjeszti az egész férfinemre, sőt ennek függvényeként az egész női nemre is. Hogy mennyire biológiai eredetű ez az állítólagos végzet, azt a hím oroszlánra való célzatos hivatkozásokkal is alátámasztja: „Nem kényelmes neki. Kétszer nagyobb a nősténynél, látható előre, mi lesz, semmi különleges amúgy. Az erő látszik mindennek előtt, az áll legelől, erőből megy.” Az öreg hím csak heverészget egész nap, „nem vadászik, nem csinál semmit, azt csinálja, hogy van” – és ebben a pusztán erőfölényes létezésében, „ha bekapcsol a programja”, mintegy unalmában reflexszerűen magáévá tesz nőstényeket. Ehhez olykor el kell kergetni más hímeiket: „((208))cal irodalmi rendezvényen ismerkedtem meg... Szép mellű, nagydarab lány, az egyik kollégával beszélget, nem ő fog baszni vele, pedig látom, mennyire igyekszik, hanem én, bár erről még nem tudnak.” Eszerint vannak gyengébb, kevésbé férfias hímek – ezek többnyire „férjek”, és így valójában: „Nem a férfiak uralkodnak, hanem férfias uralkodni. Én nem uralkodom. Uralkodok magamon, a bennem lévő férfias uralkodik, többnyire saját magát... Férfiak nem nőket urálnak, hanem a gyengébbet nyomja el az erősebb”.

Az elbeszélő tehát saját megítélése szerint azok közé az erős férfiak közé tartozik, aki nem tehet mást, mint hogy átengedi magát a benne lévő férfiasnak, és ennek erejével elnyomja a gyengébb férfiakat és nőket. „Tény, hogy komolyabb az esélye egyes férfiaknak az – egymás fölötti – uralomhoz, mint egyes nőknek ugyanazok fölött a férfiak fölött. Nekem ((1000)) fölött, mint neki fölöttem.” Erre a hevenyészett és kihívóan (ironikusan?) lebutított darwini-freudi-bourdieu-i alapozásra építi föl skalpvadász-történeteit az elbeszélő – már amennyire történetek ezek. Mindenesetre egyes „viszonyok” (amiről itt szó van, arra valójában nincs is megfelelő szó a magyar nyelvben: a szinonimaszótár szerint: nemi kapcsolat, flört, kaland, liezon, egyik sem jó ide), tehát egyes „aktus-orientált párkapcsolatok” töredékeinek felidézésében, az üzekedések rideges tárgyias leírásában és cinikusan ironikus kommentálásában Kukorelly szólama nem okoz csalódást. De ahogy a lírai napló-jelleg csak kisebb szövegegységekként érvényesül, az emléktöredékek novella-kezdeményei és a hozzájuk kapcsolódó bölcselkedések is inkább apránként, önálló szövegekként élvezhetők. Folyamatosan összeolvasva őket kiütköznek a koncepcionális és kompozicionális problémák.

A férfi elbeszélő kilétéről, az általa vitt szólam jelentéséről a szöveg lírai személyessége, az emlékképek időbeli és szociális hovatartozása, a kommentárok antropológiai szemlélete és az intertextuális utalások alapján lehetnek sejtéseink. Ezek a sejtések azonban sehogyan sem illenek össze. Ha eltekintünk attól – noha ez persze egyelőre nehéz –, hogy az én-hős itt felismerhetően a szerző maga, aki jelentékeny irodalmi munkássággal és műveltséggel rendelkezik, és fontosnak érzi, hogy a szexuális életének történetét lépten-nyomon összefüggésbe hozza az *Anna Kareninával*, *fettel* szedett szövegelemeket idézve belőle, illetve hogy hódításait Mozart Don Giovannijának érzéki kalandjaihoz hasonlítsa, ha tehát eltekintünk attól, hogy egy ilyen intellektuális csábító aligha mond le a nők titkainak, az alcím szerint: „a nőkben rejlő szív” kutatásáról, merthogy Kukorelly én-hőse éppen erről mond le –, akkor lehetne ez az elbeszélő – némi poentírozó túlzással: a pornófilmekből ismert szexatléta vagy korunk erőszak kultuszának macsó hőse. Poentíro-

zó túlzás nélkül: ezeknek az agresszív médiamintáknak egy nyomorúságos, elgépiesedett hétköznapi klónja, egy teljesítménykényszerben szenvedő, egomán szexbajnok. Az ilyen „röptében a legyet is”-típus persze nem reflektálja önmagát lírai naplójegyzetekben, amint egyébként teljes joggal mutatott rá arra is több kritika, hogy Don Giovanni sem készített jegyzeteket hódításairól – szolgálja, Leporello húzta a strigulákat. Kukorellynek nyilvánvalóan nem is volt szándéka, hogy egy tőle elidegenített, ellenszenves, primitív baszógép vallomását írja meg, szándéka sokkal inkább az lehetett, hogy saját szexuális tapasztalatait vetkőztesse sívár lényegükre. És itt megint érdemes visszatekinteni a *TündérVölgyre*: ahogy ott Tolsztoj *Családi boldogság* című elbeszélésére hivatkozva idézi meg a szülői ház „tündérvölgyét”, azt a viszonylagos családi boldogságot, amelyet később, a saját felnőtt életében nem sikerült elérnie, itt most az *Anna Kareninát* idéző hivatkozások a házasságtörések, a szerelmi viszonyok, az aktus-orientált párkapcsolatok boldogtalanságának témáját helyezik tekintélyes világirodalmi perspektívába: mint tudvalévó, az *Anna Kareninának* mindjárt az első mondata bejelenti ezt a témát: „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az”. (Hogy végeredményben mihez kezdhetünk az *Ezer és 3*-nak ezekkel az állítólagos Tolsztoj-hivatkozásaival, amelyek leginkább arról felismerhetők, hogy vastag betűvel vannak szedve, az más lapra tartozik.).

Kukorelly párkapcsolatai, szexuális tapasztalatai tehát, úgy látszik, kiábrándítóan egyoldalúak és egyhangúak, de a rögeszmésen ismétlődő, szentenciózus kijelentések, a baszás-téma monoton variációi azt a gyanút is felkelthetik, hogy a szerző ezúttal az őszinteség, a mélyreható önvizsgálat mellett (vagy helyett?) talán provokálni is akart. Provokációnak itt mindenesetre én nem annyira azt gondolnám, hogy minden a nemi aktus és a nemi szervek körül forog, hogy minden a nevéen van nevezve, vagyis nem értek egyet azzal az érveléssel, mely szerint Kukorelly szókimondása, egyáltalán a szexuális tematika leplezetlen tálalása jótékonyan provokálhatja a prűd magyar olvasót, és ezáltal felszabadító hatású lehet a magyar irodalomban. Noha létezik még prűd közízlés, bár egyre inkább defenzívába szorulva, valójában túl vagyunk már ezen, gondoljunk csak Nádas *Párhuzamos történetekjének* nevezetes fejezetnyi szeretkezésére.

Sokkal inkább provokál Kukorelly könyvének antropológiai szemlélete, a nemi szerepekről hangzottatott nézetei, különösképp a gender-elméletek korában, amelyek viszonylagosnak, szinte tetszőlegesnek tekintik a férfiak és nők közti határvonalat, és azt vallják, hogy a nem, társadalmi szempontból legalábbis, szabadon választható. Ehhez képest a „nő-kritikusaink” eddig nem is fogadták olyan megsemmisítő elutasítással az *Ezer és 3*-at, ahogy éppenséggel fogadhatták volna, és ahogy Németországban vagy az Egyesült Államokban bizonyosan fogadnák is. Élesen bírálták ugyan a könyvet több okból, így a férfi-nő viszony ábrázolása felől nézve is, de inkább „csak” azt kifogásolták, hogy nincs szó érzelmekről, a „nőben rejlő szívről”, nincsenek hús-vér nők, csak sorszámok, nincs szó valójában érzékiségről, testről sem, mint ahogy a férfiről is csak „kiegért spekulációk” (Radics Viktória, *Műút*) olvashatók.

Kukorelly bizonyosan tud mindent a feminizmusról, a gender studiesről, és e befolyásos tudományos elméletek ellenében fogalmazta meg társadalomtudományosan nem kevésbé alátámasztott, csak mostanában nem éppen divatos nézeteit arról, hogy a férfi uralkodik, a nő aláveti magát, a férfi poligám természetű, a nő monogám és házasságban szeretne élni. Kétségtelen, helyenként (nyelvi?) finomítással tompítja a hagyományos kategóriák élet: „férfias”-t mond „férfi” helyett, „nőies”-t „nő” helyett: „Ha a férfias azonos a hatalmaskodóval, akkor a nőiest nyomja el abban, akit elnyom, akár nő, akár férfi. Eleve jobban akarni, ez illik a férfiakhoz, ennyiben azok, az akarásukkal együtt” – de az aktusok mindennapi gyakorlatában helyreáll a hagyományos rend: a hím kiszemeli a kedvére való nőtényt, a nőtényt kicsit kellett magát, aztán a férfi akarata legyőzi.

Az őszinteség hiányát nem úgy képzelem, hogy a szerző valójában nem ezt gondolja, de a provokáció kedvéért mégis így beszél. Személyes tapasztalatai alapján Kukorelly bizonyára csakugyan így látja a férfi-nő-viszonyt, és ezt a tételes általánosítások szintjén, egy szépprózai szövegben, nemigen lehet vitatni. Akár ő maga beszél, akár egy fiktív elbeszélő, akár szó szerint értendő, amit mond, akár többé vagy kevésbé (az olvasói tapasztalat szerint szinte alig) ironikusan, a szépprózai szöveg szubjektív igazával szemben csak fenntartásokkal érvényesíthetők objektív tudományos kategóriák, hiszen az állítólagos objektív igazságokban többnyire úgyis csak azok hirdetői és követői hisznek feltétel nélkül. Tapasztalati tények tanúsítják, hogy az utóbbi évtizedekben, Kukorelly hódításai idején, a felületes partnerkapcsolatok többnyire valóban úgy alakultak, ahogy a könyv láttatja őket. Igaz, újabban, a mindennapok szerelmi-szexuális praxisában a férfi-dominancia súlyos veszteségeket szenvedett, amelyek más szempontból esetleg nyereségnek is tekinthetők. Mindenesetre örökérvényű antropológiai tételek nem következnek ilyen személyes vagy kultúrafüggő tapasztalatokból, és amikor Kukorelly elbeszélője mégis ilyeneket fogalmaz meg, akkor nem észleljük világosan, van-e ezeknek a szentenciózus kijelentéseknek valamilyen indulatból fakadó vagy bizonyos modalitást jelző, szubjektív, irodalmi igazságuk, vagy szó szerint kell venni őket. Az összbenyomás inkább az utóbbi, reflektálatlan jelentést erősíti meg.

A bölcselkedő antropológiai program, a nemek harcáról vallott doktrínér felfogás káros nyomai megmutatkoznak a mű szövetében is. Az egyes helyzetek és a számokkal jelölt nők a merev szemlélet egyhangúan ismétlődő illusztrációi. Azt gondolhatnánk, egy donjuant, egy kékszakállt, egy casanovát, itt: az író-elbeszélőt, ha valami, akkor a mindenkori nő aktuális vonzereje, varázsa, személyisége, teste érdekelhetné igazán. Még akkor is, ha csak megbaszni akarja. A vadászt is a vadászszenvedély űzi, az elejtett vad trófeája gyönyörűséggel tölti el. Kukorelly elbeszélőjéből teljesen hiányzik a szenvedély, a kíváncsiság. A nők ennek következtében válnak érdektelen számokká, azonosíthatatlan személyekké. Kukorelly elbeszélő-hőse unatkozik, unaloműzésből hágja meg a nőket. Sőt helyenként még megvetően, becsúszva is beszél róluk. Az *Ezer és 3-ról* eszébe juthat az olvasónak Esterházy *Egy nője*, amelynek egyes szakaszaiban szintén egy első személyű „beszélő” beszél egy-egy nőről, mindig másról, illetve a hozzá fűződő erotikus viszonyáról, amely szintén mindig más és más. Az *Egy nő* nem tartozik ugyan a szerző legjobb művei közé, de azzal a bravúrral mégis nyomot hagy az olvasóban, hogy kilencvenhét rövid, két-három oldalnyi szövegegységben (lám, ez is hasonlóság) mindannyiszor megragadja egy-egy nő sajátos testiségét, és az elbeszélő róluk szőtt képzelgéseit együttesen azt példázák, milyen végtelenül sokféle alakot ölthet a nemi szerepjáték.

Ez a változatosság, ez az élvezkedés teljesen hiányzik Kukorelly új könyvéből, ami persze önmagában nem baj, hiszen nem azt keressük benne, ami más művek sajátja, és ami nem is volt célja. Csupán megállapítjuk, hogy ami elkészült, ami elolvasható, az a macsó szemlélet irritáló-provokáló gesztusaival együtt egyhangú, alig van valami epikus menete. Ha valami mégis, akkor annak a folyamatnak a lírai-melankolikus érzékeltetése, amint lassanként, szinte észrevétlenül tért hódít ez az egyhangúság. A szomorúság, a gépies ismétlődés, a boldogtalanság. Van ennek valami időbeli íve is: nagyjából a kamaszkor felől haladunk az öregkor felé, az ügyetlen, kóbor numeráktól a rutinos, lélektelen baszások felé, de az alaphelyzet nem változik: donjuanunk retteg, sőt utálkozik az érzelmi elköteleződéstől, a többi nőről való lemondástól, a nőüléstől, főleg a férji szereptől. Ugyanakkor egyre jobban fél és utálkozik önmagától is. Mindebben van valami, ami egyszerre tűnik kínos magánügynek és szomorú férfisorsnak.

ANABASZISZ

Bereményi Géza: 150 dalszöveg Cseh Tamás zenéjére

(a hang)

A *Frontátvonulás* színpadi előadása során Cseh Tamás két ízben is elejt egy poharat („Megfogta a poharat, így, felemelte, így, és elengedte”), majd az üvegcsörömpölést követően bejelenti: „A Vizi pohara ott maradt a levegőben.” Ha Cseh Tamás pohara akkor, ott, a színpadon a levegőben marad, az énekes tönkreteszi a darabot.

De nem így történik, hanem leejti fegyelmezetten.

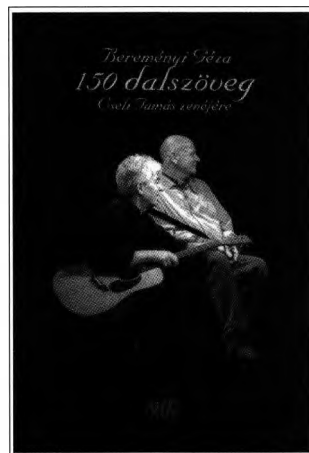
A színpadon látható pohár egész addig a pillanatig – a színpad logikájának megfelelően – a Vizi Miklós pohara is lehetne.

A Bereményi–Cseh szerzőpáros dalainak a világát át- meg átszövi az azonosulás és a távolságtartás finom és folytonos játéka. A dalokban megszólaló figura nyelvilag sohasem igazán biztos önmagában, az esendőség, az önáltatás szólama, a fontos közlések helyén álló félrebeszélés átüt a közléseken. „Azóta lett egy Moszkvicsom, / jó kocsi, nincs vele sok bajom” – ez a váratlan témaváltás a csoportos erőszakot elbeszélő vallomásban (*A nyolcadik a tizenkettő közül*) rendkívül jellemző erre a hangfekvésre. Aki itt vallo-mást tesz, nem azonos önmagával, nem azonos abban az értelemben, hogy saját sorsát a környezet meghatározottságaival szemben, ezek ellenére lenne képes alakítani. A vallo-mástételnek ez a bizonytalan, mutáló hangja természetesen szerep. Ám ez a hang fizikai értelemben az előadó Cseh Tamás této-va, neki-nekilendülő, a megfelelő kifejezéseket folyton kereső hangja: hogy ki az a színpadi *persona*, aki a dalokat előadja, hogy honnan szólal meg, hogy e szerepjátékok sorozata összességében miképp válik végül *személyes* vallomássá, az magának a dalszöveg-gyűjteménynek is kardinális kérdése. Egyelőre, noha itt és most ez volna a feladat, úgy tűnik, nem lehet Cseh Tamás hangja nélkül olvasni ezeket a szövegeket. Mint ahogy az üvegcsörömpölést is hallja a recenzens, habár színpadi utasítás nem szerepel a *Frontátvonulás* szövegében.

(könyvészet)

Azt is tudni lehet – ha máshonnan nem, hát Bérczes László és Cseh Tamás „beszélgetőkönyvéből” (Cseh Tamás. Bérczes László *beszélgetőkönyve*, Palatinus, 2007) –, hogy ezeket a szövegeket Bereményi Géza zenére írta, dallamra, vakszöveg-
vegre, és a legtöbb esetben gyorsan, lendületből. Már csak ezért is gyakran hallani kell – érdemes hallani – alattuk a dallamot, mely a ritmikát és rímelést tekintve lazább szövésű dalszövegeknek is biztos vázat kölcsönöz. S mindezen túl Cseh Tamás személye azért megkerülhetetlen, mert (mint az már a kötet címéből is világossá válik) a gyűjte-

Napkút Kiadó
Budapest, 2008
330 oldal, 2990 Ft

ményből kimaradnak a mások – például Udvaros Dorottya vagy Básti Juli és Cserhalmi György – számára írott Bereményi-dalok.

Ez kétségkívül igen fontos döntés. A kötet ilyenformán Cseh Tamás és Bereményi Géza közös pályafutását járja körül. Mindamellet ez a könyv nem (még mindig nem) a Cseh–Bereményi-összes, hanem válogatás, amely nem követ szigorú időrendet. Ennek folytán az is böngészget, lapozgat az életműben, aki az elejétől olvassa, és mindent egybevéve ez a szerkesztői döntés védhető álláspont. A tördelés viszont – az efféle köröket a recenzio végére szokás biggyeszteni, de inkább essünk itt túl rajta – nem menthető semmivel, hol egybeugranak a strófák, hol a refrénekből marad le egy-egy sor, hogy beférjen a szöveg az adott oldalra. És az sem világos, hogy miért változik egyre-másra a könyvben a dalok címe a lemezen feltüntetethez képest (vagy éppen Désiré nevének írása miatt változik Desirére az egész kötetben). Mindent egybevéve kár ezért, mint ahogy egy betűrendes címmutató is jócskán megkönnyítette volna a gyűjtemény használatát.

(jeladások)

Bereményi Géza és Cseh Tamás közös pályafutása rendkívüli tüneménye az elmúlt három évtizednek: ez az *oeuvre* úgy adja hasonlíthatatlan lenyomatát a késő Kádár-kor atmoszférájának, hogy eközben nem válik a korszak pusztá dokumentumává. A hetvenes évekbeli dalokban megszólaló hangot hol a történelem eseményei, hol a korszak atmoszférája, hol az emlékek tehetetlenségi nyomatéka szorítja présbe. Nem vág az arcunkba nagy igazságokat, többnyire elharapott félmondatokban beszél, nem ritkán az öncsalás közhelyeivel, és épp ezek által rajzolódik ki a pontos kép arról a világról, amely mindössze ezekre a félmondatokra, félmegoldásokra nyújt lehetőséget. Utazások, futó viszonyok, nyomasztó változatlanóság, a késő Kádár-kor mozdulatlan mélyvize. Ám amellett, hogy a dalok pontos látéleletet nyújtanak a korról, nem tapadnak hozzá, hanem ma is jelen időben megszólaló művek. Apró, észrevétlen drámák, az esendőség, a mindennapi megalkuvások történetei. Az *éjjeli gyors* jó példa erre: „az étterem, tudod ahová / oly sokszor / beültünk épp / egy szóra csak, / emlékszel még, / nos, tud meg, hogy / nincs meg már, / lebontották, / de tudok egy új, / de tudok egy más, / egy sokkalta jobb helyet” – mindebből napnál is világosabban kiderül, hogy aki ebben a dalban beszél, az mellébeszél, hülyeséget beszél, és ezzel ő is tisztában van. Mint ahogy az *Ács Mari* című dal magamentsége is hamisan szól – „Ács Mari bolond, halott, / legvégső villamosok / szétviszik, örült, menjen, / nincs miért szégyenkeznem” –, és éppen ez a hamisság, a hang árulkodó mutálása teszi a szégyen vallomásává.

Az *ócska cipő* (itt valamiért csupán *Desiré* címen szerepel), mely a Bérczes–Cseh interjú-kötet tanúsága szerint az együttműködés nyitányát jelentette, már magán hordozza ennek a dalköltői világnak az összes jellegzetességét. „Istenem, istenem / micsoda vidék, / micsoda egy ócska vidék, nézd, a cipőm milyen ócska már” – ennek a világnak minden momentuma, amelyre csak rátéved a tekintet, az *egésznek* a hasznavehetetlenségéről, távollatalanságáról árulkodik. Ilyenformán maga a tudósítás erről a világról, maga a jeladás válik a központi gesztussá, az *anabaszisz*, a nagy kitartást igénylő visszavonulás bátorsága: „magas hegyekben örök hó őrzi magát / és mi csak jel vagyunk, mögöttünk istenek, katonák” (*Anabaszisz*).

Ugyanakkor ez a jeladás olyan korszakból történik, amely maga is hamis-zavart jeleket kap csupán a múltból. Nincsenek fogódzók, nem öröklődik át használható történeti tudás (eltekintve persze a mindennapi túlélés stratégiáitól). A történelmi tudat kuszaságát, mítoszokból és féligazságokból összeálló zűrzavarát a *Balogh Ádám (Történelem)* című, végtelenül szarkasztikus dal (az 1978-as *Antoine és Désiré* lemezen *Antoine és Désiré történelemkönyve* címmel) teszi a témájává a legtisztább formában, ahol a romantikus hírvészavak végül nonszensz katyvasszá állnak össze: „Ulászló, Hunyadi, / galambom,

Apaffy, / Ősz Pál és Jurisics, / Koppány és Dugovics, / bársony tafota, / tedd ide-oda! / Ez ám legény!”

A történelmi tudásnak ezek szerint nincsenek megbízható formái, mivel a különböző forrásokból érkező történetek és értelmezések összemérhetetlenek: ebben a világban nemcsak a tradíciók átörökítésének az intézményes formái torzszak, hanem a személyes-informatív csatornák is. Hiszen ahol a nyilvános, illetve a szűk körben történő megszólalás normái élesen eltérnek egymástól, ott végső soron ez utóbbi sem marad sértetlen. Így az sem véletlen, hogy mindeme levegőtlenységhez, a mind a jövő, mind a múlt felé nyíló távlatok hiányához az apátlanság, a magára hagyottság motívuma is társul: „száll a 424-es, / mert az én papám fűtő, / előre, sohase hátra, / de jó, hogy nem vagyok árva...” (A 424-es, az *Antoine és Désiré* lemezen *Désiré apja* címmel). A dalokban megszólaló, mutáló hang az örök kamaszé, akinek túlságosan korán engedték el a kezét, és az ebből fakadó bizonytalanság egész életén keresztül elkíséri: ha nemzedéki tanúságtételnek szeretnénk fölfogni Bereményi Géza és Cseh Tamás dalait, úgy azzal a megszorítással kell élnünk, hogy ez a tapasztalat egyaránt kiterjed mindazokra, akik a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években nőttek föl.

Bár kétségtől ez a legismertebb, már-már ikonikus vonulata az életműnek, mégsem állítható minden további nélkül, hogy a Kádár-korban keletkezett dalok pusztán és kizárólag a talajvesztettség dalai volnának. Számos megerősítésként szolgáló mintát, gesztust is fölmutatnak, és ezeket legfőképpen az irodalmi múltból merítik. Az 1981-es *Műcsarnok* anyaga, az Ady, Petőfi, Rimbaud, Dosztojevszkij stb. személyére írott katartikus helyzet-dalok olyan szituációkban örökítik meg hősüket, amelyekben egyetlen pillanatba vagy döntéshelyzetbe sűrűsödnek az adott életpálya egzisztenciális kérdései. Az ő felidézésük által a hamisságtól mentes pátosz is megjeleníthetővé válik, mint amilyen például a dzsidások elől menekülő Petőfi utolsó mozdulata: „Nem, ne, csak így ne. / Hogy nem látja senki. Nem így akarom. / Szembefordulni. / Nem látják, nem tudják, csak dobogás, / hisz nem is látják, / senki sem látja, hogy szembefordulok. / Így szűrnak belém.” (*Petőfi halála*)

Az irodalmi hagyomány azonban egy másik, igen fontos rétegében is megjelenik a daloknak, méghozzá a régi magyar irodalmi nyelvet kopírozó szövegekben. Janus Pannonius, Balassi, Csokonai „újraírása” – s bízást ide sorolható jó pár népdal-átköltés is – nem egy-egy drámai szituációt vázol föl, hanem magának az adott alapszövegnek a világát dolgozza át a Bereményi–Cseh életműbe zökkenőmentesen illeszkedő hangulatjelentéssé. Ezek a művek látványos mozdulattal tágítják ki az oeuvre kulturális terét, egyúttal jóval sokrétűbbé téve azt.

(időjárásjelentések)

A kötetet „három időjárás-jelentés”, a három monodrámaként előadott est (*Frontátvonulás*, 1979; *Jóslat*, 1981; *Nyugati pályaudvar*, 1992) szöveganyaga zárja. E műsorok epikus közegebe helyezik, vagy legalábbis epikus láncra fűzik föl a dalokat, egyfelől konkrétabb politikai kontextust teremtenek nekik, másfelől dramaturgiailag megformált szereplők szájába adva őket, amivel élesebbé teszik az egyes dalok világa közti váltásokat.

A Cseh Tamás előadásában rendkívül erőteljes *Frontátvonulás* így, olvasott formában nem mutat szigorú dramaturgiai szerkezetet, a szöveges részek szerepe sok helyen leginkább a dalok összekötésére korlátozódik. Ugyanakkor ez a hetvenes évekbeli budapesti pikareszk, ez az elutazás nélküli odüsszeia a remekbe szabott típusok fősorakoztatásával egyetlen pontba, a Keleti pályaudvar zárt világába képes sűríteni a Kádár-kor minden reményvesztettségét. A pályaudvaron, ahonnan, mint kiderül, nem indulnak vonatok, mindenki ezt a tudást magába temetve mútatja az idejét. „Nyolcvanegy kiló vagyok, színhús” – jelenti ki Vizi Miklós. – „Majdhogynem lemondtam a terveimről, kis hája. Persze

halogattam, halogattam, mint ahogy mindenki halogat. És mindenki a halogatásnál rontja el.” A kérdés persze az, hogy adódik-e más stratégia a halogatáson kívül, hiszen amíg halogat az ember, emelt fináléját, mikor is Vizi Miklós működésbe hozza mágikus képességeit, a Keleti pályaudvar homlokzati üvegfalát áttörve megindul a vonat Budapesten keresztül, és ünneplő tömeg özönli el az utcákat („Éljenek, akik helyettünk is vártak!”), a végső zárlat visszavonja, idézőjelbe teszi, a tévében közvetített ünnepi (tehát hivatalosan jóváhagyott) eseménnyé zülleszt. Ez a befejezés, a megemeltség és az erre rákontrázó fanyar-kesernyés gesztus mindhárom műsorra jellemző.

A *Jóslat*, annak ellenére, hogy ismét csak nagyszerű dalok adják a gerincét, széteső szerkezetű, legfőképp a befejezése az. Cseh Tamás a beszélgetőkönyvben elmondja, hogy a *Jóslat* bizonyos értelemben válságtermék, a megszakadó munkakapcsolat utóöngéje volt: Bereményi akkortájt úgy döntött, felhagy a dalírással, ám a maradék szövegeket még egybegyűjtötte és összekötő szöveget írt hozzájuk. Mindemellert az anyagot politikailag rendkívül pikáns, csípős humor hatja át: elég csupán „az első felelősen kivégzett magyar miniszterelnökről elnevezett tér” fölemlítését vagy a „hetvenötben kitör a forradalom Magyarországon” jóslatát felidézni. Ám ennek a műfaját tekintve talán valahol dalfűzér és a monodráma között elhelyezkedő műsornak sem a politikai utalások adják a valódi vonzerejét, hanem maguk a sokszínű, ugyanakkor egytől egyig igen erőteljes dalok, például a *Jóslat*, A '74-es év, a *Biblia* vagy A *vidéki rokon*.

(Ezen a ponton ejtsünk szót az 1988-as *Mélyrepülésről* is: ezt a keményen politikus, maró humorú műsort nem Bereményi, hanem Csengey Dénes írta, aki a szerzőpáros monográfusaként jegyezte az 1983-as „...és mi most itt vagyunk” című kötetet, és aki ebben a munkában folytatta, „továbbírta” az addigi életművet. Nem nyitott új lapot, hanem belehelyezkedett Bereményi Géza univerzumába, a korábbi munkákból átemelt figurákkal népesítve be a Mélyrepülést. Ha belegondolunk, ez igencsak szokatlan és kockázatos művészi döntés. Csengey viszont pontosan tudta, mit csinál: meghosszabbította a korábban már felvázolt erővonalakat, és telibe kapta a létező szocializmus végnapjainak recsegő-ropogó világát.)

A rendszerváltás tapasztalatával egy-két év távlatából számot vető *Nyugati pályaudvar* a *Jóslattal* szemben egyenletesen kézben tartott, feszes ritmusú szöveg. Mi több, valódi monodráma, amelyben a dalok jó része inkább csak betét. Az 1990-es *Új dalok* lemezből áradó friss levegő immár elszivárgott, a *Nyugati pályaudvar* keserű és szarkasztikus anyag. A keleti balkáni-bazári kaószot szembesíti a civilizációs küldetéstudattal áthatott nyugati naivitással és önzéssel, s mindennek a háttérét az emberi kapcsolatok 1989 utáni radikális átrendeződése adja. Az emelt zárlat itt egy gyermek születése (akár az *Új dalok* végén), ám a korábbi munkák dezillúziós lezárása ezúttal még sötétebb. „Hát akkor menjünk már megint haza. Barátaim, bajtársak, az Isten áldjon meg minket, már megint nem” – ezekkel a szavakkal zárul a darab (és a kötet is). Mint ahogy azt az erre következő lemezek is mutatják, valami visszavonhatatlanul megváltozik a hetvenes-nyolcvanas évek dalaihoz képest.

(az idők jelei)

A kötet szerkezet szembeszegül az időrenddel, és ezzel némileg láthatatlanná is teszi ezt a változást. A világ is megváltozott persze, és kézenfekvő, hogy valaminek változnia kellett annak a szerzőpárosnak a munkásságában is, amely erről a világról adott folyamatosan jeleket. Talán a korszak mozdulatlansága mint elrugaszkodási pont szűnik meg a kilencvenes évektől. A '89 előtti dalokban aki jelt ad, nem ítélkezik, hanem a saját példáját, a saját sorsát mutatja föl, nem ritkán saját élethazugságait is leleplezve ezzel. A '89 utáni dalok egyre gyakrabban az új világ árnyoldaláról, igazságtalanságáról, illetve az új világ

hőseinek hitványságáról szólnak: nem a „mi”-ről, hanem az „ők”-ről tehát. Ebben a világban alig-alig akad vonzó mozzanat: míg a régi korszak a megalkuvások áraként élhetetlenségében is felkínálta az otthonosság hamis érzetét, a rá következő kor már pusztán rideg, agresszív és idegen. Nincs többé hova hátrálni, nem társul a rosszkedvhez még az önáltatás vigasza sem: „És talán lefekszem, / a földön elfekszem, / és azt kell éreznem, / nincs már mit végezнем.” (*Megyek az utcán*)

Többnyire nincs már meg a kigúnyolható-parodizálható hatalmi nyelv sem (amely a *Nyugati pályaudvar*ban még jelen van), és a dalokba egyre több didaxis tolakszik, ahogy a társadalomkritikából eltűnik a többnézőpontúságból fakadó, sajátos mutálás. „...a parlament / manapság ha összeül, / minden állampolgár / féltheti a gyermekét” – szól a *Jelen idő tangó*, s mindez valahogy kevésnek tűnik a Fáskerti elvtársakat pellengérre állító, keserű kacajhoz képest. A kukában turkáló idős tanárnő, a hajléktalanok, az új elitet alkotó pénzügyisek: mind-mind olyan téma, amelyhez elégtelennek tűnik a mindaddig rendkívül hatékony ironia kelléktára.

Van azonban egy vonulat a rendszerváltás utáni *oeuvre*-ben, amely, noha a kezdetektől fogva jelen volt, ezúttal különösképp fontossá válik. Az egész életművön végighúzó látomásosságról van szó, a jelek érzékelésének, észlelésének a képességéről. Ez a látónoki képesség a dalok maradandó alkotóelemének bizonyult. „Őrjöngő bárány az üres lakásban, / látod, míg ott vagy a lenti vásárban, / egy világot szétdarabol” (*Bárány az üres lakásban*): a látomásos indulat, talán épp azért, mert mentes mindenféle keserű rosszkedvtől – hiszen messze túl van azon –, hajszálpontosan képes körülírni a jelenlegi, idegen és barátságtalan világban föltáruuló hiányt.

Az idők jelei? Ki-ki felelhet rá belátása szerint. Meglehet, a szerzőpáros pályafutása során mindvégig egyebet sem tett, mint hogy az idők jeleit kutatta.

(2008. december 21.)

G Á L O S I A D R I E N N E

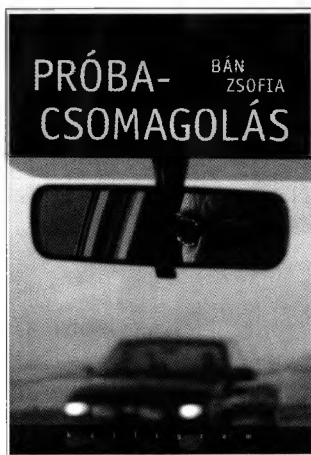
„MÉG LÁTOM, AMINT ELTŰNIK A KANYARBAN”

Bán Zsófia: Próbacsomagolás

Bán Zsófia legújabb, harmadik kötetének alcímként szereplő műfaji megjelölése „esszék” (bár kiadója mint esszék és tanulmányok gyűjteményét ajánlja). Még nem ismertem a könyvet, amikor a Literán olvastam Forgách Andrásnak a könyv bemutatóján elhangzott szövegét, s bizony meglehetősen bizarnak tűnt, hogy ő regényről beszél, amelyet ráadásul hátulról kellene olvasnunk. Én ugyan nem lennék ilyen merész a műfaji átsorolásban, ám pontosan úgy változott reakcióm, ahogy azt Forgách „megjósolta”: vagyis miután az összes szöveget elolvastam, óhatatlanul újra fel kellett tennem azt a kérdést, hogy milyen műfaj is ez a könyv tulajdonképpen? Az esszék gyűjteménye besorolás persze könnyen kínálja magát, hiszen e műfaj helye a tudományos és a szépirodalmi beszéd között elterülő bizonytalan határvonalú köztes tér, amelyben minden egyes írás gondolat*kíséret*, amely – a címmel összecsengve – meg*próbálja* a maga narratív territóriumát kirajzolni. Természetesen, ha mint ilyen olvassuk a könyvet, akkor is felfigyelünk szerkesztettségére, az elrendezés felépítésére, amely három fejezetre osztja az írásokat: *Olvasópróbák*: melyben műalkotásokat – szövegeket és képeket – vizsgál, elemez a szerző; *Próbautak*: egy kivételével tényleges személyes utazások esszéisztikus beszámolóí; *Próba-tételek*: e fejezet írásainak összekötő szála, hogy halottakról emlékeznek meg. Azonban a pusztá rendezésen túl, a szövegek jól megválogatott sorrendjének, egymásra utalásának és vonatkozásának rendjén túl, a kötet egésze kiad egy olyan ívet, melynek ismeretében nemcsak új árnyalatokat kapnak az előző írások, hanem az olvasó egész értelmezési, befogadási stratégiája visszafelé módosulhat. (Na tessék, kezdheti előlről, ahogy azt Forgách megmondta.) Én a kötetet másodszorra mint egyetlen hosszú esszét olvastam. Ezzel megszabadítottam magam (és a szövegeket) a tanulmányok, értekezések olvasásakor szokásos értelmezési, értékelési módoktól – hisz bármennyire is esszéknek vannak jelölve, a kötet első részének szövegei, amennyiben különálló írásokként olvassuk (amiként születtek is), leginkább tanulmányoknak tekinthetők, s ekként is olvastam őket. Ha azonban egyetlen esztétikai szöveg kibomlásának tekintjük az

írásokat, akkor nem a gondolat pontosságában, tudományos horderejében fogjuk látni vonzerejét, hanem a benne foglalt vonatkozások gazdagságában. Másrészt ez az „egybeolvasás” arra készteti az embert, hogy figyelmét még inkább arra az alapszólamra fordítsa, amely egybefűzi e szövegeket.

A W. G. Sebald regényeit elemző szövegrészben (hogy tartsam magam az egységként kezeléshez) Bán felütésként Freud egyik sokat idézett terminusát, az *unheimlich* kifejezést hívja segítségül, ami olyasvalamit jelent, aminek rejtve kellett volna maradnia, de mégis előtérbe nyomult. E fogalmat bátran alkalmazhatjuk az ő szövegére is, hiszen va-

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2009
216 oldal, 2300 Ft

lóban már-már *kísérteties*, ahogyan szinte minden szöveg mögött ott találunk valamiféle traumát, neuralgikus pontot, amelyet „jobb nem kimondani, jobb nem tisztázni, feldolgozni, szembesülni” (33.), de amely az elfojtás helyett itt mint aktív intellektuális és emocionális munka tárgya tér vissza, hogy e szövegekben feldolgozásra, formára találjon. Azonban e sorok ne tévesszenek meg, nem valamiféle önterápia lenyomata e könyv. Kétségtelen ugyan, hogy az egész kötetben (főleg visszafelé olvasva) nagyon intenzíven van saját személyével jelen a szerző, azonban traumái egyben közös kultúránk érzékeny, sérülékeny pontjai is. Legfőképpen ilyen a holokauszt, az arra való emlékezés formái és ábrázolhatóságának kérdése. Bán nemcsak Sebald vagy Kertész prózájában látja azt a „tudáshézagra” (44.) való vonatkoztatottságot, ami ezen esemény felfoghatatlanságából ered, hanem Nádas nagyregényében is azt tartja az egyik fő motívumnak, „hogy hogyan képes egy korszak irodalma (művészete) eltéríteni magát az átélt rettenettől, azaz hogyan képes *nem* foglalkozni meghatározó történelmi traumáival” (24.). Az elfojtott trauma feldolgozásának, az emlékezet lehetséges munkájának elemzése a Sebald-„tanulmány”, s bizonyára más szemmel olvassa az ember a címadó főszereplő Austerlitz kétségbeesett próbálkozásának értelmezését, hogy Theresienstadtba deportált anyjáról fényképet találjon, ha a kötet egy későbbi pontján arról olvas, hogy a szerző hogyan kutat apja Auschwitzban elpusztult első feleségének („aki tulajdonképpen az anyám lehetett volna” 139.) fényképe után. Privát és kollektív összekapcsolódása révén áll össze az egész könyvben az emlékezésnek és a feldolgozásnak az a nyugtot nem lelő munkálkodása, ami mint ilyen folyton változó, nem megold, hanem ideiglenes érvényű *próbákat* tesz. A mélységes személyes érintettség okozza, hogy mindig a maga nevében beszél, hogy értelmezési javaslatait az esszé műfajának megfelelően mindig mint szubjektív kísérleteket adja elő.

A könyv több pontján visszatér Stanley Cavell *Knowing and Acknowledging* című esszéjének fogalmi megkülönböztetése. Cavell a tudást (*knowledge*) mint valami passzív tartalmat értelmezi, míg a tudomásulvételben (*acknowledgement*) aktív viszonyt feltételez, amelyben kifejezésre kell juttatni ezt a tudást valamilyen cselekvés, viselkedés, viszonyulás módján (vagy ennek elmaradásával). Bán Zsófia szövege már csak e fogalmi megkülönböztetés mentén is eltávolítható a tudományos írásművektől, hiszen őt nem az ilyen értelmű passzív tudás érdekli, nem jegyzeteit, céduláit akarja elsősorban használni (persze azért van neki bőven), hanem emlékezetét. Ezt a tudomásulvételt, melyben a visszaigazolás kötelme is benne foglaltatik, mindig valamilyen trauma hívja elő – az ikertornyok leomlása, Abu Ghraib fotói, vagy ahogyan Nádas a *Párhuzamos történetek*ben felfedi az emberi természetből mindazt, amit talán nem volna szabad látni. E fogalmi különbségtétel arra kérdez rá tehát, hogy mit jelent *tudni* mások szenvedéséről. Mi az, amit *valójában* tudhatunk mások szenvedéséről, más-e ez a tudás, mint annak egyéb módozatai, és ha egyszer tudomásul vesszük, vannak-e ennek következményei? A választ Susan Sontagtól közvetíti hozzánk: mai világunkban a trauma képei tömegesen kerülnek elénk, ám félreértés, sőt félrevezetés azt állítani, hogy e dömping által a rettenet virtualizálódik a néző szemében, hiszen a háború mégiscsak a valóságban, s nem a képeken folyik. A képek áradata által mindenki megfosztatik a nemtudás ártatlanságától, senki nem hivatkozhat arra, hogy ő mindennek nem volt tudatában. Ebben áll a képek hatalma, hogy mindannyiunkat szemtanúvá tesznek. De az irodalomban is megtörténik ez, húzza meg a párhuzamot Bán, például Sebald regényeiben a narrátornak elmesélt életek tanújává válik az olvasó is, így adva visszaigazolást, tanúságtételt ezen életekről. Nem egyszerű nézők, olvasók vagyunk tehát, hanem megszólítottak. A kívül maradási a könyv borítója képileg teszi lehetetlenné. Autóbelsőből fotózva szemben az út, de a forgalom elmosódott, a fókusz a visszapillantó tükörben megjelenő sofőr arcának részleténél éles. Feszülten figyeli az utat. S az olvasó, aki a könyvet kezében tartja, a kép logikájának megfelelően a sofőr mögött az autóban ül. Jobb, ha mi is figyelünk. Ez az etikai felelősség, amely alól tehát a

szerző nem ad sem magának sem olvasójának kibúvót, Bán esetében az írásban találja meg saját formáját. „Mert talán mégsem olyan bizonyos, hogy amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (39.) A Wittgensteini mondat egy másik variációja az *Esti iskolában* is elhangzik: „Mert amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni is lehet, meg beszélni is.” (137.) E beszéd hiteles formájának megtalálása legalább annyira érdekli a szerzőt, mint a tartalma. Ezért „kísérteties” a visszatérése az *Esti iskola* motívumainak az új kötetben, amelynek írásai mind az előző könyv megjelenése előtt, 1997 és 2006 között keletkeztek. Vagyis úgy tűnik, műfaji, tárgyi, tónusbeli sokszínű próbákat tesz Bán Zsófia, hogy melankolikus szkepszis és remény („Mert nem mondhatjuk, hogy nincs remény, ha egyszer még az is lehet, hogy van.” 195.) között arányt találjon, ha csak pillanatnyit is.

Ebben egyik mestere Susan Sontag, a rá való emlékezéssel kezdődik az utolsó, a halottnak szentelt fejezet. S talán több is ő Bán számára, mint egy nagyra tartott író, hanem, megkockáztatom, a hiteles értelmiségi magatartás szerepmintája, akinek legfőbb motiválója a morális elhivatottság. Oly sok ponton húzódik meg párhuzam a két szerzőnő munkásságában – szépirodalom, esszé, kritika, elmélet együttes művelése, a fotográfiával való foglalkozás, az európai és amerikai kultúra közötti fáradhatatlan közvetítés, a kulturális különbségek hangsúlyozása, valóság és ábrázolás viszonyának visszatérő elemzése, az a készítés, hogy a kultúrát ne szétszakított, hanem rétegzett elemek összességének tekintsék, és persze még sorolhatnám –, hogy, úgy vélem, Sontag a kötet egyik titkos hőse.

Munkásságukat, ahogy az előbb említettem, nagyban rokonítja a képek természetének vissza-visszatérő vizsgálata. Ezek a képek itt leginkább fotográfiákat jelentenek és az emlékezettechnika eszközei, s mint ilyenek lényegileg kötődnek a traumához. Ahogy Ulrich Baer nyomán megfogalmazza, „a fénykép és a trauma között is strukturális hasonlóság figyelhető meg, amennyiben valamely elmúlt, ám időben kimerevített dolognak az örök visszatérését jelenítik meg” (53.) Kép, emlékezet és történet sokféle viszonyának lehetséges módzatait mutatja be a *Hiány negatívja* – mindezt a legszemélyesebb érintettség közegében. A kötet záró *Papafilm* pedig az álló- és a mozgókép által mozgásba hozott emlékezet különbségét állítja villanófénybe. E magánfényképek, magánfilmek Bán bemutatásában nem magánügyek, mert lezártaságuk, kimerevítettségük ellenére olyan jelen idejű nyitottságba kerülnek, hogy a kollektív befogadás is utakat találhat hozzájuk. Nemcsak a privát emlékezet terepéről kiindulva ad számot Bán Zsófia a képek működéséről, hanem a valóság ábrázolhatóságának kérdését is az azt látszólag megjeleníteni képes fényképek felől közelíti meg. Sebald *Kivándoroltak* és *Austerlitz* című regényei és a *Sorstalanság* című film a szerző elemzésének tárgyai. Az utóbbit egyértelmű kudarcnak ítéli, mivel nem születik meg benne egy olyan nyelv, amely a holokauszt vizuális reprezentációjához érvényes módon lenne képes hozzászólni, az „elbeszélésmód semmilyen módon nem reflektál az elbeszélhetőség, megmutathatóság problematikájára” (87.), helyette egy esztétizáló és szentimentalizáló effektekkel teli hagyományos szerkezetű filmes narratívát hoz létre. Sebald regényei adják a pozitív példát, ahol szó és kép nem egymás reprezentációs kiegészítését sugallják, hanem dialektikájuk állandó termékeny feszültség forrása. Szöveg és a képek kapcsolatának hol felfedő, hol elrejtő jellege mutatnak rá, hogy a képek nem szavatolhatják mintegy a valóság dokumentumaiként a narráció hitelességét, legyen bármennyire összetett is, mégsem írható le kapcsolatuk az illusztráció vagy akár a kölcsönös átfordítás viszonyával. Inkább arra világítanak rá, hogy a valóság közvetlenül sem képekben, sem szövegekben nem ragadható meg. A „de mégis, akkor hogyan?” kérdésre a kötet nyitó szövege ad egy lehetséges választ. Ebben az írásban a szerző azt mutatja meg, hogy Nádas Péter *Mélabú* című esszéjének képleírása hogyan ismétlődik meg a *Párhuzamos történetekben*, hogyan válik mindaz, amit a művészi látásról, ábrázolásról az esszében megfogalmaz, a regényben írói gyakorlattá. A *Mélabú*-ban Nádas G. F. Kersting romantikus festő egyik képét írja le, amelyen barátja, Caspar David Friedrich, műtermében dolgozik. A műterem talányos megvilágítására abban találja meg az író a választ, hogy a helyiség alulról érkező visszfényt kap fölülről. S Bán Zsófia pontosan ugyanezt a visszfényt veszi észre Nádas regényének befejezésében, ahol

az utolsó fejezetben, az útéptető cigányok lakókocsijában Tuba a folyó tükre által a mennyezetre felvert fényben „láta, amit látott”. A lakókocsi tehát megismétli a műterem körülményeit, amelyek között e szereplő valami olyasmit láthat, amit csak neki adatott meg látni, mint ahogy Kersting festményén sem látjuk, hogy mit lát az Elba által visszavert fényben a festő a vásznan. „A regény egyik központi gondolata éppen a kimondhatatlan dolgok kimondásának, ábrázolásának problematikája, melynek éppen a visszfény az egyetlen lehetséges eszköze, s megoldása. A kimondhatatlan kimondásához, ábrázolásához »a természetes fénynek háromszor kell megtörnie, háromszor kell átváltoznia, míg a szemébe juthat«”. (19.) Bán Zsófia mindezt kitágítja, s a tényleges visszfény már – ismét csak Nádas-sal szólva – „a kimondhatatlanra vonatkozó emberi szó-kép” lesz. (21.) Vagyis a valóság közvetlenül megragadhatatlan, mégis a művészet háromszorosan megtört visszfényében közvetve megmutatható. Bár e megmutatásban csak annyira lehet az igazsághoz közel férközni, hogy helyét megláthassuk. „A hiány jele körül van rajzolva.” (57.) Vagy sontagi megfogalmazásban, „megmutatni [...] ez egyet jelent azzal: megmutatni, hogy el van rejtve”. (S. Sontag: *A fényképezésről*. 139.) Ezt a mindenkori közvetettséget látja El Kazovszkij képei alapanyagának is, melyekben ez mint a közvetlenség elérhetetlenségének tragikus tónusa van jelen. Ez az oka tehát, hogy a hiány, a fragmentum, a hézag, a törlés oly sokat fordulnak elő Bán Zsófia szótárában.

A „törlés” mint a megvan, és még sincs meg, a megvolt, de most nincs meg, a talán megvolt, s talán még előhívható, a nem volt, de mégis van metaforájaként számtalan helyen kerül elő, s valamilyen módon mindig az érzékelés, az emlékezet és a hiány kapcsolódnak össze benne, s a fentiek értelmében lesz világos, hogy miért annyira fontos a szerző számára, hogy itt nem egyszerű ürességről van szó, hanem benne *látszódik* ama másik nyoma. „Még látom, amint eltűnik a kanyarban.” (124.) Bár különböző árnyalatokkal, mégis rendre megjelenik ez a szó: az *Esti iskolában* a *Gustave és Maxime Egyiptomban* című írásában, ahol Jean-Pierre törléskutató; vagy a jelen kötetben egy utazás során Hanoiban fontossá válik, hogy az árva kisfiú által árult képeslap retusált, azaz törölt, vagy emléthetnének a vilniusi társulat *Hamlet* előadásáról szóló írást, amelyben Bán Zsófia a szöveg erős meghúzását, törlését tartja a legerősebb vonásnak.

A közvetítettség meghaladásának lehetetlensége azonban nem tragikus dikcióban jelenik meg a szerzőnél. Mert van abban nagy adag rejtett könnyedség s elegancia, ha a leküzdhetetlen idegenséget *accessoire*-rá alakítja valaki, hogy hol így, hol úgy *csomagolva* vonzóbbá tegye. Hawthorne-nál a skarlát betű, Kertésznél a sárga csillag azok a vizuális stigmák, melyek *accessoire*-rá familiarizálása az idegenség megszüntetésére tett kísérletek, ami által ugyan ez el nem érhető, de viselőjük – s ez a legnagyobb abszurditás – az idegenséget természetességgént éli meg. Az *Esti iskolában* Jolika csak egyszer panaszkodik, akkor azért, hogy nem lehet a stólára sárga csillagot rakni, mert az hogy néz, és Holvan Anya is hol skarlát betűt, hol sárga csillagot tűz a ruhájára, mert jobban passzol a kisbundájához. Az az ironikus gesztus, mely a jó ízlés (ó, ugyan, ki emlékszik már!) nevében megszelídíti a megszelídíthetetlen, egyben metaforája annak a világlátásnak, amely tudja, hogy csak különböző csomagolásokkal állhat elő, próbaképp, de ezek között igenis számít a különbség, hiszen – pont az *accessoire*-nál ez oly világos – a csomagolás a tartalmat lényegíti át, s nem mindegy, mi van a bőröndben, ha itt az „élescsomagolás” (193.).

A kötet keretező motívum az utazás, s nemcsak azért, mert a fejezetek alcímei az egyes részeket mint utazásokat jelölik meg kép és szöveg között, térben és időben, s téren és időn túl is, hanem mert az esszéista utazó. Na, nem üres turisztikából, hanem azért „utazik”, hogy a korlátoktól megszabaduljon, valamint hogy a perspektívaváltás képességét magában mind jobban kiművelje. Mert az emlékezőtehetség műveltsége mellett, a „P.O.V. – point of view” (173.o.) ironiája tesz alkalmassá arra, hogy a kételkedés az értellem játékvá váljon; „mindenkinek a maga halála, *évidemmant*”. (170.)

EGY ÚJ RÓHEIM-KÖNYVRŐL

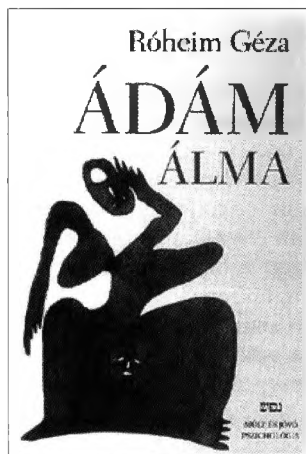
Róheim Géza: Ádám álma.

A kérdésre – mit tett Freud az antropológiáért – a szerző számára a válasz: mindent.

Róheim Géza

1.

A Múlt és Jövő Kiadó „Pszichológia” sorozatának köteteként jelentek meg Róheim Géza válogatott tanulmányai. Az új Róheim-tanulmánykötet számos kérdés végiggondolását teszi lehetővé a neves magyar etnográfus, etnológus, pszichoanalitikus életművét illetően.¹ A kötet szerkesztője és az új kérdésfeltevések elindítója Hárs György Péter, akit a magyar pszichoanalízis történetének kiváló szakírójaként ismerhetnek az olvasók. Mint-hogy Róheim életművének legnagyobb részében összekapcsolódnak az etnológiai és a mélylélektani kérdésfeltevések, nehéz megmondani, hogy az egyes válogatások diszciplínáris hangsúlyai hol vannak; de az új válogatás talán egyértelműbben a *pszichoanalitikus* Róheim alakját helyezi előtérbe. Előjáróban talán nem felesleges Róheim izgalmas és fordulatos pályafutását röviden a *Jelenkor*-olvasók számára is összefoglalni.² 1891-ben született Budapesten; egyetemi tanulmányait ugyanitt kezdte el, majd széleskörű etnológiai tudását Berlinben és Lipcsében töltött szemeszterek során alapozta meg; 1914-ben doktori vizsgát tett. A Nemzeti Múzeum munkatársaként helyezkedett el; 1917-ben egyetemi magántanárságért folyamodott a budapesti egyetem bölcsészkarához, „Általános etnológia” tárgykörben. Kérelmét elutasították, Goldzieher Ignác egy naplőbejegyzéséből úgy tudjuk, kifejezetten zsidó származása miatt.³ Hazai tudományos pályafutása kezdetben a Magyar Néprajzi Társaság keretén belül bontakozott ki. 1919-ben felmerült, hogy a Tanácsköztársaság támogatásával egyetemi katedrát kap, és noha e terv nem valósult meg,

¹ A korábbi kötetek: Róheim Géza: *A bűvös tükör*, Magvető, Budapest, 1984; uő.: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*, Gondolat, Budapest, 1984; valamint: Róheim Géza, Tóth László (szerk.), *Új Mandátum*, Budapest, 1999. Itt említhető negyediként az 1991-es Róheim-centenárium alkalmából rendezett konferencia anyagából készült összeállítás is (*Thalassa*, 1992/2.).

² Az életrajzi adatok forrása: Verebélyi Kincső: *Róheim Géza*, Akadémiai, Budapest, 1990.

³ Goldzieher Ignác: *Napló*, Magvető, Budapest, 1984. 355; id. Kapusi Gyula: „A gyógyító Róheim Géza”, *Thalassa*, 1992/2. 22–29, 23.

Fordította Friedrich Melinda, Friedrich Tímea, Hárs György Péter
Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Hárs György Péter
Múlt és Jövő

Budapest, 2009

310 oldal, 3200 Ft

hazai pályafutása során mindig érezhette a neheztelést, hogy (Kodályhoz, Babitshoz, Ferenczihez hasonlóan) aktív szerepet vállalt a kommun kulturális életében. 1919-ben elbocsátották a Néprajzi Múzeumból, ettől kezdve Magyarországon csak magántudósként és privát praxissal rendelkező analitikusként dolgozott.

A tízes években ismerkedett meg a pszichoanalízissel, Ferenczi Sándorhoz, majd Kovács Vilma-hoz járt kiképző analízisbe. Mind Freud, mind Ferenczi rendkívül nagyra becsülte a freudi kultúraelmélet etnológiai-antropológiai alapjait továbbfejlesztő Róheim munkáit; 1921-ben Freud-díjat kapott. Ez időben sorra jelentek meg pszichoanalitikus szemléletű néprajzi és folklorisztikai tanulmányai, melyeket nagy elismeréssel fogadtak freudista körökben, viszont kiváltották a konzervatív néprajztudomány képviselőinek rosszallását is. Róheim 1928 végén Marie Bonaparte hercegnő pénzügyi támogatásával több kontinenst érintő antropológiai kutatóútra indult. Az expedíció előzménye, hogy a korszak talán legjelentősebb antropológusa, Bronislaw Malinowski elutasította az Ödipusz-komplexus egyetemességének freudi tézisé, azzal, hogy az anyajogú társadalmakban, ahol az apa jelentősége háttérbe szorul az anya és az anyai nagybácsi szerepéhez képest, nem ismerik ezt a jelenséget. Róheim kutatóútja olyan adatok és bizonyítékok gyűjtését tűzte ki célul, melyek megcáfolhatják Malinowski állításait. Útja során Róheim Észak-Afrikában, Ausztráliában, Új-Guineában és Észak-Amerikában végzett terepmunkát, és 1934 áprilisában érkezett vissza Budapestre.⁴ A birtokába jutott értékes anyag alapján Freud kultúraelméletéből kiindulva saját kultúrakonceptiójának kidolgozásába kezdett, megalkotva egy új irányzatot, a később könyvek és tanulmányok sorában propagált *etnopszichoanalízist*. 1938-ban a fasiszmus elől az Egyesült Államokba emigrált. Amerikai pályafutása sem volt zökkenőmentes, a bostoni pszichoanalitikus egyesület nem vette fel tagjai közé, mert nem volt orvosi végzettsége, csak később, New Yorkban tudott csatlakozni egy laikus analitikusokat tömörítő csoporthoz.⁵ Először kórházban dolgozott, ahol továbbképző előadásokat tartott orvosoknak, illetve skizofrén betegekkel foglalkozott. Laikus analitikus volta, illetve erősen a kontinentális hagyományokban gyökerező antropológiai nézetei megakadályozták abban, hogy az Egyesült Államokban akár analitikusként, akár etnológusként egyetemi karriert fusson be. Ennek ellenére számos antropológiai és pszichoanalitikus testület tagja volt, szakmai kiadványsorozatokat tervezett és gondozott. 1947-ban utolsó terepmunkáját végzi Új Mexikóban, a navajo indiánok körében. 1953-ban meghal felesége, Ceszik Ilona, aki egyben legközelebbi munkatársa-segítője is volt; és ugyanebben az évben Róheim is.

2.

A kötet három területre koncentrálva válogat Róheim publikációiból: zsidó-héber-összevetési tárgyú írások; az általánosabb etnológiai kérdéskörökben mozgó elméleti tanulmányok; és „határterületi” részproblémákkal foglalkozó dolgozatok (300.). Az első tanulmány az *Ádám álma*. Ha figyelembe vesszük, hogy az utószó nagy figyelmet szentel Róheim magyar-zsidó identitásának, akkor különösen fontos e tanulmány, mely egy Ma-

⁴ Verebélyi Kincső jelzi, hogy Róheim a magyar nagyközönséget is tájékoztatni kívánta az expedíció eredményeiről, *Az Újság* cikksorozatát tervezett erről 1929-ben, de ebből csak egy tudósítás valósult meg: Róheim Géza: „A színes ember pszichéje”, *Az Újság Vasárnapja*, 1929. 50. szám, 11–12. (új közlése *Thalassa*, 1992/2. 106–108; Verebélyi jegyzete uo., 99.). Az expedíció közönségfogadtatásához találtam egy érdekes adalékot a *Literatura* című korabeli lapban, ahol egy interjú során Róheim a primitív népek költészete és a pszichoanalízis összefüggéseiről beszélt. Rónay Márta: „A freudizmus az irodalomban”, *Literatura*, 1931. szeptember, 167–171, 170. skk.

⁵ Lásd Kapusi, i. m., 27.

dách-motívum pszichoanalitikus és folklorisztikai háttérét elemzi, hiszen Róheim írása a magyar irodalmi modernség központi műhelyében, a *Nyugatban* jelent meg, és e modernség zsidó származású képviselői számára – így például Karinthy Frigyes számára – Madách drámai költeménye bibliai alapjai és európai ívű irodalmi-filozófiai horizontja miatt egyaránt nagyjelentőségű volt. Két tanulmány foglalkozik a „bűnbak” bibliai motívumával – *Azazel kecskéje, Bűnbakok és beavatás* –, itt Róheim a tőle megszokott széles vallástörténeti horizont előtt mutatja be a bűnbakmotívum párhuzamait és kulturális érintkezéseit. A tanulmányok konklúziója egybecseng Róheim ortodox, mai szemmel olvasva kissé ómódi freudizmusával: a falloszt, illetve a libidót jelképező bűnbak kiűzése az archaikus közösség „önkasztrációját” jelképezi, melynek célja az incestuózus vágyak kordában tartása. Az *Édenkert*-tanulmány egyfelől az aranykor, az örök élet, a végső tudás, másrészt a bűnbeesés, a halál és a szexualitás motívumkörének átfogó etnológiai elemzése, a bibliai édenkerttől kezdve a Hesperidák kertjében termő aranyalmáig terjedően. A sokfelől összegyűjtött etnológiai, vallástörténeti, folklorisztikai anyagra épül a tanulmány pszichoanalitikus végkövetkeztetése: „megjelenik a világban a szorongás, a szegény, a láthatatlan isteni hang, a büntetés; azaz: az Ödipusz-komplexum elfojtódik, és teret nyit a felettes ének. Ahol a felettes-én megjelenik, számíthatunk rá, hogy a büntetés eszméjére bukkanunk” (78.). Az *Ábrahám szövetsége* az Örökkévaló és a pátriárka szövetségkötését, valamint Ábrahám és Izsák történetét elemzi. Ebben a tanulmányban Róheim a pszichoanalitikus szimbólumfejtés mellett egy általánosabb kultúraelméleti konklúziót is megfogalmaz, mely már a kötet következő tanulmánycsoportja felé mutat. Az ószövetségi zsidóság körében a szövetségkötés a kettévágott áldozati állat részei közötti áthaladásból állott; Róheim szerint e rituális cselekvéssor a közösülést jelképezi. Az ábrahámi szövetség pszichoanalitikus értelmezése egy alapsémára hívja fel a figyelmet: a test destrukciójából és a „jó testtartalmak” (újszülött, anyatej, az apa pénisze stb.) kiszabadításából az „ökonómizált agresszió” alapuló „bölcesség vagy ítélet” képzetköre születik meg (vö. 115, 117.); ez utóbbi a klasszikus pszichoanalitikus kultúraelmélet alaptézise, Freudtól kezdve Róheim Gézáig keresztül Norbert Eliasig. Az *Ábrahám szövetsége* mint esettanulmány konklúziója részletesebb kifejtésre kerül majd a *Freud és a kulturális antropológia* tanulmányban, mely elsősorban a *Totem és tabu* jelentőségét méltatja. „Az emberi lényeknek nehéz szeretniük egymást, mert éppenséggel nem nyájias, szeretetre méltó teremtmények, hanem olyan lények, akikben az erős agresszió eredeti ösztönadottságuk része. A civilizáció ezekkel az agresszív késztetésekkel megpróbál megbirkózni, az azonosulások, a céljukban gátolt szeretetkapcsolatok révén, és azáltal, hogy bűnbakokat talál más csoportok vagy nemzetek körében. Az egyénben az ellenséges és destruktív impulzusokat megzabolazza a felettes-én kifejlődése” (179”).

A pszichoanalízis és a kulturális antropológia kapcsolatát bemutató tanulmánycsoport egy része szintén etnológiai anyagon alapszik, ugyanakkor Róheim általános kultúraelméletét, valamint Freud kultúraelméleti tanításaihoz való viszonyát is bemutatja. Noha Róheim több tekintetben is (gyermekanalízis, az analitikus terápiás szituáció merevségének feloldása stb.) árnyalja a klasszikus freudi koncepciót, írásaiban jól érzékelhető a kettősség: „ontogenetikus” kultúraelmélete a freudi nézetek merész és kreatív továbbfejlesztéseként született meg, míg szimbólumértelmezéseiben merev, már-már iskolás freudistának mutatkozik.⁶ A *Pánikban az istenek* tanulmány azt a (Wagner *Rheingoldjából* jól ismert) helyzetet elemzi, amelyben a szörnyeteg (sárkány, óriás, fúria stb.) megfenyegeti az istenek gyülekezetét, és a válságot valamelyik főisten egy varázs-

⁶ A legjelentősebb eltérés egyébként az, hogy Róheim idővel elutasította Freud őshorda-elméletét, vö. Székács István dr.: „Róheim Géza a pszichoanalitikus”, in: Róheim: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*, 643–663, 656. skk.

erővel rendelkező segítőtől kapott csodás fegyver segítségével oldja meg. A kánaáni, az indiai, a görög, a germán mitológiából egyaránt ismerős történet Róheim által nyújtott értelmezése szerint a fegyver a falloszt, a harc után kimerülten elrejtőző győztes pedig az anyaméhbe való visszatérést, a regressziót jelképezi. E tanulmány azért is érdekes, mert Róheim felsorakoztatja az akkori tudományos iskolák által nyújtott mítoszértelmezési lehetőségeket (funkcionalista antropológia, diffuzionista antropológia, a jungi mélylélektan, Bachofen összehasonlító vallástörténete), és saját álláspontját ezekkel vitatkozva fejti ki. A Bachofen koncepciójára való utalás azért is lényeges, mert itt Róheim visszatér a Malinowskival folytatott vita alapkérdéséhez: szerinte (a freudi elmélettel *inkább* összhangban álló) patriarchátus az elsődleges társadalmi forma, melyben az erős és agresszív fiúk küzdenek meg egyrészt az apákkal, másrészt a női szexualitást jelképező alvilági szörnyetegekkel.

A *pszichoanalízis és antropológia* című tanulmány egyrészt bemutatja a kulturális antropológia és a pszichoanalízis közötti érintkezéseket, majd arról értekezik, hogy a freudi elmélet milyen válaszokat kínál a hagyományos antropológia vakfoltjaiból következő miértekre. Itt újra megjelenik a polémia Malinowskival: „Malinowski kutatásainak eredménye az a meglepő felfedezés volt, hogy a Trobriand-szigetek lakosainak olyan központi komplexusa van, mely különbözik a patrilineáris kultúrák népeinek komplexusától. A matrilineáris kultúrában élő ember anyja fiútestvérét akarja megölni, és saját lánytestvérét szeretné feleségül venni, s csak a patrilineáris kultúrára jellemző az, amit Freud állapított meg: a vágy tárgya az anya, az apa pedig csak a vetélytárs. Amennyiben Malinowski akár a legcsekélyebb mértékben is megértette volna a pszichoanalízist, önnön szavaival cáfolta volna meg saját elméletét”.⁷ Ehhez képest, írja Róheim, „tanulmányoztam Normanby szigetének matrilineáris társadalmát is, mely etnológiailag szoros kapcsolatban áll a Trobriand-szigetek területén élő lakossággal, és még szigorúbban matrilineáris. Elemeztem és közzétettem e terület lakosainak álmait, melyek kétséget kizáróan igazolták az Ödipusz-komplexum létezését” (148–149).

E tanulmányokban a két tudományterület (a pszichoanalízis és a kulturális antropológia) a módszertani-szemléleti szintézis igényével kapcsolódik egymáshoz. E kapcsolatot illetően látnunk kell, hogy egyfelől Freud és a Freud által ismert-olvasott etnológia, másfelől Róheim gondolkodása is milyen erős gyökerekkel kapcsolódik a 19. századba.⁸ Freud tudományhívó és optimista racionalizmusa, illetve a 19. századi „karosszék-antropológia” fejlődéshite és valláskritikája, továbbá a két említett diszciplína univerzális nézőpontja talál egymásra a freudi antropológiában, melynek centrumában a *Totem és tabu* helyezkedik el. Ehhez az antropológiai pozícióhoz képest jelent tudománytörténeti léptékben és szemléletben előrelépést Róheim. Egyrészt tereptapasztalataival és alapos bennszülött nyelvismeretével, másrészt azzal, hogy az evolucionista-összehasonlító szemléletet kiegészítette az akkor forradalminak számító lélektani irányzat, a pszichoanalízis felismeréseivel. Mindez alkalmas volt arra, hogy egységes fogalmi-szemléleti keretbe helyezze, sőt reményei szerint meg is *válaszolja* a korábbi antropológusok által felvetett kérdéseket a mítoszok, rítusok, szokások, hiedelmek – általánosabban fogalmazva: a kultúra – *eredetét* illetően. De az is kétségtelen, hogy az „eredet”-re helyezett hangsúly maga is a 19. század gondolkodásából vezethető le, és itt a kör bezárul: Róheim ambiciózus válaszai ismét az evolucionista kultúrafelfogás optimizmusát, az ember maradéktalan megismerhetőségébe vetett hitét idézik fel.

A kötet utolsó tanulmánycsoportja az álmokat, a meséket, illetve az archaikus hitvilág

⁷ Látható, hogy Róheim frazeológiája időnként a korai „mozgalmi” pszichoanalízis kioktató-főlényes hangvételéhez igazodik.

⁸ Vö. Verebélyi Kincső: „Róheim Géza és kora”, *Thalassa*, 1992/2. 6–12, 7.

lélekfogalmát elemző tudóst mutatja be.⁹ E tanulmányokban – de a kötet más írásaiban is – megfigyelhető Róheim sajátos vonzalma, hogy (hasonlóan Ferenczihez, Junghez és magához Freudhoz is) erőteljesen, némely vonatkozásokban szinte gyerekesen vonzódott a „titokzatos” jelenségeihez. A kötet egészét figyelembe véve tehetünk kísérletet annak végiggondolására, hogy az etnográfus, etnológus és analitikus körökön túlmenően milyen tanulsága lehet e kötetnek azok számára, akik Róheim írásaiban inkább az irodalmi-irodalomtudományi jelentőséget keresik. A kötet tudománytörténeti értéke vitathatatlan, méltó része a huszadik század első évtizedeiben, a sajátos kelet-európai szociális és szellemi miliőben forradalmi vagy iskolaalapító eredményeket produkáló magyar tudósokat bemutató mai vállalkozásoknak. De találhatunk közelebbi szempontokat is. Egyrészt Róheim minden írása valóságos katalógusa vagy kincsháza a szépirodalmat is meghatározó vagy átszövő folklorisztikai, mesei, mitológiai motívumoknak, és mintegy működés közben mutatják be az emberi képzelet azon mélyrétegeit, melyekben a nagy univerzális (irodalmi) formák és jelentések megszülettek. Másrészt Róheim írásai nagy erővel hívják fel a figyelmet arra, hogy mind a kulturális antropológia, mind a pszichoanalízis afféle „alkalmazott” történetmondás (és történetértelmezés), mely eszközeit és tanulságait tekintve egyaránt az emberiség antropológiai egységében rejlő, illetve kultúrájának változatosságában megmutatkozó *konstans* elemekre, tapasztalatokra támaszkodik. Ez a felfogás jelenik meg azokban az elméletekben is, melyek a történetmondást az ember leg-sajátabb antropológiai ismérvének tekintik, embervoltunk biológiai-pszichológiai szükségleteiből eredeztetik.¹⁰

3.

A Hárs György Péter által írt utószó szakszerűen és érdekfeszítően foglalja össze Róheim és a pszichoanalízis kapcsolatát. Ennek ellenére az utószóhoz néhány kisebb kritikai észrevétel is fűzhető. A szerkesztő szerint 1945 előttől Róheim Gézának csupán két könyve olvasható magyarul, a *Magyar néphit és népszokások*, valamint *A csurunga népe*; itt nem említi Róheim *A varázserő fogalmának eredete* című 1914-es nagyszabású monográfiáját.¹¹ Úgy érzem továbbá, hogy egy olyan *par excellence* szimbólumfejtésre irányuló közegben, mint a pszichoanalitikus diskurzus, pusztán abból kiindulva, hogy Róheim sok nyelven beszélt és írt, kissé túlzás a nyelv és a nyelvészet problémái iránti kifejezett érdeklődésről beszélni (278–279); Hárs György Péter inkább csak utal egy ilyen kérdésfelvetés és vizsgálódás lehetőségére, de nem győzi meg erről az olvasót. A másik árnyalható kérdés az „integrálatlan Róheim” szempontja. Kétségtelen, hogy Róheim napjainkban ritkán idézett szerző, a kortárs tudományos diskurzusok csak szórványosan találhatnak vele kapcsolatokat. Ennek oka több körülményben is kereshető. Egyrészt a pszichoanalízis mai irányaihoz képest Róheim kissé ortodox szerző; az okozza a problémát, ami kétségbevonhatatlan autentikusságának forrása is: „túl közel” van Freudhoz. Az etnopszichoanalízis pedig (minden tudománytörténeti és szellemi jelentősége ellenére) továbbra is a kulturális antropológia szakmai térképének a peremén helyezkedik el (ami az irányzat másik klasszikusának, a magyar származású francia George Devereux élet-

⁹ *Az animizmus és az álmok, Telepátia egy álomban, A tündérmese és az álom, A farkas és a hét kecskegida.*

¹⁰ Lásd Kurt Ranke „homo narrans”, illetve E. R. Curtius „Fabulierfunktion” kategóriáit; Voigt Vilmos: „A szóbeliség három rétege”, in: *A szájhagyományozás törvényszerűségei*, Voigt Vilmos (szerk.), Akadémiai, Budapest, 1974. 45–56; valamint Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Francke, Tübingen–Basel, 1993. 19. skk.

¹¹ Érdekes módon a *Magyar Zsidó Lexikon* Róheim-szócikkét idézve Hárs György Péter később említi a könyvet (a 270. oldalon), de talán tanulmánynak véli.

művére is vonatkozik).¹² Ezzel szemben a *folklorista* Róheimről, a magyar folklór területén alkotott nagy művéről napjaink egyik legkiválóbb folklórkutatója, Pócs Éva állapította meg, hogy „sikerült már 1925-ben végérvényesen kirajzolni a magyar néphit legfontosabb kulturális kapcsolatait. [...] A *Magyar néphit és népszokások*-ban megrajzolt kép nagyjából érvényes maradt az azóta eltelt több, mint fél évszázadban. Ha nem a régmúlt nyomaira sarkítjuk figyelmünket és lelkiismeretes összehasonlító vizsgálatnak vetjük alá a magyar néphit egészét, körülbelül az lesz az eredmény, amire Róheim jutott”.¹³ De Pócs voltaképpen a pszichoanalízis *ellenében* látja-láttatja Róheim e klasszikus munkájának értékeit, a pszichoanalízistől mintegy „visszatisztított” Róheim munkálkodásában, akit nem annyira Freud módszere, mint inkább egyetemes műveltsége, rendkívüli anyagi ismerete, megbízhatóan pozitivistá adatkezelése, valamint kritikai érzéke segített abban, hogy maradandó és jelentős művet írjon a magyar népszokásokról.

Róheim fogadtatását elsősorban a szocializmus tudománypolitikájából eredeztethető recepció törés jellemzi, amiben viszont beszédes módon osztozik másokkal. Hárs György Péter is utal rá, hogy a szocialista könyvkiadásban 1984 az áttörés éve Róheimet illetően, amikor egyszerre jelenik meg két terjedelmes válogatás, *A bűvös tükör* és a *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Korábban leginkább az *Ethnographia* lapjain olvashattunk Róheimről, például Muensterberger tollából, aki Róheim barátja, valamint hagyatékának gondozója volt.¹⁴ Róheim hatása a pszichoanalitikus gondolkodás szempontjából (Székács Istvánt nem számítva) Magyarországon megszakadt, néprajzi szempontból pedig szórványosnak és rejtettnek mondható.¹⁵ De a hasonlóan jelentős, szintén emigráns Szondi Lipót ennél sokkal kevesebb figyelmet kap a szocializmusban: először semmi, aztán megint semmi, majd 1987-ben jelenik meg a *Káin a törvényszegő – Mózes a törvényalkotó*. Hárs György Péter állítását – miszerint „Róheim Géza máig sem vált a magyar kultúra integráns részévé” (268.) – úgy finomítanám, hogy a hozzáférés lehetősége és az integrációt megalapozó szakmai és tudománytörténeti keretek kidolgozása már adottnak tekinthető. Ennél sokkal többet a tudománytörténet és a szakmai könyvkiadás nem tehet (ha csak nem vizionálunk egy magyar nyelvű „Róheim-összest”); most már a szélesebb körű tudományos-kulturális érdeklődésnek kellene valamiféle indíttatásból Róheim életművéhez fordulnia. Nyilvánvaló, hogy a Múlt és Jövő szép válogatáskötete az „inter- és intrakulturalista Róheim” alakjának előtérbe helyezésével erre tesz határozott javaslatot.

4.

Végül: az új kötet jelentős hangsúlyt fektet Róheim származására, a magyar zsidóság kultúrájában betöltött helyére-szerepére, illetve a műveiben található, a zsidó tradícióhoz kötődő tudományos témákra. A korábbi válogatások, noha említették a kiváló tudós szár-

¹² „Bár az analitikus antropológia nem szűnt meg [...], mindenképpen kiszakadt az antropológia főáramlatából. A kultúráközi összehasonlító vizsgálatokban az interakcionista és ökonómiai elméletek vették át szerepét, az új összegző munkákból rendre kimarad az analitikus iskolák ismertetése”. Mester Tibor: „Freudizmus és antropológia”, in: *Jelen lenni és antropológiát írni: a kutatás és a szöveg talányos viszonya*, Holló Imola Dalma – Komjáthy Zsuzsa (szerk.), MTA PTI, Budapest, 2001. 133–146, 141.

¹³ Pócs Éva: „Róheim és a magyar néphit kutatása”, *Thalassa*, 1992/2. 13–21, 19.

¹⁴ Muensterberger, Werner: „Róheim Géza, az ember és munkássága”, *Ethnographia*, 1979/1. 153–162.

¹⁵ Persze kettéválasztható az élő-inspiráló szellemi jelenlét, illetve a pusztán tudománytörténeti regisztráció: Róheim etnográfiai írásait a hazai néprajzi és folklorisztikai összefoglalások, kézikönyvek, tankönyvek, bibliográfiák mindig az alapművek között említik.

mazását, inkább csak családi háttereként értelmezték, illetve az emigráció kényszerű kiváltóját látták benne. Jelen esetben sokkal inkább az erős zsidó kötődésekkel rendelkező Róheim bemutatásáról van szó, megfelelően egyrészt e szempont eddigi viszonylagos háttérbe kerülésének, másrészt annak, hogy a vállalkozást gondozó könyvkiadó kiadványainak jelentős részében magyar zsidó tudósok (újra) hozzáférhetővé tételére, újrafelfedezésére vállalkozik. A kötet arra is lehetőséget teremt, hogy az Anschluss és a közelgő zsidótörvények árnyékából 1938-ban az Egyesült Államokba menekülő Róheim példáján elgondolkodjunk. Írásai, szép gesztusai, valamint a rá vonatkozó visszaemlékezések mind arra utalnak, hogy magyarsága sokkal tisztább és – ha tetszik – „mélyebb” volt, mint sok más nem-zsidó honfitársa esetében. A kötet szerkesztője a *kettős identitású* Róheim Gézát helyezi előtérbe, nagyon helyesen, és mindegyik vonatkozást külön is, de a kettő egységét is dokumentálja. „Egyik visszaemlékezésében Székács István felhívja a figyelmet Róheim önmagában is »érdekes« magyarságára, amely az utolsó mozzanatig és azon is túl – haláláig és temetéséig – konfliktusmentes összhangban állt identitása zsidó elemeivel. »Róheim etnológusnak indult, etnológusnak tanult. Érdekes módon etnológiai érdeklődését a magyar hitvilág és a magyar mondavilág kötötte le. Ez volt az a téma, mi őt a legjobban érdekelte, egész életén keresztül ezzel foglalkozott, és ez volt az a téma, amihez élete utolsó éveiben is visszatért. Engem nagyon meglepett Róheimnek a szinte naiv hazafias magatartása, mert amikor meghalt, a végrendelete vagy utolsó akarata szerint a temetésén a koporsója nemzeti színű zászlóval legyen letakarva [...] és egy magyar nyelvű búcsúztató legyen.«” (270). Az előkerült dokumentumokból tudjuk, hogy a búcsúztatót mondó Patai Raphael angol nyelven beszélt, de az utolsó mondat valóban magyarul hangzott el.¹⁶ Az utókornak fontos tanulság ez; most, visszatekintve, szinte mintaszerű érvényességében látjuk-láthatjuk ezt a magyarságot – sok más nagyszerű magyar tudós és gondolkodó esetében is. Nyilvánvaló, hogy a magyar folklór Róheim Gézának, a „mese világa” Honti Jánosnak, a magyar irodalomtörténet Szerb Antalnak és Halász Gábornak ugyanazt jelentette: valódi (egyszerre reális és ideális) magyarságot, antiszemita törvényeket gyártó politikusoktól és sötétben gyanakvó kispolgároktól mentes szellemi világot. E szempontból különösen tanulságos az új kötet kísérőtanulmányának címe: „Drága Géza bátyám, Isten hozott” – formálja újra a búcsúbeszéd zárómondatát a szerkesztő.

¹⁶ Róheim végrendeletét lásd: „Levelek és dokumentumok”, *Thalassa*, 1992/2. 134–136. A búcsúztatót közli Voigt Vilmos cikke: „Raphael Patai öröksége”, *Múlt és Jövő*, 2008/2–3. 89–95. Az utószó címe a sírbeszéd utolsó mondatának – „Drága Géza bátyám, Isten veled!” – parafrázisa.